

Сергій ГУЛЯ

НА СВІТАНКУ

*Повість.
Оповідання.
Статті*

*Видавництво
"Волинські обереги"*

2016

УДК 882
ББК 84(4Укр)6
Г 942

*Книга видана відповідно до
Програми підтримки книговидання, сприяння
книгорозповсюдженню та популяризації історичних досліджень
у Рівненській області на 2015-2017 роки,
затверджена рішенням обласної ради
№1544 від 11 вересня 2015 року*

Гуля С. І.

Г 942 **На світанку.** Повість. Оповідання. Статті / С. І. Гуля. – Рівне :
Волинські обереги, 2016. – 216 с.

ISBN 978-966-416-440-2

У повісті "На світанку" йдеться про життя народу в умовах післявоєнної відбудови країни, де труднощі матеріального плану ускладнювалися ще й репресивним характером системи, який зумовлював і відповідну протидію – спротив у формі часто кримінальній, через що мешканцям краю, які із свідків частенько мимоволі перетворювалися в учасників злочинів, доводилося проходити жорстокі випробування. Головний герой повісті стоїть перед непростим моральним вибором, але з гідністю виходить із складних ситуацій.

До нової книги С. Гулі "На світанку" увійшли однойменна повість, а також оповідання та статті, написані у різні роки.

УДК 882
ББК 84(4Укр)6

ISBN 978-966-416-440-2

© Гуля С. І., 2016
© "Волинські обереги", 2016

ВИТОКИ

(замість передмови)

Коли пам'ять наvertsає людину до підведення підсумків якогось значного відтинку життєвого шляху, мимоволі свідомість повертається до витоків.

З чого це почалося? Звідкіля взялося? Що спонукою явилось?..

І ще... Ще мені видається чи не найголовнішим, найвизначальнішим – чи не покривив ти душею, не злукавив, забувши про совість, про гідність твою людську, коли прагнув до поставленої мети?

Було так.

Летіли лелеки.

Ще тоді, коли Павлик з граблями в руках чимчикував згрібати сміття з города, чомусь ним володіло таке почуття, наче там, на городі, щось з ним трапиться. Несподівано. Нежданно. Ніяк неочікувано. Але неминуче. Причепилося, вбилося в голову гострим цвяхом, свердлом свердлить там у голові... Що це? Навіщо? Звідкіля взялося?

Серце не на місці було. Чуло щось воно, тільки хіба питаєш у нього... Чомусь безсловесне воно. Каже щось, а не почувеш. Тоді вже мовчало б зовсім. Бо нащо дражнити просто так. Я ж не маленький уже... Он уже який вигнався. Та й третій клас – це вам, що не кажіть, а не перший. І не кожний там на всі п'ятірки вчиться. Не кожного там щодня хвалять. Іншим учням як приклад приводять. Дивіться, мовляв, недотепи, будьте такими ж старанними, сумлінними й наполегливими, і ви станете хорошими учнями, і всі вас будуть, так як і Павлика Заворожка, хвалити... Сам директор школи, Іван Васильович, зупинявся, побачивши Павлика, вітався чемно, обов'язково задавав якесь запитання, цікавився, як справи вдома, як мама відчуваються... Не кожний удостоювався такої уваги самого директора.

І вдома після школи не потрібно було підказувати Павликові Заворожку, що йому робити. Сам знав. Найперше – перевдягнутися, святкову одєжу зняти з себе й надіти буденну,

полатану, бо святкову треба було берегти, у них з мамою зайвих грошей не водилося, щоб два рази на рік справляти нового костюмчика.

А за тим – наїстися, чим Бог послав, і за уроки. Це – найперша і найголовніша справа.

Мати також це добре розуміли. Тихенько, якось крадькома, виходили з хати, щоб не заважати коханому синочкові домашні завдання готувати.

Роботи їм вистачало і поза хатою. На дворі навіть роботи було більше, ніж у хаті. Яке-не-яке, а господарство-таки мали. Дещо разом із татом ще до війни нажили, а самі, без тата, також не сиділи, склавши руки та чекаючи манни небесної... Поросятко у хліві ліниво похропує, телятко білолобе завжди зустрічає запитливим поглядом, мовляв, кажіть, за чим з'явилися, я слухаю вас уважно... Та й города мали доброго, ген до самого берега простягнувся, так що на двох якось вистачало до нового врожаю.

Так... Жили вони вдвох, тато з війни не повернувся... При згадці про тата, про війну ту прокляту, голова паморочилася у Павлика. Нащо війни ті жорстокі, немилосердні, – починав ковтати сльози.

Війна вже закінчилася. Тихо стало на землі. І чи не кожного дня то до однієї хати, то до іншої надходили звідкілясь, з чужих країв листи-трикутники, мовляв, живий-здоровий, скоро повернуся. Чекайте.

І радісним гомоном наповнювалася оселя. Всі стрибали від радості. Від гомону мало що вікна не тріщали... А Павликова з мамою хатина як завороженою була. Не приносила листоноша до їхньої хати листа-трикутника від тата, хоч і чекали вони з мамою на нього, напружено чекали, дихання навіть стримував Павлик, коли хатні двері скрипіли, а мама при цьому стуляла трубочкою вуста і довго не розтуляли.

І не витримав хлопчик. Якийсь дідько підмовив його на непотрібний, негідний вчинок. Підлий вчинок.

Павлик віднайшов у шухляді стола листок паперу, склав його трикутником і вийшов на дорогу. Першим підбіг до нього сусідський Петрик. «І до вас прийшов!», радісно викрикнув він

і, не чекаючи відповіді, помчав щосили додому... Через якусь мить вся вулиця знала новину. А Павлика якась сила потягнула за хату. Він присів на прохолодну призьбу і почував себе дуже недобре. Наче щось украв, наче нашкодив і собі, і найбільше мамі.

– Де лист, сину, де?

Мама тягнула до Павлика тремтячі руки.

– Де? Чого ти мовчиш?

– Немає листа, матусю! Немає! – розревівся хлопчик і уткнувся голівкою у мамин подол... Мама з важким стогоном опустила поряд, і заридала ридма. Схлипувала як ображена мала дитина, дрижала як від пропасниці. Павлик також не міг угамувати ридання.

– Сину, нащо ж ти так! – ледь видихнула мама.

– Мамо! Мамо!.. Я...

І заціпило хлопчикові.

...Ось з того дня і став Павлик Заворожко дорослим. Десять разів усе обдумував, перед тим як учинити.

А поки що Павлик з зусиллям намагався відігнати від себе неймовірно важкі, навіть образливі, ніби нав'язні кимось недружелюбним, злим, думки, особливо дошкуляв біль за маму, адже вона чекала тата також зі щемом у грудях, а він... Ах, що тут говорити!.. Відкинув убік граблі, наче вони були всьому виною. Заставляв себе задуматися над чимось іншим... Потім, потім колись про це, – говорив сам собі... А то ще, не приведи Господи, мати уздріють, що йому недобре, зле. Не хотів Павлик зайве матір турбувати. У них і так голова тріщить від отих думок-турбот. Усе на їхніх плечах, ні на кого сподіватися, все самі й самі... Як лише їхні порепані руки та худенькі плечі й витримували щоденну навалу отих робіт, яким кінця і краю не було видно... А він, Павлик, синок їх єдиний, що не кажить, а лише помічником у мами був. Хоча й хоросим, нічого Бога гнівити, помічником.

Такі ось думки роїлися у Павлика в голові, коли він сміття згрібав у невеличкій кучки, а потім зносив їх в одну велику купу, і вже збирався підпалювати це сміття, як тут щось усередині в нього наче теленькнуло, якийсь дзвіночок ніби пролунав, нага-

дуючи про щось важливе, що повинно ось-ось скоїтися, відтак він, Павлик, зосередженим повинен бути, пильнувати теє «щось», не прогавити.

Якийсь звук долинув з захмареного осіннього неба, потребуючи уваги.

Угору глянув і граблі самі з рук випали...

Так і є. Вони – лелеки. Летять уже. Відлітають. Туди, у вирій... Дивився хлопчик Павлик на них і про все на світі забув.

Рівним неквапливим клиночком, поважно помахуючи важкими крилами, бо, либонь, знали, що шлях до того вирію ой який далекий... Зажурені, мовчазні, рухалися вони у теплі краї, з неохотою розлучаючись із рідною землею, де народилися, зростали, діток виплодували... Як у такому випадку не сумувати...

Дивився Павлик Заворожко на зажурених лелек і самого смуток охопив усього разом. Наче знаходився з лелеками заодно, наче і він сам кудись у невідомі краї відлітав, розлучаючись із милим куточком землі, що народила його.

Сум оповив сердечко Павлика Заворожка. Було так, наче щось своє власне, рідне відірвалося всередині і полинуло кудись у невідь. Мабуть, саме ось тепер уперше заворушилося у серці Павлика якесь таємне, ще незбагненне, величне і трішки лячне слово – Батьківщина. Це – земля батьків, бабусь, дідусів, і ще, і ще тих невідомих, які передували далеким родичам його.

Й землю цю необхідно над усе шанувати, боронити, леліяти, щоб щедро родила вона й народжувала.

А потім пам'ять миттю повернулася до того часу, коли лелеки вже поверталися... Відлітали вони хоча й неохоче, але дружно, згуртовано, з гідністю, щоб не порочити своє благородне призначення. Пробачте нас, люди, – наче мовляли, – ми обов'язково повернемося. Така вже наша доля, Всевишнім призначена. І ми повинні з гідністю нести свій хрест.

А поверталися – як вже котрий міг. Скільки в кого сили залишилося. До села, правда, трималися дружною зграйкою, а по оселях розбрідалися кожний своїм шляхом, як би лише скоріше добратися.

Минулого року весна зтяжною видалася, ще й сніг не зійшов, коли вони з'явилися... І що б ви думали? Їхня з мамою

парочка отак прямо у відчинені сінешні двері і влетіла. Сміливо так, без оглядки, справді, як до себе додому. Влетіли і стомлено сіли на щось м'яке й нехолодне... Дивина та й годі. Адже завше горді були, неприступні, рукою не дай Боже до них торкнутися. А тут... Мама як побачили їх, то всю роботу залишили. Похапцем руки об хвартух витерли і ну за ними, як за дітками малими і немічними, доглядати, крутитися біля них. А вони, лелеки наші, як приручені зробилися, слухняними і смирененькими. Сиділи тихесенько, зовсім ніякого спротиву не чинили. Клювали мовчки, що мама їм подавали, а потім, коли сніг зійшов і стало тепло, несподівано опинилися на хаті, біля свого гнізда. І там уже заклекотали весело, по-домашньому.

Отакі ось вони, птиці-лелеки.

НА СВІТАНКУ

повість

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Втечу призначили на суботу.

Чому саме суботній день прийшовся до вподоби хлопцям для здійснення свого наміру, мабуть, і самим їм невтямки було, але все ж таки обом видавалося, що найбільше пощастить саме в суботу. Мабуть, вирішальне значення тут відіграло те, що субота – день передсвятковий, тож настрої у людей відповідно піднесені, що додавало хлопцям впевненості. Додавалося ще й те, що у вихідні дні на трасі у містечку бувало доволі автомашин, що сприяло тому, щоб надійніше дістатися до залізничної станції.

Такий був план у друзів.

Вирішили остаточно.

У суботу, як тільки сонце зачепилося краєм за баню тростянецької церковки, хлопці тихцем зникли з дому.

Павлик повинен був добиратися до насипу через курган, а Михасик – Міжрічками і через Дозорну. Зустріч призначили біля Других Мостів. Поряд з ними сіножать, копиці свіжого сіна на ній, переночувати затишно можна в них, і на світанку, поки їздові коней запрягають на базар їхати, вирушати до містечка. Там непомітно залізти в кузов вантажівки і – на станцію.

Далі все просто. Поїзди через станцію у всі кінці світу снують безперестанно – це хлопці ще торік спостерігали, коли їх класом на екскурсію возили, – вагонів у кожному стільки, що рахувати втомишся, так що притаїтися в одному з них двом хлопцям можна буде без зайвих клопотів.

Михасик, правда, вже височенький вигнався, але був тоненький, як дубчик, так що скрутиться калачиком і не більше місця буде займати, ніж Павлик. Скарлючаться вони десь у куточку вагона і виспатися навіть не встигнуть, як добудуться до місця; поїзди, вони жах як швидко мчаться, лише колеса

стукотять, як автоматна черга. І тут головне – не проспати свою станцію, розмірковував Павлик Заворожко, прислухаючись до нічної тиші за вікном.

Сну не було з самого вечора. Мати також відпочивали на своїй кушетці, тяжко постогнуючи уві сні.

Хлопці довго сперечалися, в яку пору дня вирушати в дорогу. Михасик пропонував уранці, коли матері на буряки злагодяться, але Павлик наполягав робити справу ввечері, коли всі спати полягають.

У стосунках між друзями вже давно так склалося, що остаточне слово при вирішенні спірних питань було за Павликом, принаймні сам Павлик у цьому був упевнений і не допускав, щоб це правило порушувалося.

Звечора залишати домівку ліпше ще й тому, що матері весь день у полі і без хапанини можна зібратися в дорогу, дорога ж бо неблизькою мала бути і, головне, невідомою. Та й ввечері не кинуться їх розшукувати, матері знають, що Павлик частенько ночує у Михасика на горищі, а Михасик – у свою чергу – любить гостювати у Павлика; не хотілося друзям розлучатися і вночі.

А вранці... Вранці хлопці вже далеко будуть... Дуже далеко.

Разів зо три хлопці вже відкладали втечу, Михасик в останню мить починав вагатися, знаходив причину, щоб ще день-два побути вдома. То мимрив, що мати пирогів ще не напекли, а без них в дорозі не прожити, то штани його мати випрала і вони ще не висохли, а коли і пироги були напечені, і штани висохли, у Михасика раптом у животі сильно закололо.

Павлик не дуже вірив Михасиковим побрехенькам, був упевнений, що товариш його зволікає тому, що не може наважитися залишити дома матір одну. І це незважаючи на те, що тітка Софія лупцювала його як гамана майже щодня, а все тому, що смиренський зовні її Михасик дня не міг прожити, щоб чого-небудь не учверити. Особливо подобалося Михасикові над городиною збиткуватися; ні одній рослині не давав він до рости до пори. Не встигне якийсь там паросточок з землі вилупитися, а Михасику вже – хлібом не годуй – покуштувати його кортить.

– Ой, людоньки, ой, людоньки, ви тільки подивіться, що цей об'ясник навитворяв, – неслоя по всій вулиці від їхньої хати щонадвечір, коли поверталася з поля тітка Софія. – І звідки ти видрався на мою голову, трасця твоєї матері. А щоб тебе грім убив на гладкій дорозі...

І так далі, і так далі. Доки сили вистачало у тітки Софії.

Затим – стомлена і прикро вражена – сідала тітка Софія на призьбу і довго дивилася в землю сумними очима.

– Господи, навіщо ти залишив мене одну з оцим виродком, – тяжко зітхала тітка Софія крізь сльози.

«Виродок» у цей час сидів за погрібом у лопухах і, втягнувши голову в плечі, вичікував, коли мати втихомиряться. Випивав кварту молока і нишком залазив на гору в сіно. Якщо ж ненароком потрапляв до рук тітки Софії, то лупцювала вона свого єдиного Михасика чим попало, поки вся злість з неї не виходила.

– Добра вчора морква була? – підтрунював над товаришем при зустрічі Павлик.

Михасик мружив ліве око, відмовчувався. Гадав Павлик, на користь Михасику піде черговий прочухан, та де там – тільки вечір надходив, знову від їхньої хати долинали «ой, людоньки».

Що дивно. Сварила ввечері тітка Софія свого Михасика, сипала прокльони на його давно не стрижену голову, а на другий день уранці:

– Михасику, синочку мій милий, голубе сизокрилий, вставай, дитиночко, вставай, сердешненький, прокидайся, – доносилося з їхнього подвір'я. – Вставай, голубчику, мені вже в поле пора... Тітка Голька вже з хати вийшла і Павлик уже на дворі... Вставай.

«Дитиночка» поволі ворушився, опускав долі з канапи ноги і з заплющеними очима чекав, коли мати штани йому подадуть.

– Мамо, а ви увесь день на нормі будете? – сонно запитував Михасик.

– Увесь, голубе мій, увесь, – співучим голосом відповідала тітка Софія, пораючись біля печі. – Скучно тобі без матері,

скучно? – всміхалася самозадоволено. – Ти до Павлика частіше навідуйся, – радила.

Хати їхні стояли навпроти одна одної, Михасикова ще й лицем до дороги повернута була, тож Павликові добре було чути, що робиться у Михасиковому домі. І голос у тітки Софії був як дзвіночок, не доводилося чути Павликові, щоб вона розмовляла стишено, поволі.

Впоравшись з піччю, тітка Софія квапилася на норму.

– Голько, ти скоро? – зверталася через дорогу до Павликової матері.

– Вже іду, – голосно відповідала Павликова мати, на ходу дожовуючи скоринку хліба.

Матері щільніше підв'язували косинки на підборіддях, прискіпливо оглядали господарство, залишаючи його на весь день, і, підхопивши в руки сапи, квапилися на буряки, які того року були посіяні аж за Поповим болотом. Безмежно довгий літній день довбали вони сапами суху землю в міжряддях тендітних росточків, заскорузлими пальцями видирали з землі густі бур'яни; хлопці були залишені самі на себе.

Була пора літніх канікул. Школа спорожніла, наче осиротіла. Старші учні йшли на роботу в колгосп, молодші доглядали за худобою.

Павлик з Михасиком перебували ще в такому віці, коли вже гусей переросли, а до корів ще не доп'ялися. Та й самих корів ще не було у їхніх господарствах. Як матерям одним, без батьків настаратися грошей на корову? Для них корова на подвір'ї була лише мрією, бажаною, але примарною, далекою.

Вже котре літо Павлик з Михасиком доглядали гусей. Матері їм все обіцяли до наступного літа наскладати грошей на корову, але важко зводити кінці з кінцями. Хлопці хнюпилися, рішуче відмовлялися ставати до гусей, та необхідність перемагала. Виганяли вони гусей за Селище до річки, залишали їх для догляду молодшим пастушкам і цілі дні байдикували.

...Коли лежиш горілиць на гарячому піску і замріяно обводиш поглядом безмежну блакить небес, з'являється нестримний потяг до чогось недосяжного, ще невідомого. Особливо, коли вже не за горами оті сімнадцять. У цей час все вже вви-

жається можливим, здійсненним. Тільки непередбачені дрібні перешкоди затьмарюють те далеке, жадане. Але ти сповнений переконаністю, що ті перешкоди щезнуть самі собою, розтануть, як ота ріденька хмаринка, що ще мить тому блукала у небесному просторі і непомітно розтанула...

– Михасику, а ти ким хочеш бути? – замріяно питав Павлик.

– Льотчиком, – відповів Михасик.

– Нічого в тебе не вийде, – задоволено всміхався сам собі Павлик.

– Чому не вийде? – рвучко спирався на лікоть Михасик, дивився на товариша стурбованими очима.

– Тому, що ти в кабіну літака не влізеш, – відповідав Павлик. – Таких друкалів в авіацію не беруть, – усміхався самозадоволено, хоча ростом був ніскілочки не нижчим за Михасика.

– Хто тобі казав? – рвучко зводився Михасик і впирався руками в маслакуваті коліна.

– Я в книжці про це читав, – не повертаючи голови, говорив Павлик.

І впевнено, як про справу, вирішену остаточно, додавав: – А я моряком буду. Моряком, – повторював ще раз. – День пливеш, два дні пливеш, і ні клаптика землі навкруги, один безмежний синій океан і корабель у ньому, як чайка сизокрила, на хвилях гойдається...

– Ти що, бачив того океана, що так розмальовуєш? – здивовано запитав Михасик.

– В кіні показували.

– Плавати потрібно добре, щоб моряком бути, – замислено зауважив Михасик.

– А я що – погано плаваю, так? – підхопився на ноги Павлик. – Я погано плаваю?

– Погано – непогано, – лінькувато тягнув своє Михасик, замислено вдивляючись у блакить небес, – але й не дуже добре...

– Я не добре? – аж підскочив Павлик.

– А що, добре?

– А що, не добре?

– Ти – добре?

- Я – добре!
- Давай!
- Давай!

Наче вітер шалений підхопив хлопчуганів і поніс по сипкому піску до ставка. Шубовсь з розгону у воду так, що сріблясті іскри розліталися навкруги. Налякана сорока зірвалася з вершка тополі; кчир-га-га-а, полинуло по блакитному піднебесю. А ставок вирує, кипить... Шляп-шляп, шляп-шляп розчепі-реними долонями по плесу, шляп-шляп... До берега, до протилежного... Наввипередки... Хто швидше, хто хутчіш... Вже на мілкому на ноги поспиналися, рвонулися вперед і знеможені попадали... Гребуть руками і ногами мулисте дно, сміхом заходяться... Одночасно на пісок вишкреблися, припали до гарячого, мліють... Фу-у-у... На спини попереверталися, позаплющували очі... Насолода... Благодать...

– Мені мати корову осінню куплять, – знічев'я мовив Павлик. – Казали, що продадуть гусей і куплять.

Мовчить Михасик, йому мати нічого не обіцяли. Поволі піднявся на ноги, обтрусив з голого тіла пісок і, похнюпивши голову, почвалав до увитого вербами села.

– Ти куди? – чує позаду стурбоване. Мовчить.

...Осінь не забарилася за теплим сонячним літом, хлинула на землю нудотними дощами, вітрами колючими.

Усі вісімнадцять гусенят доглядів Павлик до осені і тепер плекав надію, що мати продадуть їх і куплять корову. Не так молоко приваблювало хлопця, як бажання найскоріше влитися в гурт дорослих пастухів, у яких свої цікаві ігрища, забави.

У неділю ще вдосвіта позв'язували мотузком мати дорослим уже важким гусятам крила й ноги, дядько Степан повмощував їх у солому на васагу, і повезли вони з мамою гусей до містечка на базар.

Павлик теж прокинувся зарання, щулився від колючого вранішнього вітерця. І уважно спостерігав за метушнею, сподіваючись, що мама лагідно всміхнеться йому перед дорогою, як завжди робили, мовлять «не скучай тут без мене», та чомусь сумні були мати цього ранку, стурбовані, все квапилися, а Павлика свого й зовсім не помічали. Лише коли вже дядько Сте-

пан, спершись здоровою ногою на ступицю колеса, всівся на передку, мама ледь-ледь доторкнулися до голови Павлика і поспіхом скочили на полудрабок. Дядько Степан лягнув гарапником, потривожені гуси жалісно загерготали, щем охопив серце хлопця, наче щось рідне відірвав від себе. Сам не свій тинявся весь день, часто виглядаючи на дорогу; все марилося йому рогата вим'яста корова, обов'язково чомусь рудої масті і з залисиною на лобі.

Пильнував увесь день, а таки не вгледів, коли мама повернулися з базару. Здавалося, лише на хвилюк відвернувся від дороги, підвода дядька Степана вже біля двору... Тільки – що це? Де корова?.. На маму зиркнув так, наче гостру стрілу в них випустив... А у мами вигляд знічений, винуватий, як у малі дитини, що провинилася.

Дядько Степан тим часом, обережно спираючись на покалічену ногу, знімав з воза зв'язану козу.

– Як? – несамохіть вирвалося у хлопця. – Як?

– Синочку, голубе мій, не гнівайся на мене, – поквапливо заговорили мама, притискуючи до серця руки. – До батеньки тебе прошу, не гнівайся...

– Як? – ще раз відчайдушно крикнув Павлик і затремтів увесь, наче лихоманка його охопила; силувався ще щось прокричати та заціпило йому зненацька, слова стали поперек горла, слюзи почали душити.

– Почекай, сину, одну хвилину почекай...

Мама поквапливо зняли з воза перев'язаний квітчастою хусткою клунок.

– Подивися, що я тобі купила, подивися...

– Не хочу дивитися! І нічого мені не хочеться від вас! – закричав що було сили Павлик.

А у мами руки тремтіли, ніяк вузол не слухався.

– Я ось зараз, почекай, – примовляли й примовляли мама, силуючись якомога скоріше розв'язати хустку. – Почекай...

Павлик скреготав зубами і важко сопів.

Нарешті вузол підкорився, мама вихопили з нього згорнутий синій костюм, розправили його і на витягнутих руках піднесли до обличчя сина.

– Дивися, сину, який файний, – заговорили, трясучись від напруження. – Дивися, який файний... Шевйотовий...

– Не треба! Не треба! – знову заволав Павлик. Рвонувся вихопити з рук мами костюма і втоптати його в землю, але якась сила втримала хлопця.

– Заспокойся, голубчику мій, заспокойся, – благали мама, – послухай... Ти вже хлопець дорослий і розумний... Не виходить у нас з коровою на цей рік...

– Не хочу бачити козу!

– Та послухай же ти... Не будь таким...

Мама стомлено присіли на лавку, поклали на коліна виснажені руки. – Костюм тобі також треба, – мовили якомога переконливіше. – І дров на зиму треба купити... А вже як коза не до вподоби тобі, то продамо її на той рік...

– Корову хочу, – буркнув ще раз невпевнено Павлик і, не кваплячись, вийшов з хати.

Надворі дядько Степан свою справу закінчував. Почепив на шию козі ошийника, приладнав до нього мотузка і прив'язав козу до ворини.

Звільнившись від пут, тварина стрепенулася, огледілася банькатими очиськами навкруги і, задерши голову, проголосила: ме-е-е...

– Живи здорова, – відповів дядько Степан і поштукильгав до воза.

Поранена на фронті снарядом його права нога так недолуго зрослася, що при ходьбі дядько доторкувався до землі не всією підошвою, а лише зовнішнім її ребром; кожного разу у Павлика виникало боязливе почуття, що як тільки дядько Степан зіпреться на праву ногу, вона не витримає навантаження і зламається. Серце завмирало, але дядько Степан наче й уваги не звертав на каліцтво своє, шкутильгав собі, не кваплячись, уже котрий рік, поводився так, ніби й народився з понівеченою ногою.

– Послухай, Олесе, – принагідно звернувся до свого двоюрідного брата Павлик, – нога твоєму батькові зовсім не болить, чи що?

– А чого вона йому повинна боліти? – здивовано стенов плечима круглолиций, з червоними, пухлими, як у дівчини, щоками Олесь.

– Як – чого? – здивувався такій байдужості брата Павлик; він був упевнений, що Олесь повинен принаймні співчутливо відноситися до батькової біди. – Як – чого?

– Та отак – вимушено всміхнувся Олесь і відвернувся, очі примружив, як від сліпучого сяйва. Вмостився зручніше на ворині, помовчав, дивлячись кудись удалечінь, і заговорив: – Якось було, я хотів пожаліти тата, сказав, вам важко, давайте я допоможу, так вони так обурилися, що накричали навіть на мене... Запам'ятай, кажуть, раз і назавжди: жаліти і жалітися, – то не чоловіча справа... Добре запам'ятай... Глянув я тоді скоса на тата, а вони білі, як ота стіна...

– А вони хоч розказували, як це їх?

– Давно колись розповідали, – відповів Олесь, – тільки якось неохоче, і то тільки тому, що мама дуже просили... Кажуть, навіщо все оте знати тобі, поганим голову забивати. Людина повинна жити для добрих справ, кажуть, і душа у неї повинна чистою бути, незамуленою.

...Відбулася та розмова між Павликом і Олесем вже давненько. А того разу в серці Павлика ні до кого не було ні краплини ані жалю, ані співчуття, навіть до дядька Степана, якого Павлик шанував за лагідність і доброту.

Взявшись рукою за люшню, дядько Степан ще раз огледів приторочену до ворини козу і кинув хитруватий погляд на небожа.

– Доглядай, голубе, – всміхнувся, як здалося Павликові, насмішкувато, глузування вчулося йому в дядькових словах, у серце вразили вони; і ця огидна істота з ніби приклеєною бородою і витріщеними, нахабними баньками ще противнішою стала, бридкішою.

...Замість корови – козу!.. Оцю сиву облізлу потвору!.. Ні, таке збагнути неможливо!.. Хоч би вже отієї пожмаканої бороди не було в неї, хоч би вже її не було, скаженів все більше хлопець... Схопив поліно і з усією силою потягнув козу посеред

спини. Сп'ялася на передні ноги нещасна худобина, до ворини смикнулася, закричала відчайдушно: е-е-е...

Мати з хати вибігли з рушником через плече.

– Не смій! – крикнули відчайдушно. – Не чіпай!

– Геть з двору... Геть! – продовжував гамселити невинну тварину розпалений хлопчина, не даючись матері в руки. – Геть!

А потім стомлено прямо в очі матері:

– Не-на-вид-жу!

Зустрівся поглядом із маминими очима, і наче дух перехопило йому. Висмикнув руки із маминих обіймів, притиснув долоні до очей і поплентався в кінець города, в коноплі... Ні бачити нікого не було бажання, ні чути.

Міцно взяло за живе хлопця. Подібного ще не траплялося з ним. В саме серце вразила гострою шпилькою образа. Померкнув білий світ, немилим став. Ніби з серця щось висмикнули у хлопця, опустошили, сплюндрували душу.

Зранку до вечора тинявся він безцільно туди-сюди вулицею і не знаходив, куди себе приткнути, чим заповнити душевну порожнечу, затамувати біль образи... Маму бачити не бажав, не розмовляв, не дивився у вічі... Так обдурити, так зневажити... І хто б!.. Рідна матуся! Найближча, найдорожча людина на всьому світі... Від кого ж тоді поваги чекати, доброзичливості й справедливості... Ні, так цю справу залишати не можна! Пробачити таку страшенну образу, такий жахливий обман... Ні, не вийде у вас, мамочко ріднесенька... Це ж подумати лише! Увесь рік жити обіцянкою, надію в серці носити, і врешті-решт залишитися таким ошуканим, обдуреним...

Хоча б одне гусеня впало, хоча б одне загинуло, скрежетав зубами Павлик, то ще можна було б якось виправдати такий жахливий вчинок. То ж – ні! Всі вісімнадцятеро, одне до однісінького, до самої осінньої сльоти догледів... І така вдяка за все це! Облізла сива коза з нахабними баньками... Та краще б ті гусенята виздыхали всі до одного, ніж тепер дивитися на ту бридку потвору.

Ходив хлопець, як опущений у холодну воду, залишився, як рак на мілині. Не до радощів було йому, не до розваг. Куди

не гляне – все немиле. За що не візьметься – з рук валиться. Особливо діймав відчай вечорами. Павлик довго просиджував на ворині біля колодязя, щоб, добравшись до постелі, зразу ж заснути.

...Непомітно, без яскравих вражень і подій, проминула тиха зима, знову на відпочилій землі загуляло розкішне весняне дення.

Надвечір Павлик виходив на дорогу і сідав на вичовгану ворину біля колодязя, звідси зручно було спостерігати захід сонця. Невеселі думки краjali серце хлопця, хотілося чогось невідомого, ще незнаного, вабила невідома далечінь.

– Доброго дня, Павлику, – вітався до брата Олесь, який завше кудись спішив, чи то додому, чи здому.

– Доброго здоров'я, – відповідав без ентузіазму Павлик, намагаючись приховати почуття заздрості, яке він відчував до брата. Не доводилося ще йому бачити Олесь сумним або розгубленим, завжди у його очах були впевненість і веселість.

– Чого зажурився? – цікавився мимохідь Олесь.

– Та нічого, – кисло всміхався Павлик, заздрісним поглядом проводжаючи брата.

Невдовзі до Павлика приєднувався Михасик. Сиділи, у мовчанку грали.

– Кажуть, кіно цікаве привезли сьогодні, – мовив якимсь Михасик, примруживши ліве око. – Може сходимо?

– А про що воно?

– Про шахтарів, – відповів Михасик. – Зараз усі на Донбас їдуть нові шахти будувати. У нас теж, хто закінчує у цьому році школу, будуть комсомольські путівки видавати.

– Так то тим, хто закінчує...

Помовчали.

– Так підемо чи ні? – В голосі Михасика вчувалося роздратування.

– Грошей немає.

– Прошмигнемо якимсь.

...Кіно розпочиналося, коли зовсім стемніє, щоб вікна не завішувати. У сутінках кіномеханік Платон, – кремезний чоловік з пишною лляною шевелюрою, яка розсипалася по бо-

ках кожного разу, коли Платон нахилив голову, щоб полічити копійки, – перед сеансом ставав у дверях і починав продаж квитків. Хлопчаки товклися на порозі. Навіть ті щасливчики, що мали гроші на кіно, не спішили з ними розлучатися, сподівалися проникнути до приміщення клубу непомітно, ховаючись за чийсь спинами.

Карав порушників Платон нещадно, чуби мало що разом з м'ясом не виривав, але бажання брало верх над небезпекою.

Враження від кінофільму, баченого «на дурничку», були незрівнянно сильніші; «заєць» весь час перебував у збудженому стані, розуміючи, що кожної миті може бути спійманим і жорстоко покараним.

Хлопці домовилися, що Михасик задалегідь сховається у клубі під сценою, а Павлик проникне до зали через вікно. Вдалося.

Пісня полинула в зал, як тільки загорівся екран:

*Через рощи шумные
И поля зеленые
Вышел в степь донецкую
Парень молодой.*

І полинув перед очима неосяжний степ, а на ньому терикони й терикони, які Павлик з Михасиком вважали за гори вугілля. А в піднебесі по дротах самі, без втручання людини, рухалися наповнені вщерть вагонетки. Чудасія, та й годі... Завзятою піснею сповнювався степ. Піснею і сонцем.

*Там, на шахте угольной
Паренька приветили,
Руку дружбы подали,
Повели в забой...*

Пісня поволі стихла, віддалилася, і на екрані з'явилися шахтарі... О, про таке життя лише мріяти можна. Всі як один, шахтарі жваві, веселі, пісні під баян співають з вечора до ранку і з ранку до вечора. А яка гарна та приваблива одежа на них!

Галстука навіть кожний шахтар носить; краще, ніж директор їхній, одягаються шахтарі. Оце життя! У порівнянні з вбранням шахтаря, його швейотовий костюм здавався Павликові зіжмаканою ганчіркою. Будинки в шахтарських селищах – як писанки, садочки кучеряві докїл них, а в садочках під деревами лавочки затишні; у віттях дерев пташки не вмовкають; і над усім цим без упину – музика і пісні, музика і пісні... Вулиці асфальтом блискучим вимощені, ні тобі пилиночки на них, ні смітиночки...

Марширують на роботу шахтарі веселі та бадьорі і веселі та бадьорі з роботи повертаються. І жодного разу за весь фільм ніхто ні з ким не сварився, не сперечався, ніхто ні на кого не гнівався і, головне, ніхто нікого не обманював...

Оце життя!

Не те, що тут... Не встигнеш очі зранку продерти, вже перед очима ота потвора вирячкувата, за якою, хочеш не хочеш, а мусиш весь день доглядати, водити її на воловоді на луг до річки, як щось достойне, а вона ще й приндиться, пручається; місце для неї вибираєш, де травичка свіжіша, і разів з десять на день переводиш її з місця на місце – зілля їй, бачите, не всяке до вподоби, і ти вимушений їй до морди все це підсовувати, коли очі вже не можуть бачити це огидне створіння... Яка тут вже може бути мова про настрій, звідкіля візьметься веселість... І коли ту музику є можливість послухати? Один-однісінький приймач на все село, і той директор школи включає лише у вихідні дні, батареї живлення береже... І, головне, люди сердиті, непривітні... Невже тому ж кіномеханіку необхідно обов'язково з усіх гроші вимагати, не в не можна влаштувати справу таким чином, щоб ті, в кого немає грошей, кінофільми безплатно дивилися. Чому неможливо зробити так, щоб усе у всіх було гаразд, щоб люди не обманювали один одного, щоб їм не хотілося обманювати... Матінка рідного сина обманула... Звідкіля ж оте щире відношення до неї візьметься, веселість у серці появиться.

Саме в той вечір, після кінофільму про шахтарів, у Павлика Заворожка й зародилася думка крадькома чкурнути до шахтарського краю шукати кращої долі. Жахливою вона споча-

тку здалася, негідною, але з часом бажання таке все більше міцніло, Павликові все частіше нетерпеливилося і, залишившись наодинці, він заплющував очі і обіймав подумки свою дорогу до нескінченного благоденствія, і дорога та бачилася йому легкою та ясною.

Що цікаво. Як тільки ця, зухвала спочатку, задумка визріла остаточно, як тільки залишилися позаду сумніви і вагання, у Павлика з темного на світле змінилося ставлення до матері. Мимоволі, всупереч бажанням, він з готовністю сприймав кожне мамине повеління, на серці тепло ставало від маминого погляду; він охоче брався виконувати мамині доручення, часто ловив себе на думці, що йому хочеться, щоб мама звернули на нього увагу, чогось попросили.

Інколи Павлика дратувала така щирість у відношенні до матері, – образа нагадувала про себе – він силоміць намагався вгамовувати гнів, але забути геть образу не хотів. Невизначене, складне почуття важким каменем лягало на непотьмарене сумління, доведена до розпуки свідомість жадала однозначності у ставленні до мами, але молодий розум неспроможний іще був самостійно натрапити вірного шляху у захарашеному чагарнику почуттів. Необхідний був якийсь зовнішній поштовх, випадок, подія, які б розрушили стіну відчуженості, недоброзичливості, яка стала між рідними людьми, і яку з плином часу руйнувати буде все складніше.

Материне серце краєв біль від усвідомлення тяжкої провини перед сином. Біль глушив у серці матері спроможність на будь-яку ініціативу у відношенні до сина, мати жахалася думки, що слова похвали синові неприродно прозвучать в її вустах і син зрозуміє фальш, сприйме її щирість як улесливість; цього мати боялася, ввижалося матері, що тоді стіна неприступності між ними, відчуженості ще непроникливішою стане... Інколи відчай охоплював, хотілося заволати: синочку, прости, я ж хотіла зробити якнайлучше, але язик чомусь не повертався... Цілі ночі проблем.

– Синочку, ріднесенький мій, – залебеділа мати, не в змозі далі витримувати тяжкий гнів, тамувати біль душі. Вона не знала, що буде говорити далі, думала, що досить їй промо-

вити перше-ліпше слово, і весь біль, що накопичувався в серці упродовж нескінченно довгого часу, схлине із серця сам собою, звільнить її від повсякденних нестерпних мук, які пекли серце гарячим залізом і вогнем.

– Сину, – видихнула і полинула до нього всією душею, глибоко в очі синові заглянула... І відсахнулася. За серце ухопилася. Наче голкою її вкололи. В очах сина вона побачила зневажливість до матері, задоволення від споглядання її мук. Очі сина немов промовляли зі злорадною посмішкою: кажіть, кажіть, я послухаю, що ви скажете.

Її слова не сказала. Не змогла.

Син святкував перемогу над матір'ю.

«Що я тобі говорив?» – подумки звертався Павлик до уявного другого себе, який прагнув пробачити маму, перестати глумитися над нею, висотувати по краплині її зболіле серце... «Правду я казав, що не попросять вони пробачення, не визнають себе винною. Надіються, що варто їм рота розтулити, і я вже кинуся їм на шию... Авжеж, авжеж... Запам'ятайте, – ногою притопнув Павлик, – знайте, нічого у вас не вийде. Нічого! Ні-і, ні-і-і і ні!»

Наодинці Павлик бажав пробачити маму, не святі ж вони, не все у них виходить так, як вони хочуть; стомленою вернувшись ввечері з поля, мати бачили і политу капусту, і чисто заметений двір, і ситу самозадоволену козу. Камінь з серця спадав у мами від цього. Заходили в комору і на хвилину давали волю сльозам.

Сам Павлик також не міг зарадити своїм почуттям, привести їх до злагоди з бажаннями. Місця собі затишного не знаходив. Але, як тільки мама зачиняли за собою двері, почуття пригніченості як рукою знімало, світ повертався до нього ясною, привітною стороною; Павлик з задоволенням брався за домашні справи, старанно наводив лад у господарстві, уважно слідкував, щоб кругом був порядок.

Але як тільки в кінці городу появлялися мама, у Павлика миттєво все валилося з рук.

Така невизначеність у ставленні до мами гнітила, стримувала бажання щирості у відношенні до мами, що підсилюва-

ло прагнення юнака якомога скоріше пуститися берега і майнути до шахтарського краю, де проблеми, що висотують його душу, просто не існують.

Дедалі мовчазнішим ставав і Михасик. Друзі, кожен сам по собі, тяжіли чимось невиразним, сором'язливим і болісним, що спонукало їх до самотності, в якій вони знаходили спокій і надію.

За давньою звичкою вечорами вони сходилися біля колодязя, вмощувалися на ворині, але приємної, заспокійливої розмови між ними не виникало, почуття, які їх бентежили, були ще сумбурними і невиразними, а примарність їх надій і сподівань ставала перешкодою на шляху до їх втілення.

– Чого носи поопускали? – звертався до хлопців бадьорим голосом Олесь, що кудись квапився вверх по дорозі.

Здригнувся Павлик від оклику брата, очі опустил. З-під лоба дивився вслід йому засмученим поглядом. Скоріше до домівки спішить Олесь. Павлика додому не тягнуло, незатишно йому було у рідній хаті.

Михасик у цей час також жмури́в ліве око і починав розгойдувати ворину.

– Втечу! – мовив, як вистрілив Михасик. Ворина при цьому так хитнулася, що Павлик від несподіванки ледве у кропиву не гепнувся навзнаки.

– Куди? – мимоволі вирвалося у нього; широко відкритими очима Павлик втупився в сумне обличчя товариша.

Михасик ображено мовчав. Того вечора тітка Софія особливо жорстоко з ним обійшлася. Відверто кажучи, й було за що. Перевернув Михасик на печі діжку з тістом. Що його туди, на піч, потягнуло в гарячу літню пору, що він там забув, мабуть, і сам толком не знав, але діжку з тістом перекинув-таки. І щоб замести сліди такої халепи, Михасик похапцем пригоршнями позгрібав тісто з піскуватого череня і позатовкував його знову в діжку...

Тітка Софія вже й піч зранку натопила – два добрих обемки дров туди вгатила – та коли сунула в тісто руку, остовпіла від ляку. Не вірячи очам, на зуба взяла шматочок – тріщить, так і є, пісок у тісті.

Поліно попалося під руку тітці Софії, а об'ясник, щоб захиститися, руку виставив, тож і схопив поліном по зап'ястю. Закричав пронизливо, випало поліно з рук тітки Софії, за серце бідолашна ухопилася: «Михасику, голубе мій». А «голуб» гримнув дверима і мерщій у лопухи за погріб, сльозами образу вимивати з серця.

...Хитає Михасик ворину, чимдуж хитає.

– Втечу, – ще раз стрельнув і застиг непорушно, дивлячись кудись у неясну далечінь.

– Куди втечеш? – знову перепитав Павлик.

Дрижить ворина, та Михасик наче приріс до неї.

– Куди очі дивляться, – відповів з образою в голосі, продовжуючи свердлити очима далечінь.

– Давай махнемо на Донбас, до шахтарів, – палко запропонував Павлик; вигляд у нього був такий, ніби-то він уже попробував на Донбасі шахтарського хліба і знав по чім там фунт лиха. – Згоден?

– Можна і на Донбас, – якось нехотячи відповів Михасик, втупившись поглядом у землю.

...За тростянецькою церквцею сідало на ніч сонце. Оросило землю золотим дощем і хмурнішати стало від усвідомлення невідвортної розлуки з білим світом. Мружилося, супило зір, ніби жаліло прожитого дня. З сумом віддавало воно землю у владу темної ночі, відтак томилося думкою, якою застане землю наступного ранку... Безліч тривог у сонця. Весь неосяжний світ йому підвладний. Воно ж – єдине.

...Остаточно вирішили хлопці – на шахту. І негайно.

З ворини, як по команді, позіскакували, мовчазно свердлять очима рожевий небокрай, не відчувають навіть, що кропива вогнем ноги пече.

Море думок, небо надій, світ неосяжний веселкою вабить, мариться близьким, досяжним. Летиш, летиш... Комара приліпив Михасик до лівої щоки, йому навздогін і свого припечатав до потилиці Павлик. Гигикнув мимоволі, те ж і від Михасика почув. Разом головами здригнули, щасливо глянули один на другого.

Вперлося в незорілі літа.

– Неси метрики, – підхопився на ноги Павлик.

– Нащо тобі мої метрики?

Блаженство несподівано охопило Михасика, всміхався хлопець, не знаючи чому.

– Кажу неси, то неси, – занервував Павлик; в ньому прокинулася жадоба владарювати. Сміливо, енергійно, беззаперечно. А наважився він на справу серйозну, відповідальну, помилки тут не допускалися.

...Трапилося ось яке. Не порозумівся у свій час Павлик Заворожко з наукою алгеброю. Ніяк він не міг второпати, яким чином можливо і, головне, для чого, складати до кучі літери, на зразок, як палички в арифметиці. Перемножувати, в степінь їх підносити... Гаразд би, якась практична користь з подібних вправ була. Так ніякісінької ж. А зусиль немалих потребувала алгебра. І часу... У цьому місці доречно наголосити, що Павлик Заворожко не любив щось робити лише заради того, щоб його похвалили, але й псувати настрої мамі двійками у щоденнику, – також радості мало... І вперше тоді він вдався до хитрощів. Попотів трохи і досить вдало наловчився з двійок по алгебрі робити в щоденнику четвірки.

Що було потім, згадувати не хотілося.

– Метрики неси, – згадавши ту науку, ще раз повторив Павлик. – Будемо робити повні сімнадцять років.

Михасик вагався.

– Не бійся, все буде чин чинарем, – заспокоїв товариша Павлик. – В іншому разі нас на шахту на роботу не візьмуть, – додав для переконливості.

Михасик заспокоївся. Та не зовсім.

– Може оце ми лише дарма надіємося, – засумнівався, – а приїдемо на той Донбас і нікому не потрібні будемо.

– Не мели дурного, – впевнено заперечив Павлик, – чи ти вже кіно про шахтарів забув?.. Пам'ятаєш пісню:

*Там, на шахте угольної
Паренька приветили,
Руку дружбы подали,
Повели в забой...*

«Паренька», розумієш?... І, що важливо, самі помітили, руку дружби подали і з собою повели.... Так що нема чого боятися.

– Добре. – Михасик обтрусив штани і рішуче попрямував до хати.

...Озираючись навкруги, Павлик швиденько проскочив розташоване в низині зразу за Міжрічками, оточене старим земляним валом болітце, прозване з давніх-давен Фабрикою, переплигнув через зарослий травою рівчак, по якому ранніми веснами збігали з Глинищ до Мухи талі води, і наче в схованку пірнув у густу житню ниву; над його головою змикалися потяжілі вже колоски. Затишно тут було, але водночас неспокій охопив. Все ще не могло вгамуватися від швидкої ходьби натружене серце.

Відсапався помалу. Уява полинула туди, у невідомий шахтарський край, де чекало юнака радісне й безтурботне життя.

Нетерпеливилось хлопцеві. Була б можливість, полетів би на крилах до свого щастя.

Уповільнив ходу. Спроквола плентався второваною вузькою стежкою, з боків шелестіли потривожені стебла, погойдували схиленими голівками. Здалося, що хтось злорадний пильно стежить за ним із житніх нетрів, пронизує наскрізь всепроникаючим поглядом, від якого мурахи забігали по спині. Мимоволі став знову крокувати все швидше і швидше, здавалося, що ніколи не буде кінця-краю безмежному житньому полю, яке в інші часи перетинав за якісь там хвилини... Не відставав і той, хто стежив за ним із житніх нетрів. Чимдуж Павлик, чимдуж і він. Наче невидимим шнурком були вони зв'язані між собою.

Незчувся, як вимігся на простір, на волі опинився; від серця відлягло відразу.

Перед очима з'явилося узвишшя пригніченого тяжкістю років, врослого в землю насипа, який стрункою стрічкою перетинав поля. Колись давно задумали прокласти тут залізницю, щоб пожвавити життя цього тихого мальовничого краю, та ставали на заваді якісь нещастя – як не війна, то голод, а за тим лихом знову війна.

А як-то хороше було б дивитися на поїзди, що на шаленій швидкості мчалися через поля...

Втома здолала хлопця. Важкими стали ноги, паморочилася голова.

Приплентався до Других Мостів, що трішки зліва стирчали вищербленими кам'яними вершками, стомлено присів на зарослій травною приступок, вперся спиною в гостре каміння причілка.

Небо холодніло. Одинокі підрум'янені хмаринки сповзали до заходу на нічний відпочинок, купчилися біля рожевого світила, яке вже торкнулося небесного пруга.

Замружив очі.

Село... Мокра з вибоїнами вуличка, що вертлявою доріжкою збігала до річечки, – її так і називали між людей, Кручена – рідна хатина, яка гніздилася на горбочку біля єдиного на всю вулицю колодязя, вор'є біля колодязя, сидючи на якому, вони з Михасиком проводжали сонце на ночівлю; все це ввижалося чомусь вже далеким і недосяжним, відокремленим не одним житнім полем, а нескінченним безмежжям відстаней і часу.

Мама...

Запекло всередині, наче жарину хтось туди кинув. На ноги підхопився, втупився очима в поплямований зеленими цятками моху валун, що випирався з-під прямовисної стіни мостового узвишшя. Зціпив зуби, руки в кишені засунув.

Так вам, мамочко рідненька, й треба, – глянув на блідо-рожевий небокрай. – За все зразу...

Ганив подумки Павлик маму, щоб приглушити пекучий щем, що міцними лещатами стискував серце.

Це вам за все буде, – хитав головою, – будете знати, як обманювати...

Думаєте, що ви хитрі, а я дурний... Так ви думаєте?.. Так?.. Знаю я, знаю, що ви не визнаєте своєї провини, гордими хочете бути... А я? Я що – не людина?.. Не людина я?.. Так по-вашому?.. Я прислугою у вас повинен бути, рабом?.. Так ви хотіли?.. Думали, що вам усе життя буде дозволено робити зі мною, що вам заманеться, що вам у голову збрече... Наче я і не людина, а істота якась... Такого вам хотілося?.. Такого?.. Ні-і... Дудки! Нічого у вас не вийде! Нічого не вийде... Ось поживете одні, тоді будете знати, як знущатися над людьми... Гаразд би,

над кимось стороннім, чужим, а то над власним сином, єдиною рідною дитиною своєю...

Сопів як ковальський міх Павлик Заворожко, схлипнув несамохіть, з зусиллям проковтнув тугий клубок, що раптом стис горло. Ввібрав повні груди свіжого вечірнього повітря.

І хліб мені ваш теж не потрібний...

Згадавши про хліб, хлопець гостро відчув, як засмоктало в животі. Він з жадібністю в погляді глипнув на сумку з коржами, мимоволі приторкнувся до неї рукою, але все-таки стримався; хто знає, що чекає його в далекій, невідомій дорозі, коли тій дорозі кінець настане. І як йому прийдеться у шахтарському краї попервах.

Не треба мені ваш, мамо, хліб, – ще раз повторив рішуче, заставивши себе відвести погляд від сумки з коржами. – І ваше козяче молоко теж не треба. Пийте його самі, смакуйте на здоров'я, якщо воно вам так до вподоби. А я і без вас зможу себе прогодувати, не вмру з голоду, не надійтеся... І не ждiть, що у вас щось просити стану, принижуватися буду... Ні, не дочекаєтеся ви від мене приниження, не дочекаєтеся, хоч все життя чекайте. Не на такого напали... Їжте самі свій хліб і пийте козяче молоко, може, Бог дасть, по...

Проковтнув поквапливо останнє слово хлопчина, навкруги злодійкувато озирнувся, чи, бува, хтось не підслуховує.

Але чому так довго Михасик не з'являється, чому запізнюється?

Сонце сіло вже, пора в сіно вмоцуватися, літня ніч коротка, а вставати потрібно рано, до сходу сонця ще, адже до містечка з добрий десяток кілометрів набереться...

Павлик сидів біля кам'яних опор Других Мостів лицем до села, звідки чекав появи Михасика. Перед його зором розлягався просторий лан достигаючого жита. Прохолодна тиша спускалася на землю, було чути, як пошепки перемовляються між собою налиті добром житні колоски. Загадковим шерехом відкликалися вони на кожний ледь відчутний порух повітря. Із житньої ниви де-не-де виглядали яскраво-сині головки привабливих волошок. На краю лану густо кущавилися білі ромашки, які вже осипали долу цвіт, а на їхньому місці бубнявилися блідо-коричневі маківки.

...Сплітали дівчата вінки волошкові, де-не-де мережили їх білими ромашками. Обережно покладали вінки на голівки розчесані і, крадучись, наближалися до краю води. Замріяно дивилися на своє відображення у водній поверхні. Чогось чекали, чогось бажали, про щось мріяли.

Стрепенувся Павлик Заворожко, як від раптового протягу, обернувся... По міжкопиччю бусел блукав самотньо, завершуючи свої сьогоднішні справи. Ступав м'яко, обережно, чорну голівку ніс гордовито і поважно.

Часто він з'являвся на цій сіножаті у надвечірню пору. Щось вабило бусола сюди... Пожива чи, може, якийсь спомин, в якому втіха, відрада... Либонь – спомин...

Поліття було. Жито половіло.

І де ж це той Михасик забарився?

З завмиранням серця прислуховувався хлопець до кожного шелесту житнього поля, пильно вдивлявся в те місце, де ледь-ледь вгадувався слід протоптаної в житі стежки. Нетерпіння все більше охоплювало хлопця. Сумно йому одному було, неспокійно, лячно, тривога підкрадалася з усіх боків, тягарем лягала на серце. Мабуть, ще ніколи не почував Павлик Заворожко себе таким безпорадним і безпомічним, коли все навколо всемогутнє, але чуже, не ріднє...

Щось пискнуло поряд. Здрігнувся від несподіванки. Боязко повернувся на звук, бачить – ховрах пухнастенький примостився неподалік на задніх лапках, а передніми ретельно мордочку вусату вмиває. Діловий такий, заклопотаний, нічого в світі для нього не існує, окрім вечірнього туалету...

«Пішов звідси», – замахнувся Павлик на звірятко і воно миттю щезло, мов крізь землю провалилося; зразу ж і пожалів, що прогнав, нехай би була поряд жива істота.

Знову німотна тиша навкруги, темінь з неба спускається на землю, тягарем незрушним тисне на неї, слова мовити не дає, поворухнутися... Куди б подітися, сховатися, зникнути...

А якби зараз поруч Михасик знаходився, тоді як було б...

...Ще в третьому класі, на самому початку навчального року, на уроці арифметики те трапилось.

Сиділи вони з Михасиком на задній парті. Михасик – зрозуміло, трієчникам саме там і було місце, а Павлик за про-

вину опинився на задвірках класу. Його місце було на першій парті, Павлик був круглим відмінником, та підсадила йому цього року Марія Василівна до пари дівчину, вирячкувату Гальку з Божого Кутка. Йй, бачте, місця поряд з дівчиною не знайшлося. Так хлопець обурився, що місця собі не знаходив, і на другий же день, ніби ненароком, чорнильницю перекинув Гальці на зошити; не міг він, круглий відмінник, спокійно сприймати таку насмішку...

Марія Василівна добре, виявляється, розуміла, чому так негарно трапилося, у неї навіть червоні плями на щоках повиступали. Вчителька мовчки підійшла до круглого відмінника Павлика Заворожка, який в цей час понуро опустив голову, і процидила крізь зуби: «Марш на задню парту і я щоб тебе близько не бачила».

Незвично було Павликові на задній парті, він ще ніколи такого місця не займав; навіть погано було видно, що на дошці написано, і Павлик раз за разом штовхав ліктем Михасика і запитував, що там на дошці. Михасик терпляче відповідав, тому що з арифметикою в нього справи були кепські.

– Сім там у другому рядку чи чотири? – пошепки запитував Павлик.

– А приклада даси списати? – нахилився до Павликового вуха Михасик.

– Сам чого не вирішив?

– Заворожко! – розносився на весь клас грізний голос Марії Василівни. – Зараз виставлю за двері.

Голову Павлик втягував у плечі від грізного окрику вчительки.

– Так даси чи не даси? – нетерпляче смикав Павлика за рукав Михасик; наближався кінець уроку і потрібно було здавати на перевірку зошити. – Пирога дам, – добавляв, щоб задобрити.

– Цілого? – цікавився Павлик.

– Половину, – напружено шептав Михасик.

– Який тобі приклад потрібно?

– Третій.

– Їх усього два.

– Тоді другий.
– Де пиріг? – просовував під партою руку Павлик.
– Ти що – не віриш? – ображався Михасик, проте в сумку за пирогом поліз. – Бери, – штовхнув Павлика ліктем, – тільки обережно, пасолі не просип...

– Я думав, з маком...
– Який добрий... Йому цілого пирога та ще й з маком...
– Я й з пасолею з'їм...
– Ховай скоріш, а то вже дивиться...

...Несподіваний спогад про пирога нагадав про порожній шлунок; Павлик знову покосився на сумку з коржами. З зусиллям відтягнув себе від сумки, втупився очима у житній лан.

З усіх сторін вже стискували простір присмерки, все похмурішим ставало житнє поле, від нього насувалися холодні хвили.

Втома склепила повіки.

...Випране вранішнім дощем сонце піднімалося над грушами, запалило сріблястим відблиском міради росинок, які встелили землю ще звечора. Очам боляче від колючих ранкових променів. На вистиглій за ніч землі ще володарює холодок. Мокрим подвір'ям невпевнено диває босоногий карапуз. У здивованих оченятах жадібна цікавість до всього дивного, що його оточує. Витягує вперед рученята карапуз, тремтить від нетерпіння, прагне до чогось приторкнутися, та раптом теплі руки підхоплюють його і піднімають високо над землею. «До хати пора, – чує карапуз знайомий голос, – змерзнеш голенький».

Розпач охоплює дитину, сльози застують і ясне сонце, і сріблясті роси. «Не плач, мій гарненький, не плач», – чує грубий голос та не може втихомириться...

З усіх розповідей мами про дитинство чомусь саме ця пригадалася. Замислився Павлик, цікаво йому стало – що ж привернуло тоді увагу, до чого так наполегливо я прагнув. До дрібниці якоїсь, звичайно, та все-таки... Закортіло. Терміново. Невідкладно. Але як, яким чином взнати? Мама далеко і невідомо, коли ще вони побачаться... Коли мама були поряд, був спокій, не обпікали серце жахливі думки про щось невідоме й небажане, що, здавалося, буде супроводжувати його все життя.

Туга раптом охопила хлопця, самотнім відчув себе, безпорадним, зіщулився весь, непомітним забажав зробитися, руки нащось до болю стиснув; шалено застугоніло серце, почало опускатися кудись у прірву.

Відчай, безпомічність... І неосяжний, незбагнений світ... Суворий, холодний, немилосердний...

Деркач неподалік застрекотав, наче погибель віщував. Не встиг отямитися, якась пташка прошурхотіла крилами поруч, віщуючи якісь негаразди... Німота довкіл. Що в ній?.. Жах, о, жах...

Зашелестіло тривожно жито, захвилювалося, серце знову в безодню пірнуло... Ось воно, ось, оте невідоме й неминуче... Ось... Втупився виряченими очима в той перешерхіт колосся, що невмолимо наближався, з завмиранням серця чекав його появи.

До землі припав, заплющив очі. А воно – шир-шелех, шир-шелех, і звуки все виразніше й виразніше, все ближче і ближче; і не перешкодити йому, не завадити чимось ...

Тиша раптом охопила простір. Ніби хтось всесильний подав якийсь знак, піднявши вгору палець.

Очі самі собою розплющилися.

– Михасику! Братику!

Як ужалений болючим жалом, зірвався Павлик на ноги, руки протягнув назустріч дорогому товаришу.

Але – поточився від нього друг Михасик. Як у стіну, вперся спиною в житню ниву, лише розкуйовджена голова вивисувалася над полем зажуреного колосся.

Очі широко розкриті у Михасика, рот перекирвлений, дрижить хлопець так, що зуб на зуб не попадає. Цокотять зуби, руки місця не знаходять, хапається ними Михасик за житні стеблини, жмакає колоски, в очах розгубленість і каєття.

Збагнув Павлик, у чому справа, та поки ще не вірилося. Поволі наблизився до Михасика впритул; не ворухнувся Михасик, застиг, наче в землю вріс; процідив крізь зуби в розпашіле лице товариша.

– Ш-шч-чо?

– Павлику, дорогесенький мій! – стис руки перед грудьми Михасик і знову затремтів, як синовий листок. – Павлику!

– Ш-шч-чо? – ще раз прошипів гадюкою Павлик.

Він уже все знав і без пояснень, але хотів підтвердження своїх догадок із вуст товариша.

– Кажи! – жаром дихнув йому в лице.

– Павлику, дорогенький...

В очах Михасика відчай і благання. І згода на будь-яку жертву, на найжорстокіше покарання.

– Кажи! – ще раз крикнув, як вистрілив, Павлик. – Чого мовчиш, як істукан?

– Пробач, Павлику, пробач... Я...

– Що трапилося? – надія ще теплилася.

– Не трапилося, дорогенький Павлику, нічого не трапилося...

– Так в чому справа?.. В чому справа?.. Ну!

Страшним вогнем палахкотіли очі Павлика, болючим приском обпікали серце Михасика.

– Ну! – стиснув Павлик кулаки.

– Не можу я, Павлику, не можу! – відчайдушно закричав Михасик. – Не мо-о-жу! – волав, намагаючись заглушити сердечний біль.

Руки знеможено опустилися у Павлика Заворожка, серце наче кудись провалилося... Зрада... Зрада... Клятвопорухнення.

А Михасик благає:

– Павлику, не можу я... Не можу... Що хочеш зі мною роби, тільки не можу...

Вмовк. Часто закліпав очима, скрушно хитав головою.

– Не можу! – прошепотів поволі; в його очах світилася щирість.

Мовчав розгублений Павлик Заворожко, лише зубами скреготів.

– Що ти кажеш, що ти кажеш? – Павлик вперто не хотів розлучатися з надією.

– Вбий! – Михасик звів догори очі, рішуче ступив крок уперед.

А за цим ще крок.

– Ні! – відсахнувся мимоволі від Михасика Павлик, кулаки стиснув. – Ні! – різко хитнув головою. Наблизився до Миха-

сика впритул, за груди ухопив. – Вбивати я тебе не буду, – прошипів. – Вбивати не буду... Я тебе... Я тебе з собою заберу!

Струсонув зовсім нездатного чинити опір Михасика, за-реготав злорадно йому в лице.

– З собою заберу, – повторив спокійним голосом.

Напружився Михасик, силою відірвав від грудей холодну руку Павлика, заперечливо похитав головою.

– Не підеш?

Не міг Павлик сприйняти розумом заяву Михасика.

– Не піду!

– А я кажу – підеш!

– Не піду, – стомлено видихнув Михасик. – Я маму не можу...

Тремтять, поглядами одне одного їдять.

– Не підеш? – ще раз з надією Павлик.

Хитнув заперечливо головою Михасик, очей при цьому не ховав.

– Знаєш, хто ти після цього? – зірвався на крик Павлик.

– Знаєш, хто?

Не відвів погляду Михасик.

– Зрадник ти!.. Зрадник! – гнівно кинув йому в лице Павлик.

– Бий! – беззахисно розвів руки Михасик. – Бий!

– І вдарю!.. Вдарю!

– Ой! – в ту ж таки мить вирвалося з грудей у Михасика; обома руками схопився він за живіт, заплющив очі.

Через хвилину розпрявився, огледівся, Павлика поряд не було. Миттю вискочив на насип й угледів його маленьку постать ген за копицями, за сіножаттю; кашкет тримався на потилиці, в руці махалася туди-сюди полотняна сумка з коржами, фігура товариша ставала все меншою й меншою.

– Павлику-у! – закричав скільки було сили Михасик. – Я не ображаюся на тебе!.. Чуєш?.. Не обра-жа-ю-ся...

Збитий на потилицю Павликів кашкет ще деякий час мержився у вечірньому мареві, а згодом зовсім розчинився в охоплюючих землю літніх сутінках...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Спостерігач пильний, прискіпливий, якого люди цікавлять не лише як предмет їх практичного використання, а й з точки зору естетичної, тобто, які наміри має особа, про що мріє, як ці наміри і мрії співвідносяться з її можливостями; такий спостерігач в першу чергу відзначив би в цьому сорокап'ятирічному – так, це була людина років сорока п'яти, не старша – на вигляд неповороткому чоловікові з пасмом поріділого вицвілого волосся, що всівало облісілу голову, який, засунувши руки в кишені потертих штанів, вештався серед вічно збентеженого натовпу на залізничному вокзалі, когось вишукуючи притомленими злодійкуватими очима; наш спостерігач відзначив би, що можливості цієї особи не зовсім у ладу з бажаннями, хоч і бажання його не простягаються далі земних задовольень. Злодійкуваті сірі очі нашого героя вишукували серед різноманітного, гомінкого натовпу пристанційної площі когось, аж ніяк не дорогого серцю, але вкрай необхідного тверезому розумові; раз за разом він нервово висмикував з кишені руку і, розчепірівши пальці, лагідно пригладжував долонею своє ріденьке вицвіле надбання, начебто бажаючи впевнитися, що воно ще на місці.

Непересічний наш спостерігач – певна річ, якщо він не обмежиться таким, хоч і досить кваліфікованим, але, все-таки, поверховим поглядом на нашого героя, – якщо і далі буде ним цікавитися, врешті-решт (навіть тільки з метою одержати відповідь на цілком логічне запитання, в пошуках чого цей чоловік нишкає в цей спекотний літній день по запруженому строкатим натовпом вокзалі, цікавлячись, в основному, підлітками, що юрилися на тісному пероні) доконче зверне увагу на одутлувате обличчя нашого героя, на якому в першу чергу відмітить неприродно різко зломану лінію колись прямого виразного носа, обов'язково затримає на цьому увагу, подумавши сам собі, що це ніяк не природний витвір, а результат невдалої спокуси. Якщо ж і надалі буде міркувати у цьому напрямку наш спостерігач, то обов'язково дійде висновку, що похмурий, злодійкуватий погляд притомлених очей нашого героя є також результатом тієї спокуси.

Цей чинник наведе спостерігача на невтішні думки стосовно порядності життєвого шляху цієї особи, а уважний його погляд не пропустить повз увагу чіткий різаний шрам під правим оком нашого героя.

І погляд. Злодійкуваті його очі були то широко відкриті, ніби вкрай стурбовані, а то починали часто кліпати, немов запарошені, нібито згадка якась невесела раптово починала турбувати його стомлену свідомість.

І тоді вже наш спостерігач переконається, що перед ним особа непересічна, що її життєвий шлях не лише килимами був вистелений, що траплялися на ньому й вибоїни, і досить глибоченькі.

Отже. Впав нам у очі цей чоловік на залізничному вокзалі досить чималенького шахтарського містечка, яке розташувалося на неозорій рівнині донецького краю; полудень якраз, спекота немилосердна, і навіть легенький вітерець, що випурхував із вузьких міських провулків, не приносив жаданої прохолоди.

На привокзальній площі, нерівно вистеленій струпинастим камінням, незважаючи на спеку, було людно. Населяли площу і всі інші навколо неї місця, де можна було притулитися, здебільшого підлітки – хто з облупленим фанерним чемоданом, хто з клунком; в очах недавно прибулих подив, ентузіазм, але вже немало і з очима стомленими, розгубленими, навіть зневіреними.

Якраз ця категорія мешканців залізничного вокзалу і цікавила нашого героя. Хтось йому потрібний був у цьому юному строкатому натовпі. Тримаючи руки в кишенях, він неквапливо проходжувався посеред невпинно шнуркуючих взадвперед підлітків, видивляючись когось дуже необхідного, того, який прибув із далеких далек у цей привабливий край, в якому мріяв знайти жадане щастя.

Юність із захопленням відгукнулася на заклик віддати свої сили будівництву нових шахт Донбасу, але виявилось, що не всіх тут чекали з гарячими обіймами. Відмітимо також, що не всі приїхали на Донбас зі щирими намірами, не всіх, проводжаючи в дорогу, притискали до сердець заплакані матері; хвиля не перебирає, вона захоплює усе підряд.

Стомлені спекою та виснажливою дорогою в переповнених вагонах підлітки жадібно, з неприхованою надією вдивлялися в пісні, байдужі лиця дорослих, плекаючи надію влаштуватися бодай на будь-яку роботу, знайти притулок; скільки заздрості було в їхніх очах, коли в прикрашений червоним полотном автобус запрошувалася чергова група новоприбулих з комсомольськими путівками в руках; вони, що за власним бажанням, на свій страх і ризик ринулися в невідомий край, все більше починали переконуватися, що не всіх тут чекає завбачливо приготовлений притулок...

Погляд нашого героя нарешті затримався на одному юнакові надовго.

Тонкий та високий, світловолосий цей хлопчина з продовгуютою, наче приплюснутою з боків головою і горбатеньким носом походжував нервовими кроками вздовж подекуди обшарпаного будинку залізничного вокзалу, зупинявся на розі його, стомлено притискувався спиною до стіни і жадібно вдивлявся в строкатий натовп перехожих, сподіваючись знайти людину, яка б звернула на нього увагу, зацікавилася. Він соромився свого високого росту, втягував голову в плечі, пригинався, почував себе чужим у цьому незнайомому середовищі, нікому не потрібним. Часом поривався кудись податися, але знову поквапливо повертався на старе місце, наче боявся когось прогавити.

Стурбований наш герой вийняв із засмальцьованих кишень руки, смачно декілька разів підряд затягнувся докуреною до губів самокруткою, кинув на асфальт недопалка, цвиркнув крізь гнилуваті зуби і, пригладивши розчепіреною п'ятірнею ріденьке волосся на спітнілій лисині, рішуче попрямував до дебелистого хлопчини, який тулився до причілкової стіни приміщення вокзалу.

Чолов'яга настиг хлопця ззаду і владно поклав йому на плече важку руку.

– Куди прямуєш, землячок? – якимось вимушено всміхнувся.

Хлопець жваво відреагував на звертання до нього, в його стомлених, запалених очах зблиснули радісні вогники надії; є Бог на світі, зацікавився чоловік його персоною, ще й земляком виявився.

– Здоров був, – струснув його за плече чолов'яга, показуючи прокурені зуби. – Чого засоромився, як дівка?

– Не-е соромлюсь я, – ледь вимовив хлопець.

– То й добре, що не соромишся, – скинувши з лица посмішку, сказав чоловік, не віднімаючи руки від плеча хлопчини. – Мене звати дядя Вася, – назвався, намагаючись заглянути хлопцеві в очі.

Хлопець похнюплено дивився вниз.

– Ти чого? – знову струснув його за плече чоловік, ніби намагався повернути до дійсності.

Хлопець поспішно звів очі на свого нового знайомого, відтак знову опустив очі долу.

– Як тебе звати? – почув владне, вимогливе.

– Павлик, – відповів покvapливо.

З цього моменту він наче ожив, пожвавішав, як на світ знову народився, сунув рвучко новому знайомому для привітання руку, витер рукавом спітніле обличчя; цей його жест дядя Вася сприйняв з іронічною усмішкою, на його масному обличчі з'явилося очікуване самозадоволення, яке наче підтверджувало його сподівання, те, що він не помилився у своєму виборі.

– Павлик, значить, – розважливо повторив дядя Вася, зберігаючи на масному обличчі самозадоволену посмішку; він уважно розглядав хлопця, щоб остаточно переконатися в правильності свого вибору, розвіяти останні сумніви. Ще якийсь час він тримав його за плече, відтак охопив усього своїми ручищами, притиснув до себе.

– Підем-но, Павлику, перекусимо з дороги та поговоримо... Чи ти не голодний? – всміхнувся сам собі дядя Вася.

– Ні-і, – затремтів Павлик, ковтаючи слину.

– Речі в тебе якісь є?

– Ніяких немає, – відповів, соромлячись.

– Нічого страшного, – заспокоїв його дядя Вася. – Речі, то справа, як кажуть, наживна.

Дядя Вася рішуче попрямував затишним тінистим сквериком до численних буфетів, від яких гостро розносилися запахи свіжих страв.

– Скільки тобі, Павлику, років? – запитав ніби ненароком дядя Вася вже за столиком, за яким приходилося стояти, не сидіти.

– Сі-сімнадцять, – збрехнув хлопчина, не моргнувши оком; ще вдома він заготовив таку відповідь, тому що питання це вважав неминучим, найважливішим у його положенні; проте язик сіпнувся, застряг пиріжок у горлі. Вовкувато зиркнув на свого нового знайомого, напружився весь, так жадану їжу через силу проковтував.

Дядя Вася без особливого інтересу сприйняв відповідь Павлика, пригладив спітніле волосся, підсунув Павликові ще одного пиріжка.

– Мабуть давненько нічого не їв? – усміхнувся привітно.

Павлик ніяково знизав плечима; на відвертість зі своїм новим знайомим він ще не наважувався. Без тіні скромності уплітав за обидві щоки смачне печиво, дядя Вася мовчазно чекав, поки хлопець насититься.

– Коротше, так, – заговорив дядя Вася хриплуватим, прокуреним голосом; поводився він впевнено, як господар. – Коротше, так...

Він нервово пожував цигарку, виплюнув недокурка, цвиркнув крізь прокурені зуби.

– Поживеш у мене з місяць, – продовжував тиснути Павлика за плече, – поживеш у мене з місяць, – повторив, – відпочинеш, а тоді я все влаштую... Лади?

Павлик з готовністю хитнув головою, хоча й незрозуміло йому було оте «все влаштую». Що – все?.. Але не до запитань було. Дякувати треба Богові, що взагалі трапився мені цей дядя Вася, людина добра, співчутлива, а то було вже – хоч з містка та в воду... Три дні макової росинки в роті не мав і жодної спорідненої душі не було довкола; доведений до відчаю хлопець був на все згодний.

– Ото й добре, – відповів на Павликову згоду дядя Вася і, нахилившись до супутника, стишено продовжив: – А щоб сусіди чи ще дехто там, – прискалив ліве око, – не дуже роззявляли роти, хто ти такий і як у мене опинився, я тобі скажу, що люди всякі бувають, ти в цьому сам переконаєшся... Люди всякі бува-

ють, – повторив, – і щоб вони не роззявляли роти, то на такий випадок я скажу, що ти мій небіж, приїхав до дядька з Ростовської області погостити... Лади?

Павлик знову на знак згоди поквапливо хитнув головою.

...Помешкання дяді Васі розташовувалося на окраїні міста. Добру годину вони тряслися у гуркотливому трамваї. Спочатку Павлик з цікавістю вдивлявся у скупчення обабіч вузьких вуличок охайних, чистеньких будинків, намагався прочитати всі підряд вивіски на парканах, але втомився скоро, в сон потягнуло... Трамвай час від часу різко вищав на поворотах і Павлик злякано відкривав очі... Яке ж воно безмежне, це місто, і яким чином у такій тісноті люди умудряються безпомилково відшукувати дорогу до своєї оселі... Мабуть, тут дуже розумне все населення, не те, що в селі задрипаному, розумніше навіть за Марію Василівну, яка вміє усі дії над іксами й ігреками виконувати...

Не з селянським розумом у місті жити.

Хата дяді Васі на розі вулиць примостилась, яких тут було – краю не видно, одні вздовж тягнуться, другі впоперек, похрещені, чисто тобі як зошит у клітинку.

Хатина у дяді Васі неказиста, всього у два віконця, крита толем, прикріпленим до лат неотесаними дошками; до неї від вулиці простягалася поросла споришем широка стежка; зліва від стежки звівся над землею фундамент просторого нового будинку. Біля нього знаходився стос червоної цегли, поряд притулилося замузане корито для замішування розчину.

– Ось закінчимо будівництво і можеш рахувати себе шахтарем, – бадьоро сказав дядя Вася і хрипло засміявся. Насторожився хлопець, спохмурнів, така перспектива його ніскільки не радувала. Але вибору в нього не було, прийшлося змиритися з таким незавидним становищем.

Широким жестом дядя Вася запросив Павлика до своєї оселі. Починалася вона з тісного, так-сяк покрашеного синьою фарбою ганку, з якого двостворчаті двері вели в кухню; старенька підлога з великими щілинами між дошками відчайдушно запищала під ногами Павлика; підскочив хлопець, як ужалений.

Сіней хатина не мала і це здивувало Павлика – не доводилося ще йому бачити хату без сіней. У тісній кухоньці спра-

ва від дверей містилася шафа для посуду, за нею ховалася кухонна плита, а з протилежного боку від дверей сиротів столик-трикутник. Далі впритул до стіни стояла застелена абияк вузька кушетка. Прямо перед очима проглядалися затулені блакитною занавіскою двері, які вели в другу кімнату.

– Роздягайся, Павлику, – хриплим голосом запросив дядя Вася, кмутикнувши в кулак, і вкотре вже пригладив п'ятірнею ріденьке пасмо волосся на спітнілій голові. – Тут ти будеш жити, – поглядом обвів кухню, – на цій ось кушетці спати... Лади?

Дядя Вася з розгону плюхнувся на кушетку, ніби намагався випробувати її надійність; кушетка незадоволено кувікнула.

Павлик уважно розглядав своє нове помешкання.

– Іди мий руки, – кивком голови вказав на рукомийник дядя Вася.

Надворі Павлик обдивився навкруги. Його увагу привернула сусідня садиба. Критий залізом високий мурований будинок був окутаний розлогими кронами дерев, які рясніли дозріваючими плодами. У дворі, як і в садку, все ретельно прибрано, причепурено, хідники пісочком притрушені, трава рівенька, не столочена...

Захотілося Павликові побачити господарів тієї садиби, уявлялися вони йому поважними, статечними, вже в літах, та ще не старими, бадьорими та гомінкими дядьком з тіткою, але тиша панувала за штахетником, що відділяв господарство дяді Васі від сусіднього.

Раптово нахлинуло бажання побачити господарів сусідньої садиби, чи такими вони були насправді, якими уявлялися хлопцеві... Яюсь непомітно поряд з'явився дядя Вася; Павлик сором'язливо погасив у собі цікавість до сусіднього помешкання. Дядя Вася запросив його на вечерю.

На столику-трикутнику вже стояла пляшка з каламутною горілкою, огірки з цибулею та половина формової хлібини, від якої було відкрито дві скибки.

– Сідай, Павлику, – ввічливо запросив господар. Сам плюхнувся на рипучу табуретку і рвучко охопив розчепіреною долонею пляшку. Швиденько наповнив гранчасті склянки.

Скривився мимоволі хлопець від смердючого запаху, що миттю наповнив тісну кухню.

Дядя Вася жадібно схопив лапицею склянку і, кмугикнувши в кулак, підняв її над столом.

– Бери, – кивнув головою; від суворого погляду дяді Васи рука Павлика якось сама потягнулася до склянки, затремтіла.

– Я... Я...

Не знаходив сили відмовитися.

– Що, знову соромишся, як дівка? – зверхньо всміхався дядя Вася. – Сміливіше давай!

Не запрошував хриплий голос господаря, примушував.

– Той не шахтар, хто чарки цурається.

Пересилиючи себе, Павлик стиснув побілілими пальцями склянку, заплющив очі і перехилив її в рот.

Всередині обпекло, ніби приску ковтнув, за живіт ухопився, мало склянку з рук не випустив.

– Закушуй, закушуй, – підсунув до нього тарілку з огірками дядя Вася.

Пожував трохи Павлик і скоро відчув, як поволі розповсюджується по всьому тілу приємне тепло, заповнює кожну клітину, досягає навіть кінчиків пальців на ногах, розм'якли м'язи, невагомим стало тіло, зажадалося піднятися над землею і летіти кудись у безвість, яка ввижалася тепер зовсім не страшною, навіть привабливою, манливою. А вже якою милою, прекрасною людиною раптом зробився, як по велінню чарівної палички, його рятівник дядя Вася... Не було для Павлика Заворожка дорожчої, ріднішої людини на всьому білому світі... Не було й ніколи не буде... І нічого негарного немає в тому, що в нього ніс скривлений і голова облізла... Тому облізла голова, що розумна... Інакше, чого б це так, з доброго дива, так рано облісіла людина. Ясна річ, від розуму. І від доброти... І ви не заперечуйте мені... Не заперечуйте... Скажіть краще, дайте відповідь на запитання, чому ні одна жива душа за три дні, що я бідкався на залізничному вокзалі, на мене навіть і не глянула, не звернула жодної уваги, всім байдуже була безпомічна людина, що вже з голоду майже помирала... Всім було байдуже... А дядя Вася визволив мене з такої великої біди, приголубив, як батько рідний, найдо-

рожчою на світі людиною став. Нагодував, жити у свій будинок запросив... Ні, я цього так не залишу, я йому віддячу... Я вам віддячу, дядя Вася. Ось побачите... Я людина роботяща, роботи не цураюся ніякої, я вмю працювати. Я здібний. Я вам не хто-небудь...

– Пахан, ти чого засумував? – долинуло, наче здалека.

Пахан?.. Це хто – пахан?.. Хто так посмів на мене?.. Та я...

Різко очі скинув Павлик, побачив перед собою привітно усміхнене, рожевощоке лице дяді Васі...

Знітився водночас, подумки вибачатися став. Даруйте, дорогенький, воно якось саме собою, несподівано... Якось теє... Пахан так Пахан... Я – нічого, якщо вам так подобається... Я н-нічого...

– Шахтарі, Пахан, не повинні ніколи падати духом, – долинало звідкілясь, – шахтарі, Пахан, це люди прості і сильні... Саме так, Пахан, і не інакше... Сьогодні в мене є – я тобі, завтра в тебе – ти мені... Усе без остатку... Так живуть шахтарі... І всякі-різні там ню-ню та сю-сю шахтарям не личать, не прибавляють їм гордості й поваги...

Змовк раптово дядя Вася, наче згадка якась важлива заполонила його пам'ять. Рвучким порухом він вихопив із коробки цигарку, сунув її до масних губів, чиркнув сірником, жадбно декілька разів раз за разом затягнувся.

– Я теж таким ось, як і ти, безпомічним пущівірінком, прибився до шахти...

Поморщився бридливо Павлик Заворожко від такого образливого названня.

– Я теж ось таким жовторотим до шахти прибився, – повторив ще раз дядя Вася, шумно випустивши дим і, кмугикнувши в кулак, продовжив сповідь. – З дому злиняв, ніяк ладу не міг знайти з батьками... А наймитом у них не хотів бути...

Щось подібне до своєї долі вчулося Павликові в словах дяді Васі.

– По залізницях років зо два шлявся, – дядя Вася стомлено присів на кушетку, – а потім несподівано трапилася добра душа, на шахту влаштувала... Не зовсім добре все там получилось, та...

Не договорив дядя Вася, махнув рукою, стулив вузликочом губи, скрушно захитав головою, наче вагався, чи варто продовжувати далі розповідь про своє життя.

– Що згадувати, – різко сіпнувся і потягнувся до пляшки. – Всякого хватало у житті... А з тебе, Пахан, я зроблю такого шахтаря, як треба, – сказав упевнено, смачно хрумкаючи огірка. – Прямо з сьогоднішнього дня і начнемо тренування... Ти ще не знаєш дядю Васю... Дядя Вася вже Крим і Рим пройшов і надодачу мідні труби... Я вже добре знаю, почім фунт лиха... І якщо ти будеш мене слухатися, то все життя будеш добрим словом згадувати дядю Вася за науку...

Голос у дяді Васі хриплий, гортанний, наче простужений. Перед тим, як розтулити рота, він обов'язково кмугикав у кулак, наче щось застрявало у нього в горлі і необхідно було його прочистити.

– Так що уважно прислуховуйся, що я тобі буду говорити... Слухай і запам'ятовуй хорошенько. Я тобі злого не бажаю... А поки суд да діло, ми з тобою поставимо хату... Поставимо ми з тобою хату чи не поставимо? – підвищив голос дядя Вася, впритул приблизивши лице до Павлика.

– Поставимо, – хитнув головою сп'янілий хлопець.

– Слово шахтаря?

– Слово шахтаря.

– Ну, тепер дивися в мене, – чи то жартома, а можливо й без сміху погрозив пальцем дядя Вася. – Тепер дивися в мене. Слово шахтаря – закон, – гухнув кулаком об стіл. – Поняв?

– Поняв... Закон... – зморено відповідав хлопець, заплітаючись язиком.

– Ди-ви-ся...

– Див-лю-ся, – сонно хитав головою Павлик.

– Значить, домоворилися?

– Домоворилися... Значить...

– Лади?

– Ла-лади, – буркнув Павлик і знеможено ткнувся носом у тарілку.

Вранці нестерпно ломило голову. Мізки наче відокремилися від оболонки і тарабанили в голові, як сира картоплина в

банячку. Павлик довго обливався холодною водою, стогнав, фиркав, сопів.

– Може опохмелишся, полегшає, – запропонував дядя Вася, іронічно посміхаючись.

– Ой, що ви, що ви, – протестуюче замахав руками хлопець. Важко присів на камінь біля фундаменту нового будинку.

– Болить усе, як не знаю що...

– Як хочеш, – стенив плечима дядя Вася. – А я ось скляночку гахнув і лади.

– Не можу, – хитнув головою Павлик; перед очима пливли сонячні плями.

– Пройде, – заспокоїв його дядя Вася. – Зараз ми розінемось трошки і все як рукою зніме.

Ніби звідкілясь здалека доносилися до Павлика слова господаря, зміст їх свідомості не сягав.

– Пахан, а ти пам'ятаєш, яку клятву вчора давав?

– Яку клятву? – здригнувся хлопець і наморщив чоло. – Яку клятву? – перепитав.

– Не прикидайся дурником, – зловтішно посміхнувся, оголюючи прокурені зуби, дядя Вася. – Ти тоді ще не п'яний був і все добре пам'ятаєш... З п'яного спрос малий, але ти тоді ще в своєму розумі знаходився... Не пам'ятаю, каже, – повторив ображено. – Ти, Пахан, я бачу, не такий простий, яким прикидаєшся, ти до-обрий хитрюга... Не пам'ятаю, каже, – скрушно хитнув головою.

– Дядя Вася! – як ужалений, підхопився на ноги Павлик. – Дядя Вася!.. Що це ви таке кажете?.. Що ви кажете?.. Я справді не пам'ятаю, але якщо обіцяв...

– Може бути, може бути, – погодився дядя Вася. – Пішли на розминку, – мовив рішуче.

Коло фундаменту він зупинився, впер в боки жилаві руки.

– Щоб прояснилась голова, завдання тобі, – мовив поділовому, дивлячись прямо перед собою. – Допоки я повернуся, рознести на кожний вугол фундаменту по сто цеглин... Лади?

Павлик згідно хитнув головою, не думаючи про те, скільки зусиль треба буде потратити, щоб справитися з дорученим завданням.

– Починай. Я скоро.

З цими словами дядя Вася зник за воротами.

Павлик, тепер уже Пахан, знеможено присів на скрипучий поріг ганку, охопив руками голову. На серці було млосно. Все навколо було немилим, остогидлим. Собі він здавався самою нікчемною і безпорадною людиною на всьому світі. Жах гнітив сумління. Павлик все сильніше стискував обома руками голову, намагаючись притлумити несамовитий щем, що міцними лещатами охопив його цілком, доводив до відчаю; і не бачив він від цього всього порятунку.

Світ немилим став і сам себе він почував нікчемою. І немає куди притулитися, ніде шукати відради, затишку. Все доквіл чуже, непривітне.

Страшно стало, потрібно було щось робити. Павлик рішуче встав, великими ковтками вихилив кварту води, відтак у повній розгубленості зупинився посеред двору.

Згадав про завдання дяді Васі і рішуче попрямував до стосу цегли. Треба працювати, треба виконувати наказ господаря. Це – найперше, найголовніше. Бути роботящим і слухняним... Страшно було уявити, що незадоволений дядя Вася, як останнього негідника, прожене його з двору і ніде йому буде притулитися в цьому безмежному, холодному й бездушному світі.

Поспішно, стараючись якнайшвидше надолужити згаяний в марних роздумах час, взявся до роботи. Складав цеглину на цеглину, підхоплював поперед себе стосик і дріботів до рогу новобудови. Обернувшись кілька разів, здогадався, що поки є сила, потрібно наносити цегли до дальніх кутів будови. Ретельно відраховував у купі рівно сто цеглин і полегшено зітхав; як-не-як, а четверта частина завдання вже виконана.

Сідав перепочити.

Дідуся старенького, як снігом обсіпаного – і капелюх на ньому білий, і ріденьке волосся, що виглядало з-під капелюха, і товста підківка вусів, і сорочка, доречна такому сонячному, теплому дню, також біла; дідуся цього опасистого запримітив Павлик у сусідньому обійсті; прогулювався дідусь по садочку, вип'ячуючи товстенького животика, час від часу зупинявся,

уважно обдивлявся навкруги, наче щось шукав, напередодні загублене.

Не залишив поза увагою дідусь і свого новоявленого сусіда. Павлик розгубився від пильного погляду дідуса, навіть не привітався до старого. Потупив очі, за роботу взявся. Снував і снував туди-сюди, не помітив, як і господар у дворі з'явився. Стоїть, як стовп, вперши руки в боки, оцінююче оглядає Павликову роботу. Дихання тамував Павлик, очікуючи дядівасиної оцінки.

– Для початку непогано, – мовив сухо, підійшовши ближче. – Перепочинь трошки і будеш заміщувати раствор... Будемо розпочинати. – Дядя Вася кмугикнув у кулак і осміхнувся якоюсь вимушеною, бридкою посмішкою. – Лади?

Павлик у цей час був на все згодний.

Дядя Вася, перевалюючись як качка з ноги на ногу, почалапав у хатину перевдягатися, а Павлик стомлено присів на камінь, що залишився після мурування фундаменту.

Тяжістю раптово налилося тіло, скувало м'язи.

Не було снаги ані діяти, ані думати, ані чимось цікавитися. Насилу піднявся, поплентався до колодязя, що містився на межі з дідовою садибою. Наносив у корито води, насипав піску, цементу додав – усе точнісінько так, як розтлумачував дядя Вася, – взявся за держално обліпленої засохлим розчином лопати.

Невдоволено заскрипів ганок під вагою господаря. На ходу засукуючи рукави порваної в декількох місцях сорочки, дядя Вася наблизився до фундаменту. Вигляд мав суворий, заклопотаний, проминув свого помічника, не повертаючи голови, наче того й не існувало зовсім.

– Поганяй, – поплював на долоні.

Відтак скочив на підмурівку, енергійно оволодів кельнею. Закрутився Павлик, як муха в окропі. Розчин-цеглу, розчин-цеглу, встигай лише повертатися. А майстер тільки посопує, ні на мить не відволікається від роботи. Як заведений. Крутнув головою – Павлик цигарку йому в губи, сірники скоріше, бо загасла цигарка, щоб їй лихо, ще порух – пасмо рідкого волосся треба поправити, що на очі сповзло...

Оцього то вже не міг переносити хлопець. Зі злістю різко смикнув за дядівасиноного чуба, за що ледь не отримав ляпаса вимазаною розчином рукою.

Мовчи, неборака, терпи, – ніби збоку хтось пошепки на-доумлював.

Розчин-цегла, розчин-цегла... Рясним потом вкрився, солоні краплини виїдали очі.

Угору глянув мимохить – сонце лише силу набирало, а у самого тієї сили вже зовсім не залишилось; руки й ноги тремтять і живіт вже до спини пристав у прийми – що з одного чаю за наїдки...

– Пахан, – нарешті розтулив рота дядя Вася, – оцей ряд зварганимо і перекур.

Чмокнув згаслою цигаркою – мерщій за сірниками Павлик, завбачливо недалеко на камені клав коробку. Старався догодити господареві, гнів боявся накликати на себе.

– Перший день з непривички тяжкувато тобі буде, – поспівчував дядя Вася, коли присіли в холодку перепочити; сонце вже заповзло за будівлі. – Взавтра діло повинно швидше піти, втягнешся помалу.

Ось так-так, – глипнув очима на господаря Павлик. Ви-являється, він щодень збирається наді мною так знущатися... Замість того, щоб пожаліти, як мама завше робили за роботою... Але – мовчи, небораче, заціп зуби і мовчи, бо всяким непослухом тільки гірше собі зробиш... Мовчи.

Опасистий дідок-сусід з'явився у своєму доглянутому садочку.

– Добридень, Василю, – доторкнувся пальцями до кри-латого капелюха. – Працюєш уже?

Голос у дідуся приглушений, але чистий, бадьорій.

– Працюю, діду Опанасе, працюю, – поспішно відповів дядя Вася, не відриваючись від роботи; Павликові здалося, що він ще швидше став класти цеглину за цеглиною.

– Бачу, знову небіж на поміч прибув, – з лукавинкою в голосі, чи може лише так здалося Павликові, мовив дід Опанас.

У Павлика раптом жар прихлинув до обличчя, він повернувся до діда спиною і поспішив до купи цегли.

– Прибув, діду, – вимушено всміхнувся дядя Вася.
– Багато в тебе, сусіде, небожів на білому світі, – зауважив дід Опанас, лукаво всміхнувшись у пухнасті білі вуса.
– Сірника! – гарикнув дядя Вася, сердито глянувши на помічника свого.

Миттю метнувся Павлик до плаского каменя; руки тряслися, коли викресував вогонь.

Тим часом дід Опанас, розмахуючи, наче іграшкою, лискучою кульбою, попрямував до подвір'я; дядя Вася, не відриваючи очей, дивився йому вслід, рука його напружено стискувала ручку кельні так, що аж пальці побіліли.

– Чортяка старий, всюди йому носа треба всунуть, – плюнув спересердя, – в самих печінках у мене вже сидить, щоб йому ні дна, ні покритишки. – Скрушно хитнув головою, поплював на долоні і з розмаху зачерпнув кельнею розчин.

І погнався завзято ліпити цеглину до цеглини, Павлик ледве встигав повертатися біля нього. Бісівським вогнем палахкотіли банькуваті очі дяді Васі, подумалося Павликові, що у нього всередині відкрилася якась дошкульна болячка, від якої заглушати біль можна було лише важкою, до самозабуття виснажливою працею.

– Ворушись, Пахан, ворушись, – хриплим голосом підганяв Павлика дядя Вася, перекидаючи язиком із кутика рота в другий заслинену цигарку. – Давай!

Старався хлопець з останніх сил, тремтів увесь до краю виснажений, часті краплі поту застили світ, несамовито колотилося серце.

...Другий день був не легший від першого. І третій. І наступний. Лік тим дням вже втратив бідолаха... І нічого іншого він за ці дні не побачив і не взнав. З раннього ранку і до пізнього вечора лише одним переймався – цегла та розчин, цегла та розчин...

Жили рвав осатанілий господар із свого молодого, ще не окріплого помічника, дихнути вільно не давав. І сам викладався до останнього, наче впертився надолужити згаяне, спокутити перед кимось важку провину.

Обличчя його відкривалося Павликові рідко; перед очима завше стовбичила напружена, стягнута тісною, роздертою під пахвою сорочкою, спина та жилага, порізана зморшками потилиця. Як паровоз, пихкав дядя Вася цигаркою, смоктав їх одна за одною, нервово мичав, коли цигарка гасла; все кидав тоді бідолашний помічник і з усіх ніг мчався до каменя за сірниками.

Над усе дратував Павлика огидний, непереносний скрегіт кельні, ніби йому по серцю скребли, і навіть уночі, уві сні дошкуляв йому цей скрегіт.

Втома. Неймовірна, якої ще не відав і не підозрював навіть, що організм його здатний витримувати такі важелізне навантаження... Хоча б хмаринка маленька випадково на якусь хвилю з'явилася на небі, щоб дощик пішов рясенький, землю окропив і перепочити дав можливість, благав когось могутнього і недосяжного нещасний шукач волі, радості і щастя... Але ні, з самого ранку пече немилосердно сонце і байдуже йому до того, що якийсь там Павлик Заворожко знемагає від спеки. Наче навмисне знущається.

Важке випробування влаштував мені оцей дядя Вася, і пожалітися нікому, – з образою поглядав на розпечений диск сонця знесилений хлопець.

– А ти, Пахан, я бачу, хлопець нічого, – підбадьорював господар, коли помічав, що Павлик починає зволікати, хоче відпочити.

Встигати за невтомним господарем Павликові ставало все важче. Якщо в перші дні він без особливих зусиль всі шість цеглин за один раз піднімав, то трохи згодом з натугою управлявся лише з трьома.

Стиснувши серце, терпів. Добре зятимив, що йде випробування, яке він будь за що повинен витримати... Якщо розквашуся, почну скиглити, то не бачити мені шахти, як власних вух, – міркував на самоті. Але виносити щоденно таку неймовірну напругу було несила. Розумів, що влип як муха в окріп, ніколи було вгору глянути, хоча б на хвилю дух перевести, оговтатися. Інколи так відчай охоплював, що сльози виступали на очі й гарячим вогнем обпікала серце образа. І нікому поскаржитися, ні з ким порадитися... Вечір також не приносив жаданої

втіхи. Замість відпочинку – горілка, потім обов'язково тренування з боксу, яке спочатку ображало Павлика, бо жорстоким він не думав ставати і зла ні на кого не носив у собі. Лише образа міцно заволоділа його свідомістю. Та згодом і з цим змирився; людина до всього здатна пристосовуватися, якщо цього потребують умови існування, – засвоїв Павлик Заворожко чергову життєвську мудрість.

Відчай навів його на думку вдатися до хитрощів. Підхопив він рвучко на руки не три, а як у перші дні, усі шість цеглин і, ступивши два кроки, раптом зойкнув, випустив цеглу з рук – одна впала невдало і розкололася навпіл – і вхопився руками за живіт.

– Ой! – присів навколішки.

Дядя Вася повернув на зойк спроквола голову, виплюнув загаслу цигарку і уважно оглянув скрученого калачиком «небожа». Покліпав банькатими очиськами, зліз з риштунка – вони вже закінчували кладку другої стіни, – підійшов до хлопця ближче і застиг над ним, впершився руками в боки.

Павлик скривився ще дужче.

– Що сталося? – глянув зверху вниз, як дивляться на впійманого злодія, кмугикнів у кулак і повторив ще раз: – Що?

Павлик помітив цей пронизливий, сповнений підозри погляд господаря. Він ще дужче скрючився і скривив лице; відступати було пізно.

– Живіт щось, – процідив крізь зуби.

– Якої він хворобачки ні з того, ні з сього? – засумнівався дядя Вася, не спускаючи з «небожа» пильного погляду.

– Живіт, – ще раз промимрив Павлик.

Помовчав, міркуючи, хвилину дядя Вася – банькаті очиська часто кліпали – і мовив рішуче:

– Добре, відпочинь часину, – на годинника глянув, – пройде.

Павлик поволі звівся на ноги і, тримаючись руками за живіт, поплентався до кухні. Піднімаючись сходишками на ганок, тримався рукою за перила.

Дядя Вася в розгубленості стояв посеред двору і нервово пихкав цигаркою; несподівана хвороба хлопця – а він насправ-

ді допускав можливість, що підліток надірвався – розладнувала всі його плани; один він, без помічника, вести будівництво ніяк не міг, а приводити нового «небожа», – значить викликати додаткові підозри у допитливих сусідів, особливо у цього осоружного діда Опанаса, щоб йому ні дна, ні покришки...

Звідкіля цей капосний дідуган звалився на мою голову, – у відчаї цвиркнув слинею крізь щербаті зуби дядя Вася, – все життя втікаю від нього і не можу втекти.

– Що, Василю, укокошив хлопця?

Здригнувся дядя Вася, як від несподіваного удару грому.

Дід Опанас стояв упритул до штахетника, який розділяв їхні помешкання, і уважно дивився на розгубленого сусіда; в зажмурених очах дяді Васі – і гнів, і осуд, і образа.

– Що, Василю, укокошив хлопця? – повторив осудливо дід Опанас ще раз.

Повернувся поволі дядя Вася на голос діда, але в очі йому не глянув; навпаки, ще нижче опустил голову, втупився поглядом у землю, наче налаштував себе на якусь рішучу дію, від якої залежало його благополуччя, затишне існування.

– Нічого з ним не станеться, хапун не вхопить, – мовив якомога спокійніше, не піднімаючи голови. – І вобщє, мені здається, що пацан придурюється, – додав рішуче; крізь абияк причинені двері Павликові добре було чути розмову його господаря з дідом Опанасом; уловив він і погрозу, що прозвучала в останніх словах дяді Васі.

– Де ти надибав це хлопчєня? – поцікавився дід Опанас.

– Хе-хе, – задоволено хмикнув дядя Вася. – Ви питаєте... На вокзалі. Там отаких нещасних шукачів щастя, хоч греблю їми гати. Втікають від матерів шахти на Донбасі строїть, наслухаються радіва і біжать... Материне молоко ще не висохло на губах, а вже в шахту пруться... Наче тут без них ніяк не обійдуться...

– Без батька, мабуть, ріс хлопець, – висловив здогадку дід Опанас, – не було кому уму-розуму навчити.

– Якщо бажаєте, то і вам можу такого помічника знайти, – запропонував дядя Вася. – Не солодко ж вам одному на старості літ.

– Дякую, – холодно відповів дід Опанас. – Не звик я чужим користуватись задарма.

– Все життя ви тільки й знаєте, що моралі мені читати, – образився дядя Вася.

– Я все більше переконуюся, що марно стараюсь, – відповів дід Опанас. – Горбатого, як кажуть, могила лише справить.

– Ну, то й не лізьте, куди вас не просять, – роздратовано викрикнув дядя Вася.

– Привик на дурничку жити, – продовжував своє дід Опанас.

– Ви щитаєте, що я його обманюю?

– А то ж ні?

– Та він би з голоду загнувся б, якби не я...

– Про те і я кажу, що ти користуєшся безпорадністю хлопця, – стояв на своєму дід Опанас, – ще й, мабуть, наобіцяв нещасному золоті гори.

– Та пропало б воно, – не хотів злазити зі свого коника дядя Вася.

– По-перше, ти йому й гроша ломаного не платиш за ту важку роботу, що він виконує, – все більше розпалює дід Опанас, – по-друге, і це головне, ти лишив його надії, віри... А в такому віці це рівнозначно, що погубити її...

– Ви мене теж все життя тішили надією.

– Хотів зробити з тебе порядну людину.

– Зря старалися, мені й так непогано живеться.

– Знаєш, голубе, скільки ниточці не витися, а кінець таки знайдеться, – підвищив голос дід Опанас. – Неправдою світ пройдеш та назад не вернешся. Ось що я тобі скажу.

– Якою неправдою?.. Якою неправдою?

– Не прикидайся дурником! – як власну дитину, що провинилася, суворо виговорював дядю Васю дід. – Навіщо наобіцяв хлопцеві, що в шахту влаштуєш?

Павлик на лікоть звівся, нашорошив вуха.

– Навіщо? – вимогливо повторив дід. – Ти ж добре знаєш, що на шахти приймають лише по організованому набору.

– Ну-у, – прогудів, як у трубу, дядя Вася, – це діло таке... – Вмовк, кмутикнув і по хвилі продовжив; знову всівся на свого

любимого коника. – Пропадають же вони на тому вокзалі... Пропадають, – викрикнув відчайдушно... І чулося в цьому крикові: відчепіться ви від мене, діду, набридли вже... Чого вам потрібно від мене. – Красти пішов би хлопець, красти... В тюрму загудів би, чого доброго... У нього ж ні копійки грошей не було вже...

У саме серце вразило Павлика оте «красти пішов би». Бо й справді, на той час, коли він познайомився з дядею Васею, становище у нього було – гірше не придумаєш. Голод – не тітка. Заради шматка хліба на що завгодно може наважитися людина. В цьому Павлик вже переконався на власній шкурі.

– Ви, діду, поїдьте на вокзал і самі побачите, що там робиться, – поганяв далі свого смиренного коника дядя Вася, – самі побачите, – повторив ще раз.

Чому він так боїться діда Опанаса, чому намагається виправдати перед ним свої вчинки?.. Ніби чимось завинив, обіцянку порушив.

Павлик тихенько зліз з кушетки, навшпиньки підійшов до прочинених дверей.

– Так що ви нічого такого не думайте, діду, – продовжував дядя Вася, – я добру справу роблю.

– Чому ж від добрих справ твоїх тікають вони при нагоді?

– Недалеко втікають, – стояв на своєму дядя Вася. – Помикається бідолашний днів зо два без куска хліба в роті, та й прибіється до іншого двору... Ви думаете, що мій один такий?.. Майже у кожного доброго господаря такий працівник є, а інколи ще й не один... Такі вже вони є, нещасні.

Які це «такі», які це «нешасні»? – З обуренням подумав Павлик... – Я ще тільки жити як людина зібрався починати, а вже – нещасний... Ні, так не піде, неправда ваша.

Взявся за ручку дверей та вчасно стримався, побоявся відверто висловлювати своє обурення; лише гнів накличу на свою голову, – подумав; згадав, до речі, що він хворий, лежати нишком повинен.

– Кого він вдома залишив? – продовжував допитуватися дід Опанас.

– Мати, каже, одна залишилася...

– Несолодко там матері одній без єдиного синочка, ой, несолодко, – важко зітхнув дід Опанас і змовк; нелегко, мабуть, було старому вести таку розмову довгий час.

Наче струмом пронизало Павлика Заворожка після цих слів діда. Він охопив обома руками себе за плечі, якомога сильніше стискував руки, намагаючись утримати в своєму серці щось життєво важливе, неймовірно дороге, без чого він не зможе жити повноцінним життям, радіти прийдешньому дню й людям, що його оточують, на повні груди вдихати повітря рідної землі... Розправив груди, енергійно пройшовся туди-сюди по тісній кухоньці, відтак, згадавши про «хворобу», знову приліг на кушетку.

Юнаком оволоділа незнана досі й несподівана веселість, як від доторку до чогось теплого, свого, кров збуджено зануртувала в жилах, наповнила живлючою силою згорьоване серце, міцно заволоділа його сумлінням, розбудила спроможність протидіяти його теперішньому незавидному існуванню.

Так зернятко маленьке й безпомічне, волею долі потрапивши в заскорузлий ґрунт, відчайдушно прагне до наймізерніших краплинок вологи, щоб утримати в собі ледь жевріючі зародки повноцінного життя, не дозволити йому захиріти, вмерти; коли ж упевниться, що вже бубнявіє, набирається сили й снаги, тоді сповнюється нестримною жадобою простору і світла.

...Надвечірне сонце вже обігнуло струнку тополю, що росла біля рівчака з протилежного від садиби дяді Васі боку, зажовтало крізь квадратне віконце кухоньку, озолотило накритий виляючою скатертиною приткнутий в куточок трикутник-столик; присмерки охоплювали виснажену спекою, спраглу землю; поволі, але невпинно повзла виляючою скатертиною чітка риска тіні й світла, зломилася, досягнувши стіни, потім зовсім зникла.

Ну й телепень я, – подумки вилаяв себе Павлик Заворожко, – трішки причавило життя і вже нуні розпустив.

Звівся, сів на кушетку, недобре глянув на шафу, в яку складав дядя Вася порожні пляшки від горілки, кисло скривився від гірких спогадів.

Тихо навкруги. Розмірено цокає годинник з шишкінськими ведмедями на кришці, непомітно сповзає донизу прив'я-

заний до ланцюжка замість гирі іржавий болт; час невмолимий, неблаганний, чекати не любить і на прохання про це уваги не звертає; стрілки годинника, якщо на них пильно дивитися, не відводючи очей, наче на місці застигли; так завжди, коли нудитися неробством, час ніби зупиняється, застигає на одному місці, коли ж берешся за діло – непомітно пролітають хвилини й години, наче невловимі...

Діяти душа жадала, віхоли хотілось їй, заметілі, бурану несамовитого... Либонь, вперше вона очуняла після тривалого неспокійного сну.

Тікати, тікати. Негайно. У цю ж мить... Як гучний постріл над самим вухом приголомшила Павлика несподівана, відчайдушна думка. Впевнений був, що саме в такому рішенні знаходиться єдиний можливий вихід із скрутного становища, в яке його закинула доля; зайва жалісливість невластива була середовищу, в якому зростав Павлик Заворожко, як і жорстокість, якої він натерпівся за цей час вдосталь, сваволя.

Тікати...

Як дзвін, як набат, як неминучість!

Тікати...

Куди ж, одначе... І як... І з чим..

Жах, жах...

Ухопився Павлик Заворожко за цю думку, як утопаючий за соломину, тримається, аж тремтить... Але за що найперше потрібно братися, з чого почати, не знав, проте серце вперто нашіптувало – тікай. Негайно. Чим скоріш. Куди-небудь. Хоч світ за очі. Аби далі від цієї огидної пошесті.

– Як здоров'ячко?

За думками незчувся хлопець, як у кухню ввійшов господар дому; добре, – про себе відмітив, – що на місці я виявився.

– Непогано, – відповів, ховаючи лукаву усмішку; згодом сам дивувався, що притворство так легко вдалося.

– Ого, ти веселий уже, – здивувався дядя Вася; помітив Павлик, що й він лукавить, і це примусило його насторожитися.

Нічого більше не сказав дядя Вася, приніс із світлиці пляшку горілки, стомлено вперся ліктями в трикутник-столик.

А Павликові стукає і стукає в серце: дід Опанас, дід Опанас... Поклав на стіл стомлені руки, голову понутив.

Дід Опанас... Стугонить серце і стугонить. І радіє чомусь... З якого приводу, цікаво?

Як заснув, не пам'ятає. Прокинувся – наче щастя проспав, потяг у дорогу до щастя. Наспих сполоснувся холодною водою і до роботи. Важко хекав, в легенях повітря чомусь не вистачало, але, пересилоючи себе, – місив, носив, подавав. Управлявся так-сяк... Дядя Вася також у мовчанку грав. То було, зранку на розмову невимушену заохочував «небожа», підбадьорити намагався: «Як спалося, Пахан? Як настрої, Пахан?» А сьогодні ніби заціпило йому. Лише цигаркою попихкує та кельнею скребе немилосердно... Сьогодні чомусь і будити Павлика не став з самого ранку, поспати вдосталь дозволив.

Носить, місить, подає Павлик, а сам на сонце потайки позирає; коли вже той день скінчиться, не може дочекатися, щоб план свій, задуманий звечора, розпочати здійснювати.

Інколи траплялося, що дядя Вася після роботи перевдягався в чисте, вельветову куртку з застібною-блискавкою натягував на широкі плечі, всовував ноги у с'як-так випрасувані нові штани і виряджався на годину-дві до міста, строго наказавши Павликові сидіти вдома і носа не висовувати на вулицю. Павлик добре за-своїв ці настанови дяді Васі; найменша підозра в непослузі віддавалася неприємно-болючими наслідками на тренуваннях.

Поки дядя Вася перебував у місті, Павлик залишався наодинці зі своїми думками. Сидів на кушетці, спершись ліктями на коліна, і слухав, як на землю крадькома опускається вечір. Думки бурхливо колобродили у розбурханій свідомості... Згадувалась домівка і почуття провини перед мамою починало краяти серце; попереду також темрява безпросвітна була, невідомість... Так і вешталися невеселі його думки від минулого до майбутнього, допоки не повертався дядя Вася з пляшкою горілки в кишені, частенько вже напідпитку.

– Чого зажурився, Пахан? – запитував бадьоро. – Посовайся до столу, повеселимося трохи.

Горілка миттю, як святою водою, змивала з серця невеселі думки.

Останнім часом в самотні вечірні години Павлик все частіше в думках повертався до діда Опанаса. Неусвідомлена ще остаточно, примарна надія на визволення із цього виснажуючого останні сили полону, почала все сильніше проростати в його стомленій свідомості і чомусь пов'язувалася вона з існуванням на світі цього діда. Приходив він на згадку і надія починала ворухитися під серцем, спонукати до якихось дій.

Тікати... Бігвість куди...

Але стільки проблем, невирішених питань нанизувалося до цієї рятівної думки, що впору було за голову хапатися обома руками.

Куди?.. З чим?.. Як?..

Усе його було разом з ним. Костюмчик шевйотовий, – вдячний був тепер хлопець матусі, що купили тоді цей костюмчик – парусинові тупфлі та кашкетик в клиночок, синій, як і костюм, тільки трохи вилинялий вже; другий рік носив цей костюмчик Павлик Заворожко. От і все його майно. А як з харчами бути?.. О, він добряче запам'ятав за часи свого блукацького життя на Донбасі, що таке голод. Ворогові не побажаєш такого випробування... Стільки проблем, стільки непосильних, йому здавалося, запитань нанизувалося на цю рятівну думку, що жах охоплював юнака.

Грошей за роботу дядя Вася не платив, не натякав навіть жодного разу про гроші, хвалити Бога, що годував сяк-так і чарчину підносив щовечора; сором очі їв при згадці про горілку, але тягнуло вже до чарки, пристрастився хлопець до окуви тої.

Зелений розум підлітка ще не здатний був тверезо оцінювати власні вчинки, так само, як і мотиви вчинків інших людей; сприймав хлопець усе, що творилося навколо, на віру, ще не набув досвіду піддавати сумніву кимось сказане.

Павлик переконаний був, що головне – працювати чесно і сумлінно, не лукавити, й думки не допускав, щоб самому скотитися на такий хибний шлях. Але чи досить цього, чи не замало, – самотійно він оцінити не міг. Тисяча цеглин, які він щодня переносив від хвіртки на риштунок – досить цього, щоб спокійним бути, щоб совість не мучила, чи не досить; якої

оцінки заслуговують його старання і чи він сам повинен оцінювати свою роботу, чи хтось інший? Щиро хотів він виконувати свої обов'язки якнайкраще і старався, як міг. Лише коли вкрай виснажувався, благально поглядав на дядю Васю – може змилюється господар, перепочити запропонує. Та хіба діждешся від нього хоча б краплиночку співчуття; пихкає цигаркою, ліпить цеглини одну до одної, і байдуже йому все інше, наче нічого більше й не існує довкола. Ніби не жива людина перебуває з ним поруч, а бездушний механізм... Коли ж, не приведи Господи, не виявиться чогось необхідного під рукою, то так обпече ненависним поглядом, наче батогом уперіщить; серце в п'яти ховається від такого погляду, дихання завмирає...

А може так і повинно бути під час роботи, може така обстановка є нормальним явищем?

Хто відповість, порадить, підскаже?.. Де відряди шукати, спокою для душі і серця?

Відчай охоплював юнака, розпука від неспроможності самостійно визначити – хто він є і що значить; цікаво йому було знати, добрий він чи недобрий, роботящий чи так собі, чесний, як перед Богом, чи з лукавинкою... Нездатний він був сам оцінити себе як людину серед людей, свої здібності й можливості створювати щось важливе, вагоме, щоб несамохіть народжувало в душі почуття гордості за себе, самоповаги, шанобливого ставлення до нього оточуючих.

З часом ці питання все наполегливіше вимагали відповіді. Вони цілком заволоділи його свідомістю, і чим настирливіше шукав юнак ясності в оцінці своїх можливостей, тим більше переконувався, що без допомоги цей тягар з душі йому не скинути. Сповнені надії погляди на дядю Васю натикалися, немов на глуху стіну, на холодну відчуженість, байдужість.

Довгі ночі проблем і ніякого просвітку.

Юнак ще нездатний був порівнювати. Прикладу для порівняння не було поряд. Він не мав перед собою, можна сказати, еталону для оцінки своїх намагань і вчинків. Він не знав свого батька. З самого народження не мав можливості слухати його і вчувати щось необхідне йому, всотувати в себе батьківські мудрі й добрі поради, настанови... Переконаний був, що

відповіді на свої життєво важливі запитання він міг би знайти з допомогою батька. Тільки його одного, рідного душею. Всі інші люди перебували наче за якоюсь невидимою перегородкою, глухими й байдужими; інколи з'являлася думка, що він взагалі є перешкодою для людей на шляху до здійснення їх намірів.

Дядя Вася був першою на його самостійній життєвій дорозі особою чоловічої статі, якій Павлик Заворожко довірився повністю і безоглядно. Він вважав усіх людей добрими і щирими, бо ще не стрічав інакших. Вчителі в школі всі до одного ставилися до Павлика Заворожка шанобливо, поважали, знайомі також...

Тому жорстокість з боку свого рятівника він не вважав жорстокістю, відверті знущання не вважав за знущання, сваволю – сваволею; стосовно ж обману з боку дяді Васі, який виражався хоча б у тому, що за повсякденну виснажливу роботу Павлик не отримував жодної копійки, то юнак цим питанням особливо не переймався, бо ніколи ще не робив яку б то не було роботу за гроші... Життя сприймав таким, яким воно є, так би мовити, без підтексту, без задньої мислі... Й на хвилину не розлучався з думкою, що без тяжкої фізичної праці він ніколи не зможе стати «настоящим» шахтарем, самостійною людиною, незважаючи на те, що смутно уявляв, що мається на увазі під поняттям «самостійна людина».

Душа його чистою водою омивалася, незабрудненою; і неспроможний був юнак зрозуміти, від чого тягар йому серце тисне, чому в нього все сильніше вселяється нехіль до життя.

Десь у глибинах свідомості зріло почуття, що таке становище вічно тривати не може, що таке його життя невдовзі повинно скінчитися, і станеться це раніше, ніж закінчиться будівництво нового дому дяді Васі; фізичне виснаження все частіше супроводжувалося болючими приступами розпуки від усвідомлення своєї самотності і безпорадності.

З часом дядя Вася все огиднішим ставав в очах юнака; дивувався інколи Павлик, як він міг довіритися такій негідній людині, щиро відноситися до неї, носити в собі надію на її безкорисливу участь у його долі... Скільки тепер відкрилося Пав-

ликові зухвалої ненажерливості в його вирлатих баньках, стільки жадоби і жорстокості; весь він, з голови до п'ят, – огидний, брезклий, осоружний... Тому, мабуть, і живе одинаком, не може знайти собі до пари жінки.

Павлик став уникати погляду дяді Васі, жахався думки, що він помітить такі різючі зміни у поведінці «небожа»; погляд у нього підозрілий, пронизливий... І тоді... Холодним потом вкривався Павлик від думки, що його потаємні надії впливуть якимось чином на поверхню, перестануть бути для дяді Васі таємницею.

Темними ночами лежав з відкритими очима і скрупульозно перебирав у пам'яті події останніх днів; часто з зусиллям стискував повіки від усвідомлення власної неспроможності чинити опір такій нарузі над його сумлінням.

Нескінченно довгими були для Павлика Заворожка короткі літні ночі. Не приносив полегшення і день. Як тільки хлопець починав розмірковувати над своїм нинішнім становищем, над лихоманним життям, починало несамовито стугоніти серце; він нездатний був здійснити очі догори і зустрітися поглядом з будь-якою людиною; здавалося, що всі бачать, що твориться у нього всередині. Досі він був упевнений, що його життя нікого не займає в цьому краї, що для всіх він байдужий, чужий, ніби його й не існує тут зовсім.

Чому це сором став заливати мені очі, чим я завинив перед вами, люди, що такого негідного скоїв?..

Тріщить голова, розколюється, думки – одна за другу жахливіша. Траплялося, що пам'ять зовсім пропадала, відключалася, і хлопець не міг збагнути, що йому належить у цей час робити.

– Гей, Пахан, ти вже з глузду з'їхав, чи що? – почув він якось над собою голос дяді Васі.

Схаменувся, головою дрібно затрусив. Виявляється, замість того, щоб цеглу на риштунок заносити, він того плаского каменюку, що на розі новобудови був втоптаний у землю, силується з місця зрушити.

Стомлено опустився хлопець на той камінь, охопив тремтливими руками голову, до пам'яті прийти не може. Коли ж

оговтався трохи, жахнувся думки, що дяді Васі зрозумілий його стан, знає він його почуття, думки, наміри і тепер ще з більшою насолодою буде знущатися над ним під час вечірніх «тренувань».

Під страхом Божим перебував хлопець до самого вечора, але дядя Вася ні словом, ні півсловом не нагадував йому про той випадок з каменем, поведив себе так, ніби нічого особливого не трапилося. Натхненно ліпив цеглину до цеглини, мружачи око від диму цигарки; все йшло своїм шляхом... А ввечері, коли мили руки після роботи, почув Павлик:

– Малий ти ще ту каменюку зрушувати... Підрости трохи...

Ото і все. Змовк дядя Вася. Тим і кінчилося. Відхлинуло від серця у хлопця. Зітхнув полегшено, вперше за весь день угору глянув... І враз очі знову долу опустилися.

Жінка чорноволоса на очі потрапила, яка щовечора з великою сумкою поверталася з роботи повз помешкання дяді Васі. Завжди одягнена в білу блузку з короткими рукавами і рясну, з блідими квіточками спідниці. Смолисте волосся ретельно зібране в тугий вузол. Порівнявшись з подвір'ям дяді Васі, жінка мимоволі стишувала кроки і з-під лоба підозрілим поглядом обдивлялася будівництво; в її погляді ввижалося Павликові незадоволення чимось, осуд; через хвилину, наче схаменувшись, прискорювала крок і через якусь мить зникала за густим садком діда Опанаса. Чимось нагадувала вона Павликові його класного керівника Марію Василівну.

...У той день особливо важко було на серці і безпорадно, печуче дошкуляли приступи відчаю і безвиході.

Павлик один залишився у надвечірню пору, дядя Вася за цементом до міста наладнався. А Павлик не міг знайти собі притулку, робота валилася з рук, остогидло все, сам собі також немилим був. Сидів на камені, свердлив очима далечінь... Не помітив, як з'явилася перед очима та жінка; одягнена в ту ж саму білу блузку з короткими рукавами і рясну, з блідими квіточками спідниці. Зупинилася проти двора, поставила на землю сумку і, не ховаючись, стала спостерігати за хлопцем, наче побачила в ньому щось незвичайне, дивне, що її дуже зацікавило.

Знітився Павлик від цього погляду, розгубився, нездатний був второпати, чим він міг викликати таку цікавість до своєї особи. Думав, що жінка перепочине хвилину і рушить далі, але вона, як зачарована, продовжувала дивитися на нього, здавалося, насмішкуватим, іронічним й одночасно співчутливим поглядом. Не витерпів Павлик, підхопився на ноги, попрямував до купи цегли, потерпаючи, щоб якимось чином не зустрітися поглядом з очима цієї дивної жінки, яка, чомусь подумалося, все про нього знає і відчуває, що коїться в нього на серці... Не поспішаючи, робив свою щоденну остогидлу справу, плекаючи надію, що дивна жінка все-таки рушить з місця і піде своєю дорогою далі, але вона продовжувала стовбичити напроти двору, склавши перед грудьми руки, і безмигнотливо дивитися на нього з жалем і співчуттям у круглих стурбованих очах.

Стомився хлопець витримувати цей пронизливий погляд і, коли нагнувся за черговою цеглиною, раптом почув:

– Павлику!

Здрігнувся всім тілом, застиг напівсхилений.

Звідки вона мене знає, дивувався, відтак якась примарна надія вселилася в серце; може ця жінка якимось чином знайома з мамою, мало що трапляється на світі...

– Павлику, – повторила ще раз жінка; голос у неї м'який, приємний, – принеси, будь ласка, води напитися.

Кулею метнувся до колодязя і повернувся з ущерть наповненою мідною квартою, яку тримав перед собою на витягнутій руці. Піла жінка неквапливо, раз-у-раз відриваючи кварту від рота, і продовжувала уважно розглядати хлопця, наче щось дуже важливе хотіла в ньому розгледіти... Земля хилиталася під ногами від цього погляду в Павлика, а мозок свердлила думка – звідки вона мене знає; потайки чекав від жінки якихось слів, що могли принести полегшення, а може й надію.

Нарешті жінка втамувала спрагу, протягнула йому назад кварту і вони зустрілися поглядами.

– Мати, мабуть, і не знають, як ти тут тяжко надриваєшся, – спроквола мовила жінка і в її великих круглих очах побачив хлопець материнський жаль до нього і співчуття; тепла хвиля

накотилася на серце, вологою наповнилися стурбовані очі. – Мабуть, що їй не відають, – ще раз повторила жінка і скрушно хитнула головою. – Думають, що синочкові добре живеться в чужому краї. – Опустила очі, важко, співчутливо зітхнула. – Поберіг би себе, Павлику, не гнув би так щиро спину на цього пройдисвіта. – При цьому слові жінка осудливим поглядом окинула новобудову дяді Васі і знову важко зітхнула. – Кожен рік таким ось чином зводить будинок і продає... І такий безсовісний, що Боже. – Перехрестилася, помовчала і знову звернула сумні очі до Павлика. – Виснажишся отак до пори, надірвешся, що тоді мати з тобою робити будуть...

Підхопила сумку і пішла.

Рвонувся Павлик за нею.

– Тітонько, тітко, а звідкіля ж ви, звідки ж ви про мене... – Зупинилася, всміхнулася невесело.

– Матері, голубе, усе знають, усе відчувають... – Помовчала хвилину, ніби вагаючись, і додала:

– Був і у мене Павлик...

І ніби схаменулася, ніби згадала про якусь невідкладну справу, зойкнула, притулила до очей вільну руку і знесилено посунулася своєю дорогою.

...Всю ніч перед очима Павлика Заворожка стояли мама.

Все чомусь бачилося йому, як квапляться мати з поля понад річкую додому, як вони повертають від річки на свою стежину і очі здіймають догори, пильно вдивляються в недалеке вже рідне обійстя – як воно там, чи все гаразд. Очі стривожені у них, збуджені, а коли вже півгорода проминуть, до самого каменя наблизяться і впевняться, що в домівці все гаразд, лагіднішими очі в них стають з кожним кроком; стишують ходу мати і до хатини, до дощечки-лавочки, що умостилася на розі хати край квітника, підходять стомлені, розслаблені, проте в очах у них поблискують щасливі вогники. Поволі присідають мати на дощечку-лавочку, сапу притикають до ворини, зітхають стомлено, але утішно, злегшено. Лице у них розпашіле і молоде-молоде, якесь осяянне, надія в очах. Зсовують мати з лоба до шиї вибілілу на сонці хустку, підправляють з боків спітніле волосся і глибоко-глибоко зітхають. І дивляться ку-

дись далеко-далеко замріяним поглядом, наче вивільняють душу від чогось непотрібного вже...

Скільки ж часу вже пройшло... О, Боже! Півліта!.. Півліта, як один день!.. Пролетіло, як і не було... Споминуті немає чого. Тільки камінь на серці лежить.

Утік, утік, – стугонить серце. – Від рідної матері утік. І вісточки жодної не подав про себе за півліта...

Мати як жива стояли перед очима. І стежину, по якій вони піднімалися від річки, і лавочку коло квітника, на яку вони неодмінно присідали перепочити, виразно бачив хлопець, і ввижалося, навіть чув, як мати щось казали, поспіхом, збуджено, рота широко при цьому відтуляючи, либонь, щоб ясніше було чути слова, та тільки не міг зрозуміти хлопець материних слів, хоч і силувався, напружував слух... Мамо, я не чую, я нічого не чую, мамо, – волав, але, що дивно, і свого голосу не чув...

Маму зненацька загородила вайлувата постать дяді Васі.

– Бий, – гарикнув дядя Вася, злорадно блимнувши вирлатими очиськами, – бий!

Що не день чув хлопець оте коротке «бий» і все-таки, немов від несподіваного удару, здригався усім тілом, щулився, самі несамохіть заплющувалися очі, то жар, то холод його проймав, як від зустрічі з чимось жахливим, невідворотним.

Як перша книжка, як перший кінофільм, закарбувалися в пам'яті перші «тронування».

– Бий! – вимогливо рикнув дядя Вася, притиснувши до стіни хлопчину після доброї вечірньої чарки. Облизнув масні губи і ще раз рикнув: – Бий!

Затрусився нещасний, вдавився спиною в прохолодну стіну, вмуруватися в неї ладний був.

– Ти шахтар чи не шахтар? – насувався на нього усім тілом дядя Вася, широко розставивши тремтячі від нетерплячки руки, силоміць спонукаючи хлопця до нерівної бійки. Ввижалося Павликові, що могутній його господар ось-ось ухопить його своїми граблями-ручищами. І не встигне він отямитися, зчавить і розітре в потеруху; несито горять його налиті кров'ю вирлаті очиська, пашить лице, груди раз-у-раз здіймаються від нетерплячого зазепаного подиху.

– Бий!

– Я-я-як? – вихопилося несамохіть у розгубленого украй хлопця; зуб на зуб не попадав від переляку. – Як? – пискнув ще раз, намагаючись вгамувати тремтіння, ще сильніше притиснувся до прохолодної стіни, руки самі собою сховалися за спину.

– А ось так!

Блиснуло щось в очах у хлопця, відсахнувся мимоволі і ткнувся потилицею у щось гостре; усе навколо водночас потьмарилося, земля під ногами захиталася і кудись попливла, хмара темна затулила білий світ... Отямився – на долівці лежить, носом до шершавої грубки притиснувся. Зперся на руки, з зусиллям зіп'явся на ноги та випрямитися несила було; і кухня, і примарний дядя Вася хитаються то в один бік, то в другий, ось-ось, здавалося, перевернуться догори ногами і полетять у безвість. Уперся руками в стіну. Сині кола пливли перед очима. Наче в киплячому казані, клекотіло в голові. Почало нудити і підпирати горло. Присів навколішки, підпер руками живота. Поволі почало просвітлюватися.

– Запам'ятай, Пахан, – почув ніби здалеку розсудливий, незаперечний голос дяді Васі, в якому вчувалася і неприхована погроза, – добре з'ятам. Той не шахтар, хто не битий і сам битися не вміє... Поняв? Якщо ти маменькин синок, то на шахту нічого й носа показувати. Над такими шахтарями не те, що люди, кури сміються... Поняв? А якщо ти бажаєш настоящим шахтарем стати, то, як кажуть, терпи, козаче... Терпи і мотай усе на вуса...

Змовк дядя Вася, з шумом ніздриями втягнув повітря.

– Усі терплять і ти терпи, – повторив ще раз, – потім дякувати будеш дядю Васю... Коли в таку передрагу попадеш, як він, – додав після деякого мовчання. – Поняв?

Павлик ще неспроможний був рота роззявити.

– І ще з'ятам, – продовжував викладати свою науку дядя Вася. – Бити завжди потрібно першому... Поняв? А як бити і куди, я тебе навчу... Ця справа мені добре знайома, – всміхнувся самозадоволено. – Сьогодні у нас перше тренування і його завдання полягає в тому, щоб ти добре з'ятамив, що битим бути погано... Поняв?

Мовчав хлопець. І не погоджувався, і не заперечував. Нестерпно нудило і, ніби молотком, стукало у голові.

«Тренування» дядя Вася, якщо перебував у хорошому настрої, проводив щовечора. Павлик мужньо переносив приниження, сумлінно виконував настанови дяді Васі.

– Ти високий ростом, тому бити зручніше тобі під ніс, – повчав новоспечений тренер, при цьому не забував «нагадати», де той самий ніс у хлопця знаходиться. – І зуби стискуй, і очі не заплющуй, – болісно жалив своєю наукою.

Невдовзі Павлик збагнув, що чинити опір навіть такій силі, як його могутній господар, необхідно; почуття жалю невластиве було дяді Васі – все більше переконувався він на кожному «тренуванні».

І ось, отримавши від дяді Васі чергового тумака, рвонувся хлопець усім тілом уперед, навстріч грізній силі, що застувала світ, і чітко відчув, як його кулачок з силою впнувся у щось м'яке, податливе, при цьому почулося щось подібне до слабого зойку, який несподівано вирвався із напіввідкритого рота грізного супротивника. І зразу ж потемніло в очах у хлопця, проте біль сприймався вже не так гостро, як раніше, ніби удар злегшила якась пересторога.

Досягнув-таки, добрався до всесильного суперника, вразив, дошкулив, – тріумфував хлопець... Приємної насолоди зазнав Павлик від усвідомлення власної сили, впевненості в собі; принаймні, не так уже беззахисно й безпорадно почувався після закінчення «тренування». В його вразливе серце вселилося і з плином часу міцнішало почуття, що щастя і благополуччя людині приносить єдино сила, і, незважаючи на те, що жорстокість його душа, як і раніше, боляче сприймала, протестувала владі сили, від усвідомлення зростаючих фізичних можливостей хлопець зростав у власних очах.

Він упевнився, що віднайшов шлях, який веде до влади над людьми – чим же іншим, як не фізичною силою, підкорив його собі дядя Вася? – світ навколишній не таким уже відчуженим і потьмареним бачився йому; хлопець взяв уже, в який спосіб можливо обставини підпорядкувати особистим вадам, і спосіб цей – єдино сила; і скільки в тобі вистачить цієї сили,

спритності, вправності, хитрості, врешті-решт, настільки ти будеш мати перевагу над суперниками; до речі, суперниками почали ввижатися хлопцеві усі люди, що його оточували – і знайомі, і незнайомі, – він все більше переконувався, що кожна людина мріє і здатна щось у нього відняти, ущемити його, обділити, обікрасти, врешті-решт...

Думайте, що хоче, але Павлик Заворожко був вдячний своєму жорстокому володареві за науку, хоча почуття це – необхідно зауважити – ні на краплину не зблизило їх духовно; навпаки, відчуття власної спроможності підсилювало протидію свавілля господаря, і це дратувало дядю Васю, не міг він замиритися з думкою, що підліток вислизає з-під його влади.

Незваної раніше насолоди зазнавав Павлик, коли бачив, як дядя Вася цеглину в мур вмощував не до ладу, а, виявивши брак, починав нервово матюкатися та плюватися прямо на цеглу. Сміялася душа хлопця, звеселялася.

...Вечері на зміну реальним картинам дійсності приходив нетривкий сон; свідомість обволікувалася низкою примарних видінь... Батько іноді з'являвся перед очима, але лише на коротку мить виникав його образ, наче блискавкою мигав і зникав, не даючи змоги роздивитися його як слід; Павлик линув до тата, руки простягав, намагався доторкнутися до рідненького свого, відчутти його тепло, запах; і коли вже ось-ось, здавалося, досягне мети, прокидався зненацька в холодному поту і здивовано кліпав очима – лежить горілиць і руки тягне до стелі.

Мамо, – благав хлопець пошепки, – чуєте, мамо... Чому я нічого не знаю про свого тата... Чому я нічого не знаю про свого тата... Чому ви мені про нього ніколи нічого не розповідали...

Мамо, чому?..

Чому, мамо?

Якого він зросту, мій тато, яке в нього обличчя, чуприна як розчесана, як очі дивляться – з-під лоба, як у дяді Васі, чи відкрито й привітно, як у діда Опанаса; чи схожий тато мій на мене, чи любив він руки в кишенях тримати, за що на мене усі сваряться... Мені самому ніяк не второпати, що в тому поганого, що я руки в кишенях тримаю; я ж не збираюся щось красти і краденого в кишенях не тримаю... Як тато руки тримали, ма-

мо?.. Я, мамо, не знаю, як мені ходити – і поволі недобре, і поспішати не хочеться... Я усього боюся, мамо, між людьми, я самих людей цураюся, я погано про людей думаю... Я вільно почуваю себе, мамо, тільки на самоті, а на людях розгублююся зразу і не знаю, що мені робити... Мені весь час здається, що всі люди осудливо дивляться на мене, чекають від мене чогось недоброго... Чому так, мамо?.. Чому мені немає спокою ані хвилини?.. Чуєте, мамо?..

Де мій тато?.. Ви це знаєте, мамо, ви повинні це знати... Народився я у війну, виходить, тато приходили додому з війни... Так, мамо?.. Приходили?.. Чому ж ви про нього нічогосінько не розповідали мені, чому в нашій хатині жодної карточки немає з мого тата?.. Який він, мамо?.. Я його бачити хочу, знати!..

Мамо!

...Щось грюкнуло над вухом, здригнувся Павлик, злякано розтулив мокрі від сліз повіки.

– Що це ти вовтузишся уві сні та когось кличеш? – почув голос дяді Васі.

Мерщій з постелі зіскочив, штанці драненькі натягнув, підперезався шнурком і – на двір, умиватися.

– Сьогодні ввечері я затримаюся, – зразу після сніданку повідомив дядя Вася, – а ти щоб сидів у хаті і носа на вулицю не висовував, – попередив грізно. – Поняв?

Павлик згідно хитнув головою.

Нестерпно довго тягнувся день. Через силу робив роботу Павлик, не міг відірвати погляд від укутаної зеленим шатром садиби діда Опанаса. Схаменувшись, злодійкувато оглядався на скребучого кельнею по цеглі дядю Васю, щоб бодай не виказати якимось чином своїх намірів. А ввечері, як тільки зникла за будівлями згорблена спина господаря, навшпінках приблизився до штахетника, що відокремлював доглянуту, випестувану садибу діда Опанаса від захащеної ділянки дяді Васі.

– Діду! – пошепки покликав Павлик, вчепившись руками в гострі штахетини; голос його тремтів і тіло дрижало, як від лихоманки.

Злодійкувато огледівся і покликав голосніше:

– Діду!

Дід Опанас у цей час курей у приземкуватий хлівчик зганяв.
– Іди, рябенька, йди, пора вже, смеркає, – підбадьорював. – Отак, хорошенькі мої, отак, – кульбочкою підганяв лінівних птахів.

Поволі повернувся на голос, здивовано глянув на збентеженого хлопця. Причинив хлівчика, руки обтрусив, рушив назустріч.

Здивування лише коротку мить володіло свідомістю старого, за хвилину він збагнув, що привело до нього хлопця; життя навчило його вгадувати біду людську ще на далекій відстані.

Усіх трьох синів своїх пережив дід Опанас. Старші – Іларіон та Йосип – з війни не повернулися, а Андрійко, його коханий Андрійко, його втіха, надія... Вже привів молоду дружину Олю в батьківську оселю, вже онука чекав дід з надією, що молоде безтурботне життя притлумить хоч трохи висотуючий душу біль від несподіваної смерті старої; як з неба звалилася на неї водянка і виснажила прямо на очах усі соки з неї, звела... І Андрійко його коханий не повернувся зі зміни; вже надвечір пронеслося, немов спустошуючий все ураган, вулицями передмістя – завал у лаві... Тиждень боролися, сподівалися... Посивів дід Опанас, ніби снігом припорошений зробився... А Оля, невістка... Згадувати страшно... Не пережила...

– Ти їж, Павлику, їж, – заохочував хлопця дід Опанас, кулаком витираючи звологі очі, – їж...

Через якусь хвилину розкаяння з'явилося – навіщо було неопереному ще цьому хлопчикові сповідувати свою гірку долю... Навіщо?

Павлик жадібно уминав за обидві щоки приправлені гострим соусом котлети, з подивом гадав, хто ж це так смачно готує дідові страви; у дяді Васі на столі завжди було їжі, як кіт наплакав; уперше за той час, як пустився він берега, наївся досхочу.

Розповідь діда про його нещастя Павлик сприйняв похоро; своя біда краяла серце, бентежила свідомість.

– Щось душно в хаті, – поволі звівся з лави дід Опанас і розпустив комір вишиваної сорочки. – Підемо, сину (вразило Павлика оте «сину», вперше він чув таке звернення до нього чужої людини), – підемо в садок, на свіже повітря...

Сонце вже сідало за нескінченно розкинутими на безкрайому просторі землі будівлями. На садок діда Опанаса насувалися сутінки, лише вершок самої стрімкої яблуні, що вместилася якраз посередині садка, ще сягав тонкими віттями сонячного сяйва; на осонні вершинні листочки дерева відблискували золотавими блискітками, затінені будівлями – мали вигляд сумний, знічений.

Дід Опанас, спираючись на лискучу кульбу, поволі спустився з високого порога і вузькою стежиною між квітників почвалав до владної під розкарякуватою грушею вузької лавочки, що опиралася на два уткнуті в землю кілочки. Павлик покірливо плентався ззаду. Розгублений був, знічений; горе діда Опанаса помалу затьмарило його власну біду. Соромно стало розповідати дідові про свою власні негаразди; не ставало також рішучості мовчки залишити дідову оселю.

Дід Опанас поволі опустився на лавку, вперся вузлуватими, із синіми прожилками руками в широко розставлені коліна. Про щось міркував дідусь, пожовуючи вуса, не наважувався розтулити рота і хлопець; линув він до діда, бачив у ньому єдину надію на порятунок, а ось з чого почати розмову, яким чином зручніше донести дідові свою біду, збагнути неспроможний був; розумів, що час гаяти також не варто, позаяк невдовзі повернеться дядя Вася і якщо не застане його в будинку, то вже через гречку точно пережене. Не в міру суворий він сьогодні був, заклопотаний, а погляд – як у розлюченого, загнаного звіра. Якась біда настигла його, тому, мабуть, і зібрався він так поквапливо шукати десь порятунку. Ще потерпав хлопець, що дід Опанас почекає трохи та й піде до хати відпочивати; і погасне тоді його єдина надія на порятунок, так і не розгорівшись.

Напружено мислив хлопець, та не знаходив першого слова.

Скрипнула лавочка, здригнувся Павлик. Звівся поволі дід Опанас. Павлик підхопився на ноги, полинув до діда.

– Посидь хвилину, почекай, – заспокоїв його дідусь, легким порухом руки повертаючи хлопця на місце.

Павлик обережно присів на краєчок лавочки і, стиснувши колінами долоні, пильно дивився услід дідові, який стомлено

човгав стежиною до хати. Здавалося йому, що разом з дідом віддаляється від нього і хистка надія на порятунок.

Повернувся дідусь з хати з поливаною мискою яблук.

– Пригощайся, сину, – зітхнув.

Павлик несміливо взяв прохолодне яблуко – якнайменше намагався вибрати – і обережно надкусив.

Дід Опанас скося поглядав на хлопця, чогось чекав від нього... Скільки ж то їх, нещасних, бідкається по білому світі в пошуках долі. Кидають рідну землю, матерів, біжать світ за очі, аби кудись далі від дому... Чому так, чому?.. Рідна домівка стає чужою, нездатною утримати у своїх стінах своє ж потомство. У всі віки не траплялося такого дива... Долі кращої шукають... Де вона, та краща доля? Хто її бачив, хто знайшов?.. Не шукай її, голубе, сама тебе спіткає, сердешного... А десь там плачуть виплаканими очима матері, волають на весь білий світ: де ти, серденько моє, відзовися, благаю...

Безбатьківщина, сирітство...

Що порадити оцьому молодому стригунцю, що аж ірже від нетерплячки, чим заспокоїти... Додому ж не повернеться-таки, гординя не дозволить...

Гаразд іще, як до доброго погонича приб'ється таке лошатко, в надійні руки потрапить. Але не всім випадає таке щастя. Пройдисвітів, подібних дяді Васі, немало іще на світі білому.

Завовтузився дід Опанас на вузькій лавочці при згадці про сусіда. Свого часу дід Опанас приласкав його, обідраного й голодного, який гіркі сльози лив на оцій ось лавочці; роботу йому знайшов, до добрих людей приставив жити. Та не дочекався вдячності, вовкулаком виріс чоловік, пересварився з усіма в бригаді та ще й обікрав хлопців наслідок... Скільки років ні чутки, ні гадки про нього не було, аж тут об'явився з переломаним носом, прикупив стареньке помешкання поряд з дідом. Звела їх знову доля. Навколішки перед дідом став – не розкажуйте людям, ради Христа, про мене, благав. Та виявилось, з недобрими намірами він з'явився – будинки перепродує, спекулює.

Урвався терпець у діда Опанаса. Не міг він довше спостерігати, як той негідник знущається над підлітками... Змарніла ось дитина за якихось півтора місяця, висохла, кісточки одні

випирають. Очі стурбовані, налякані, страх не зникає з них; а воно ж ще тільки починає жити і вже просвітної години не бачить...

– Ти матері листа написав?

Яблуко застряло в горлі у хлопця, в саме серце вразили слова діда Опанаса. Мучило хлопця це питання, особливо дошкуляло вечорами, але про що писати, про що розповідати, чим матусю рідненьку порадувати? Правду говорити неспроможний був, лукавити ще не навчився.

Сутінки оповили землю. Тиша поволі виповзала із своїх таємничих схованок; відчуваючи її холоднувате дихання, вгамовувалися звуки дення, віддалялися у свої нічні схованки. Вільний дух сходив від охололої землі, піднімався в вишину, наповнював собою весь безмежний простір довкола, сягав у піднебесся.

Холодком охопило спрагле тіло хлопчини, смуток наплив на серце. Захотілося прихилитися до чогось теплого і щирого, що супроводжувало б тебе щоденно, щомиттєво. Але де, в яких краях віднайти таку безтурботність і чи існує вона взагалі? Як поріднитися з нею, коли ти один – безпомічний і беззахисний – у такому нескінченному скопищі людей, де кожний прагне тепла і затишку лише для себе...

– Ти матері написав?

Дожував Павлик похапцем яблуко, рукавом рота витер, застиг у мовчанні.

– Діду! – рвонувся несамохіть усім тілом, усією душею до старого, вперся долонями у прохолодну лавочку, впився очима в одутлувате задумливе дідове обличчя, відчував, як несамовито стугонить серце під грудьми.

– Діду! – ще раз видихнулося; голос тремтів. – Що мені робити, діду?

– А дядя Вася що каже?

– Не треба, діду, не треба, – нервово замотав головою розгублений хлопчина. – Не треба про нього...

– Порозумнішав уже трохи, – задоволено мовив дід Опанас. – Немає лиха без добра, – ледь усміхнувся в білі вуса.

Від дідової усмішки відлягло трохи від серця у хлопця.

– Знаєте, діду, якийсь він не такий сьогодні був, – сказав Павлик, сам не бажаючи того, – ніби наляканий чимось... Я його ще не бачив такого...

– Пронюхав, либонь...

– Що пронюхав? – зацікавлено запитав Павлик.

– Про міліцію, – відповів дідусь.

– Про яку міліцію?

– Про ту, що виловлює таких, як ти, бездомників.

– Що ви кажете? – хлопець так шарпонувся, що лавочка хитнулася на непевнених кілочках.

– Те, що чуєш, – з лукавинкою в очах глянув на хлопця дідусь.

– І що буде?

– Надають добре по сраці і відправлять назад до матері.

– Не поїду! – заявив рішуче Павлик. – Хоч убийте мене на цьому ось місці, не поїду!

– А тебе й питати не будуть, – спокійно відповів на це дідусь.

– Діду, я справді не хочу повертатися додому, – вхопився за руку діда Опанаса Павлик. – Як?.. Як я подивлюся у вічі...

Страшно було уявити хлопцеві, як він худючий, обезсилений, обідраний, у супроводі міліції з'явиться на очі матері. Не переживуть вони такого, – сказав сам собі впевнено... – Та краще вже з моста та в воду...

Про все це щиро, як на сповіді, і розповів, ковтаючи слова, Павлик дідусеві.

– Це добре, що в тобі сором іще живе, – схвалив Павликові роздуми дід Опанас. – Добре... А коли так, то будемо міркувати, що його робити далі...

Пожвавішав хлопець, несамохіть посунувся ближче до дідуса, ледве було миску з яблуками не скинув з лавки.

– Як... Як мені, діду, далі жити?

– Як усі люди живуть, – незрозуміло якимось відповів дід Опанас.

«А як усі люди живуть?» – ледь не вихопилося у хлопця, та він вчасно прикусив язика.

– Насамперед тобі потрібно чимось матір порадувати, заспокоїти, – заговорив дід. – Обов'язково це потрібно зробити і в першу чергу.

– Як, діду? – хлопець зараз же готовий був виконувати настанови дідуся.

– Як! – рвучко хитнув головою дід Опанас. – Посуши трохи голову... Як-то кажуть: біда вимучить, біда й навчить...

Умовк дід Опанас. Стримуючи дихання, Павлик чекав якогось продовження дідової мови.

Пташка налякано зринула з гіллячини, сколихнувши тишу. Залопотіла крилами, заспокоїлася знову. Поволі і листочки вгамувалися. Місяць червоним рогом висунувся з-за будівель, бляклі тіні порозсовував по землі.

– Ось що, Павлику, – порушив тишу дід Опанас. – Речі які у тебе є?

– Ніяких немає, діду, – як перед Христом-Богом зізнався хлопець.

– Воно й краще, – зауважив на це дід Опанас. – А тепер слухай мене уважно.

Ще ближче присунувся до діда Павлик, дихання стримував.

– Узавтра ввечері, як стемніє, прийдеш сюди до мене і ми все вирішимо, – по-діловому сказав дід Опанас. – А тепер іди відпочивай... І дивися, щоб господар твій не запідозрив нічого такого...

– Я боюся, – учепився за руку діда Павлик. – Він знову мене напоїть і...

– Іди і роби так, як я велів... Швидше, а то він скоро повернеться.

Дід Опанас рішуче піднявся і, дивлячись прямо перед собою, впевнено попрямував до хати.

Щоб хутчіше побороти вагання, Павлик бігом пустився до оселі дяді Васі. Та коли вже зачинив за собою хвіртку, побачив, як у його кімнаті спалахнуло світло. Мимоволі поточився назад, притиснувся спиною до огорожі і затремтів увесь від жаху та безпорадності перед неминучістю...

Сповнену таємницями стишену землю повила непроникливим покривалом прохолодна передосіння ніч.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Недільного ранку, як тільки сонце зігнало в загорожі тіні від будинків, обшарпаною окраїнною вуличкою шахтарського містечка пленталися двоє добряче напідпитку молодиків.

Один з них, високий, плечистий, одягнений у вельветову двокольорову куртку на застібці-блискавці і поношений матроський кльош, при ходьбі широко розставляв ноги, наче просувався по розташованих одна біля одної жердинах. Довгі руки його теліпалися вздовж тіла, ніби були зовсім омертвілі і не підкорялися волі господаря, а були припасовані до тіла якимось штучним способом. Коротка шия стягнута тісним коміром вельветки, кучерява голова похитувалася постійно в пошуках зручного положення, раз-у-раз завалювалася на груди; чоловік спотикався на горбакуватій дорозі, з зусиллям робив кілька кроків, відтак, наче схаменувшись, згадавши щось важливе, різко задирав догори голову і зараз же знову спотикався об якийсь камінчик; дорога була нерівна, з вибоїнами, подекуди калюжі застарілі траплялися, незважаючи на суху погоду; коли чоловік спотикався, тіло його починало випереджати ноги і він різко викидав уперед довгі незграбні руки, намагаючись відшукати опору. Вирівнявшись, він на мить зупинявся, фуркав, як кінь, і, ткнувши пальцем у небо, голосно, на всю вулицю, командував:

– Стій, синок, перекур!

При цьому рукою робив такий жест, наче наказував когось негайно впасти каменем на цьому ось місці і завмерти.

Його супутник, якого морячок називав «синком», почувши команду командира, здригався усім тілом, виструнчувався старанно й невміло, притиснувши з боків до тіла руки, вклякав, як стовп.

– Слухаюсь, тату, – відповідав, заплітаючись язиком, і виричав осоловілі, налякані очі.

Був це хлопчина також дебелий, але тонкий, як тичка, худенький, з круглою, як маківка, голівкою, зверху вкритою насунутим на очі поймаканим кашкетом.

Одягнений хлопець був у короткуваті зелені штанці, стоптані спортивні капці і широкополий, явно з чужих пле-

чей, піджачок, з-під якого на грудях виглядала біла, давно не прана, майка.

– Слухай мою команду, – знову підняв догори палець «батько».

І дивився при цьому в далечінь вулиці, яка через кілька кроків перетиналася з іншим рядом будинків, утворюючи на перехресті невеличку площу з пагорбом посередині.

Закликавши «сина» до уваги, «батько» пильно огледівся довкіл і впевнився, що окраїнна вуличка живе тихо й сумирно і сторонніх у своїх володіннях не вельми шанує. А «син» стояв, як укопаний, посеред зарослої споришем дороги і чекав, що йому накаже робити далі «батько».

Той не квапився. Не повертаючи голови, уважно оглядався навкруги, причому намагався робити це якомога непомітніше, поводив з боку в бік проникливими, прикритими повіками очима, нервово сіпав кінчиками вусів; його дуже чомусь зацікавив той пагорбок-курган на перехресті вулиць; курган перетинала навпіл піщана стежка.

Мешканці цього окраїнного висілка вже попрокидалися і неквапливо проходили дворами; день був недільний, святковий, невідкладні справи їх не турбували. Високо в голубе чисте небо стрімили сиві дими над дахами, до самої вулиці проникали гострі запахи свіжих страв; надходила пора пізніх недільних сніданків.

Тихим життям жив цей околичний висілок, навколишній світ рідко ошчаслилював його мешканців якоюсь несподіванкою; а тому поява двох строкато одягнених та ще й нетверезих з самого ранку молодиків, які пленталися невідь куди, ніскілечки не стидаючись свого вигляду, привернула увагу мешканців висілка. Проте ненадовго. Хай ідуть, куди їм треба, махнули на них рукою. Не горланять, слава Богу, нікого не зачіпають, і те добре. Блаженний спокій володів розмороною свідомістю висільчан, ще не сповнених рішучістю після довгого безтурботного недільного сну; їм кортіло якомога скоріше всістися за святковий стіл.

Але якби серед мешканців цього окраїнного висілка знайшлася в цей час особа допитлива, небайдужа, вона б неодмінно звернула увагу на те, що після слів «батька» «слухай

мою команду» нічого не трапилося. Що «син», що «батько» як стояли, так і продовжували, наче вкляклі, стовбичити посеред дороги, п'яно хитаючись; і якби інтерес до цих пришельців у допитливого обивателя окраїнного висілка не згаснув з часом, якби у нього розгорілося бажання прослідкувати за їх поведінкою і далі, щоб взнати – з якою метою вони в таку ранню пору з'явилися тут і чим все це скінчиться, якби обиватель зацікавився ними до такої міри, що і дівчурі в хату позаганяв би з двору, щоб не плуталася під ногами, і на жінку гримнув би, щоб не втручалася в справи, які їй не стосуються; такий сміливець спроквола наблизився б до хвіртки, обережно ступаючи босими ногами по посипаному колючим піском подвір'ю, сперся б ліктями на гостроверхі штахетини і сам собі загадково всміхнувся б: тут щось не так.

Зупинилися наші герої біля перетнутого навпіл стежиною пагорба-кургана, ніби вагаючись – чи переходити курган напрямки стежкою, чи обійти його. Причому, судячи по їх вигляду, по розпачливості, якою були наповнені їх розгублені погляди, по збудженості, що застигла в очах, – уже остаточно вивільнившись віді сну, допитливий висілковий спостерігач ще раз мовив би сам собі: тут щось не так. Ще міцніше натиснув би ліктями на гострі зазубрини штахетника, витягнувши зацікавлено шию, та добре нашорошив сонні вуха, то спромігся б почути чи насправді таку, чи подібну до такої розмову.

– Сину-у, – тягнув крізь зуби «батько».

Наголосимо, що наш спостерігач вже достоту впевнився, що ніякі перед ним і не син, і не батько, бо той, що називався «сином», був не набагато молодший за «батька».

Впевнившись у такому висновку, наш спостерігач ще сильніше начавив би оголеними ліктями на гострі зазубрини штахетника і напружив би шию.

– Сину, – ще раз крізь зуби процідив «батько».

– Га! – у відповідь здивоване, розгублене.

Усміхнувся б сам собі висілковий обиватель, дивлячись, як картинно при цьому «га» виструнчився «синок», зумисне він і хилитався; взагалі, все це нагадувало нездарно розіграну і погано придуману сценку. Тільки ось для чого цей спектакль? –

запитав спостерігач сам себе. – Не маленькі ж діти. П'яньки, правда, але на дурників начебто не скидаються.

Сильно зацікавили нашого обивателя несподівані прищельці, про все на світі забув чоловік. Знервовано сунув у розтулені губи цигарку і, про щось згадавши, висмикнув її назад; до сніданку, натщесерце він старався не курити, дружина забороняла, голосно сварилася, а сьогодні ж свята неділя, гріх богохульствувати.

Ще раз огледівся довкола, чи, бува, не спостерігає за вулицею ще хтось з сусідів; хотілося йому бути єдиним свідком цієї дивної історії, щоб згодом розповідати її з домішками видумки, без заперечень і уточнень, на що він був охочий, не без цього.

Інших цікавих начебто ще не було видно. Відпочивав шахтарський висілок; у неділю його мешканці любили подушки пом'яти якомога довше; завтра рано вранці на роботу, туди, на глибину.

Цього недільного порядку навіть собаки дотримувалися; сонце вже ген піднялося, а жодна з них не проричала і не тьякнула, хоча, з'явившись наші прибульці якоюсь годиною пізніше, проходу не дали б їм місцеві псяруги, не дозволили б на своєму усталеному висілку такого нахабного втручання чужаків, та ще й так раненько.

Покрутив нервово головою наш споглядач і заспокоївся; не видно ще нікого на подвір'ях, куняють ще сусіди; хай куняють, – усміхнувся задоволено.

За такими роздумами й не почув розмови, що відбувалася на дорозі біля перехрестя.

А там:

– Ти не забув? – цідив крізь зуби «батько».

– Га? – знову здригнувся «синок»; його думка явно була спрямована в іншому від «батькового» напрямку.

– Ще раз питаю, не забув? – зціпивши зуби, повторив «батько».

– Не забув, ні, – здригнувся від несподіванки «синок».

– Спокійно стій, не дригайся, – напучував «батько».

– Я й так стою спокійно, – також ледве стримував себе «синок».

– Пильно дивися!

– Я й так пильно дивлюся, – огризався.

Він мимоволі заплющив очі. Не міг не заплющити, бо те, що трапилося з ним учора біля Плаского Каменя, зникало з уяви, як тільки хлопець відкривав очі. Та й із заплющеними очима здавалося йому, що все те, що сталося вчора між ним і Марусею біля Плаского Каменя, існувало лише в його уяві, як щось вигадане, примарне, як дивовижний сон. Усе те ніби було й не було одночасно. Надто хотілося хлопцеві впевнитися і все життя бути впевненим, що все те було насправді, і ніякий то не сон, не вигадка; але коли для підтвердження своїх думок і розвіювання сумнівів він починав подробиці ворухити, кінці з кінцями не сходилися... Щось відбулося, щось трапилося, за Марусею також було помітно, що між ними вчора біля Плаского Каменя відбулося щось несподіване, ще незнане досі; ніби якийсь магнітний промінь притягнув їх одне до одного, злив у єдину істоту так міцно, що чітко було чути, як несамовито стугонить серце... І все-таки, що ж то трапилося насправді і чому так неймовірно важко відновити все те в пам'яті, закарбувати у свідомості назавжди, навічно? Адже таке вперше відчулося, перший раз він, Павлик Заворожко... Так було чи не було насправді між ним і Марусею те, про що таємно мріялося вже давно, Бог знає навіть коли вперше такі мрії з'явилися в голові, що настигали його серед ночі і про що він і думати жахався в присутності когось іншого.

...Знову несамохіть застиг хлопець посеред дороги, вкотре, сам того не бажаючи, став пригадувати все з самого початку.

...Крута поламана стежка жваво вертілася змієюю між камінням, не зупиняючись ні на мить і не сповільнюючи свого жвавого бігу, спритно огинала перешкоди, що наче спеціально були натикані на їхньому шляху по цій несамопитій стежині. Інколи з'являлося відчуття, що ось-ось за цією звивиною впреться стежина твердим своїм лобом у непорушну кам'яну стіну, поникає туди-сюди якийсь час і змириться, стихне, зупиниться перед нездоланною гранітною силою, захекано видихне: здаюся. Перед твоєю незрушною твердиною я, – скаже, – безсила. Але стежка, знесилоючись до ледь помітного у густій

траві шнурочка, несподівано знову звідкілясь набиралася сили і миттєвою блискавкою пірнала у ледь помітний для пильного ока проміжок між наваленим абияк камінняччям і жваво мчалася все далі й далі, розправивши плечі на волі, і чулося, наче при цьому щось мурликало собі під ніс.

Сонце вже зігнало ранкові роси кудись у невідь, підігріло відсирілі за ніч боки струпиного камінняччя; стежка бігла і бігла між цими віками непорушними брилами і, було враження, що не закінчиться вона ніколи.

Ще зимою Маруся, коли вони неквапливо прогулювалися по рипучому снігу, що в ту зиму мало що не по вуха завалив шахтарський висілок, пообіцяла, що як тільки протряхне напровесні, обов'язково поведе Павлика до Плаского Каменя, що знайшов собі місце на річці Яринці, яка проклала собі шлях серед каменистого степу... Що того Плаского Каменя вона сама й віднайшла, розповідала захоплено Маруся; вона любила ходити далеко в степ і почувалася біля того каменя чудово, говорила, що дуже хоче, щоб і Павлик також відвідав те зачароване місце і що йому також там буде чудово... З неприхованою гордістю повідомляла Маруся, що саме вона й назвала те місце на березі Яринки такою ніжною, лагідною назвою, і взагалі, воркотіла Маруся своїм теплим пухнастим голосочком, кожне місце на землі, навіть найменшеньке, найнепомітніше, повинно мати свою, одному тому куточку землі властиву назву; від того наша прекрасна Планета – Маруся так і мовила «прекрасна Планета» – ще прекраснішою стане й не буде нагадувати собою щось безлике, безіменне, що не привертає уваги, не зацікавлює своєю несхожістю на щось вже бачене, знане...

Так ось мурликала Маруся своїм теплим пухнастим голосочком під рипучий скрип чобіток по злежаному снігові, а Павлик, стримуючи дихання, слухав свою кохану і в очах поставали йому картини далекого дитинства: Березина, Лісок, Криничка, Глинище, Попове болото... З цими місцинами були нерозривно зв'язані його дитячі роки, на них він зростав, робив перші самостійні кроки, розуму набирався, любов до рідної землі викохував у своїй душі, самостійно шукав відповіді на запитання, які народжувалися невідомо від чого, а деякі з них і до

цього часу залишалися для нього нерозгаданими... І чи визнають у якісь часи люди, що те привабливе місце на березі Яринки назвала Пласким Каменем непримітна зовні і ще нічим не знаменита дівчина Маруся і чи заробить вона цим відкриттям вдячної пам'яті від нащадків...

Нетерпеливилось Павликові якомога скоріше дочекатися теплих весняних днів та й самому відвідати те зачароване місце; в уяві він у деталях вимальовував того каменя, і кожного разу той Плаский Камінь бачився іншим і розташовувався вже на іншому місці, зовсім несхожому на попереднє, наче був живою істотою, здатною самостійно пересуватися.

А ще гарна дівчина Маруся – носик її кирпатенький (у Надійки прямий, рівний) та сірі допитливі оченята (у Надійки сумні, зволожені і чорнючі, як спіла смородина) особливо вабили юнака, надивитися в них не міг; окрім того, що вродливою була дівчина Маруся та ще й розумною вельми, – Павлик до болю в голові заслуховувався її розмовами-розповідями – і не по літах розсудливою, а її м'який оксамитовий голосок лагідніше і ніжніше сколихував навколишній світ, ніж голос його коханої вже колись давно Надійки.

За такими скаламученими думками не встиг огледітися Павлик, як забралися вони з Марусею на самий вершок пригорка, з якого попереду видно було в глибині впадини вертляву, з каменистими берегами Яринку, а позаду, за зеленим полем аж до обрію розстиалося безкрає місто, до якого, здавалося, було рукою подати; місто зверху було прикрите, як захистом від якоїсь напасті, прозорим серпанком...

Шлях з гори до Яринки, на відміну від підйому на гору, був рівний і гладкий, наче хтось спеціально його впорядкував (той чоловік, либонь, був сильно закоханий у річку Яринку), а каміння, що ще колись як попало розкидане було, знесли на один, північний крутосхил гори, там густо пробивалася на волю густа щетиниста трава, яка хотіла скрасити своїм бірюзовим покривом непривабливу поверхню землі.

Маруся стишила крок, змовкла, принишкла, наче замріялася, згадавши щось далеке й миле її серцю, але ще остаточно не сформоване у свідомості, про що необхідно було додумуватися.

Мабуть тому зупинилася вона, сперлася невагомою ручкою Павликові на плече. Хлопець миттєво напружився всім тілом, також притиснувся; загадкова тиша ширилася простором, ніби намагалася не порушувати замріяний спокій молодих людей, які так несподівано з'явилися в неозорому просторі землі біля річки Яринки. Затишно було, якісь мрії напливали повільною хвилею, чулося, як серце тихими поштовхами нагадує про своє існування. Стримував мимоволі дихання Павлик, ввижалося йому, як щось невиразне ще, бліде й розмите, народжується десь недалеко від них з Марусею, з побоюванням думав, як би неспокоєм своїм не порушити гармонію довкілля і, разом з тим, не втрутитися в потаємні роздуми Марусі, яка, підклавши руки під голову, дивилася в безмежну голубінь небес.

Плаский Камінь виник перед очима, наче щойно з неба впав нечутно якраз на те місце за різким вигином Яринки, де річка стишувала супроводжуваний безтурботним дзюркотінням біг і розливалася широким спокійним плесом.

Камінь той був не такий вже й великий, яким малювала його уява, з північного боку, куди рідко заглядало сонце, зеленим мохом густо встелений, а на осонні, як сокирою, різко обрублений, і під його нагрітою стіною зручно було присісти й мовчки милуватися незчисленими сонечками, що переливалися золотом на ледь дихаючому плесі Яринки. Від сонячних блискіток несамохіть затулилися очі, тихе шурхотіння заповзало нечутно у вуха, лоскотало там, пустуючи від якоїсь своєї радості.

Відкрилися очі несамохіть і парубок відсахнувся мимоволі: гола, майже зовсім гола Маруся стояла над ним, закинувши голову, і скручувала голими руками у вузол розпущені коси; чорненькі цяточки під пахвами своєю привабливістю зачаровували зір; сором зненацька запаморочив голову Павлика і сам він, не роздумуючи, почав здирати з себе одягу, не замислюючись над тим, нащо все це так поспішно робить; перед ним була гола, майже зовсім гола його Маруся, і була можливість без будь-яких перешкод доторкнутися до кожної клітини її голого тіла, яке чомусь дрібно тремтіло, чи може це лише здалося хлопцеві, бо такого він досі не лише не бачив своїми очима, але й уявити не міг... Маруся ж навпаки, була напрочуд спокійна,

ніби що не день поставала у такому вигляді перед особами протилежної статі... Коли вона нахилилася, щоб розстелити на траві одержу, з-під руки блиснув клаптик біленької, як молоко, грудки, на що вона жодної уваги не звернула, а розігнувшись, з підохочуючою посмішкою глянула Павликові в очі і – чи то здалося, чи й насправді, – ковзнула круглими сірими оченятами якраз по тому місці на його тілі, яке йому надто хотілося від неї приховати, бо сором звідтіля настирливо просився на волю... А погляд Марусі відверто говорив: я тебе ніскілечки не соромлюся, якщо подобаюся тобі, будь ласкавий, розглядай мене всю, як є, мені приємно, що моє тіло вабить тебе, лишає спокою, наповнює тебе спрагою, незвіданим і нестримним бажанням... І Павлик наче почув німий голос дівчини, і цей голос підштовхнув його до сміливих дій; він рішуче наважився здійснити досі, здавалося, нездійсненне бажання, що спопеляло мозок, забидало спокій; здалося йому, що навіть Яринка пришвидшила свій біг, потекла голосніше, закличніше, додаючи йому додаткової рішучості... А Маруся, побачив, лежить уже горілиць, підклавши руки під голову і прикривши повіки, і чекає чогось, терпляче, але одночасно й вимогливо. Зовсім непорушно лежить, навіть, було враження, і не дихає, щоб, бува, не налякати, не збити з ритму елегантний поступ якихось потаємних думок, що були, як незоре небо, далекі від пристрасних бажань хлопця.

Але... Чи то почулося, либонь?.. Ні! Не почулося!

– Іди... – Руки Марусі поволі звелися догори.

Ще раз, вже наполегливіше:

– Іди! – наче звідкілясь з-за Плаского Каменя стишено долинуло.

Маруся поволі розвела широко руки, наче весь світ своїми обіймами до себе притиснути хотіла, повернула до парубка голівку і ніжно-ніжно всміхнулася круглими синіми очима, в яких відзеркалювався весь неосяжний простір голубих небес.

Терпець урвався! Павлик що було сили рвонувся до щастя!

Щастя його чекало і щедро розпростерло перед ним гарячі обійми; допомагало оволодіти собою, насолоджуватися, пити його жадібно й спрагло і не п'яніти.

А вже потім, затуливши очі, Павлик згадує, лежав він горілиць під стрімкою стіною Плаского Каменя і слухав, як по волі стихає несамопитий стукіт його серця, яке ще якусь мить тому з шаленою силою рвалося з грудей.

...Хмаринка біленька, одна-однісінька на всьому безкрайому синьому небі, зупинилася прямо над ними... Що тобі треба, сиротинчко, кажи! Ми почуємо! І поможемо! Ми все на світі тепер можемо!

Безмежний світ в одну мить став близьким і доступним, вони наче злилися зі Всесвітом, стали з ним нероздільним цілим, невід'ємною частинкою світобудови, Космосу, який ще мить тому ввижався загадковим і недосяжним.

Маруся перевернулася животиком донизу, Павлик за нею теж саме вслід, наче чекав такого її жесту і був заздалегідь готовий його повторити.

Тепер уже зовсім інший світ став перед очима, той знайомий, який був щодня. І думки відповідні напливли помалу, серед яких не знаходилося дивних і несподіваних.

Утім, дивуватися було з чого.

...Спокій почав охоплювати мене тихою хвилею, згадував згодом Павлик Заворожко, легкість по всьому тілі розплилася... Від чого він, цей спокій і легкість... І чому я, врешті-решт, не пам'ятаю, що зі мною коїлося ще якусь хвилину тому, перебував я тоді з іншого боку від Марусі, добре пам'ятаю, сидів, спершись рукою на землю, а тепер я зовсім на іншому місці лежу, а Марусі й зовсім коло мене немає, вона вже на самому березі Яринки сидить, охопивши руками коліна, і зажурено дивиться на воду.

Як оте все трапилося?.. Чому трапилося? Що за сила мене спонукала й надихала?

Чудася якась... Навіщо воно, оте все, якщо затим тебе охоплює апатія, небажання щось робити, діяти, байдужість до всього на світі... Навіщо, коли все те не залишає чіткого сліду в пам'яті?.. Але... Чому серце знову рветься до дівчини, яка знову, як за велінням чарівної палички, бажаною стала, єдиною, найріднішою, найдорожчою...

– Я тобі зараз таку Марусю дам, таку Яринку, – донеслися зміїне «батькове» шипіння. – Така відповідальна операція, а

він Марусю кличе, йому Маруся мізки сушить... Ну почекай... І до тебе я доберусь, у мене, ти це добре знаєш, руки довгі, на всіх вистачить...

Схаменувся «синок». Раптово кудись зникли, як у бездонну яму провалилися, ті чудернацькі видава, у справжність яких і вірилося, і не вірилося. Дивиться здивовано «синок» на «батька», наче вперше бачить. А того аж трусить від обурення, кулаки так стиснув, що пальці побіліли, з очей, як з пащі змія, іскри снопками сиплються.

Різко мотнув головою «синок», силуючись збавитися від примари, яка заволоділа уявою, огледівся здивовано навкруги, щоб впевнитися, що знаходиться саме там, де й належало йому бути при проведенні відповідальної операції, як назвав їхню спільну ініціативу «батько». Зубами скреготнув від незадоволеності собою, від того, що піддався на спокусливі своєю казковою зачарованістю, елегійні мрії. І справді, з такими недоречними в цей час думками можна всю справу, яку так ретельно готували, загубити. Слова лейтенанта Ворона згадалися.

– Я хочу, всі ми хочемо, – поправився лейтенант, – щоб ви добре зрозуміли, вдруге проводити подібну операцію буде безглуздо.

Сперечалися вони з Іваном Макаровичем на останньому засіданні штабу мабуть з добру годину. Лейтенант наполягав на тому, щоб виконувати завдання скритно, непомітно для стороннього ока, Іван Макарович – не був би він Іваном Макаровичем Скибкою, якби не запропонував свій варіант – стояв на тому, щоб діяти відкритим шляхом.

Згоди так і не дійшли, такого взагалі ще не траплялося між ними, і лейтенант Ворон, підводячи підсумки наради, сказав:

– Твоя, Іван Макарович, група може діяти у відповідності з твоїм власним планом, але результат щоб був.

– Про це можеш не турбуватися, – ляснув себе долонями по колінах задоволений Іван Макарович; вуса його витягнулися в рівненьку, як риска, лінію, що говорило про його найвище задоволення.

– Ти ось що зрозумій, – повчально говорив Павликові Іван Макарович, коли вони після засідання штабу поверталися в гуртожиток, до «кубрика» Івана Макаровича.

Так прозвали його тісеньку кімнатку в кінці коридора, де мешкав він один, а з деяких пір удвох із Павлом Заворожком.

– Ти ось що зрозумій, – наголосив ще раз Іван Макарович. – Якщо нас таких обідраних та ще й п'яненських побачить на вулиці нормальний чоловік, він подивується і піде до хати жінці своїй про це розказувати. А той, який нам потрібний, буде чекати біля воріт, коли ми підемо далі, і кинеться мерщій байстрюків своїх ховати... На злодію шапка горить, кажуть добрі люди. Ось нам з тобою, голубе сизокрилий, і необхідно буде спочатку засікти того бандюгу, на кому вона вже, шапка тая, хоча б тліти почала, а решта, як казав капітан Остапенко, справа техніки... Головне – не прогавити, обома уважно слідкувати за подвір'ям.

Іван Макарович замовк, про щось напружено продовжував думати.

– Та-ак, – ляснув себе по колінах бригадир-наставник Павла Заворожка, – сподіваюсь, ти ще не забув мою науку?

– Не забув, – підтвердив впевнено Павло Заворожко.

Не забув Павло Заворожко науку не лише Івана Макаровича, але й свого попереднього хазяїна дяді Васі. І вона, та жорстока наука, також пригодилася. У цьому переконався Павло, коли йому прийшлося звільняти від трьох нахабних вимогателів беззахисну дівчину.

Було так.

У неділю ввечері потягнуло Павла до Будинку культури, на веселощі (Іван Макарович такі заходи не відвідував, про Галинку свою все думав. Ось зароблю гроші на власну хату, і заживемо ми з Галинкою, як голуб з голубкою, – вголос мріяв частенько).

Маруся чомусь затримувалася і Павло поволі проходжувався біля входу в Будинок культури, чекаючи. Люди, переважно молоді, збуджено перемовляючись, заповнювали шумну залу, з підвішеного на даху гучномовця розносилася бадьора музика.

Компанія з трьох молодиків і щупленької дівчини в коротенькій сукенці привернула увагу Павла тим, що не квапилася до зали Будинку культури, а швидко прошмигнула за ріг будинку, де темніли густі зарослі кущів. Хлопці збуджено щось

лепетали, перебиваючи один одного, дівчина розгублено вертіла голівкою, не знаючи, кого їй слухати. А скоро з темноти донеслося злякано-розгублене: «Ой, хлопці, ой, хлопці, та що ж ви робите?.. Відпустіть мене, чуєте, відпустіть...».

Павло, не роздумуючи, рвонувся на голос. Завченим ударом звалив у куці самого дебелиого, той лише крякнути встиг і, шкребучи руками землю, силувався звестися на ноги, але тут поруч з ним опинився другий, найжвавіший серед трійці, бо вже встиг спідничку в дівчини заголити, яка лише тремтіла й безпорадно постогнувала; його так копнув гострим черевиком Павло, що неборака також полетів куці ламати; а з третім прийшлося трохи повозитися, виявився міцним горішком і досвідченим в деякій мірі... Павло квапився якомога скоріше і того втихомирити, поки дружки його не оговталися. Він начебто піддався, коли супротивник потягнув його до себе, а тоді міцно вхопив його за манатки і головою з розмаху «поладнав» писк... Юшкою вмився сміливець, обома руками вхопився за лице і став відривчасто й часто стогнати.

А дівчина стояла ні жива, ні мертва і дрижала, як у пропасниці, не в змозі вимовити й слова.

– Киш звідси! – гримнув на неї розлючений Павло. – Чого рота роззявила?

Нещасна так притко рвонула з місця, ніби за нею згряв розлючених псів гналася.

Павло обтрусився і поквапився до світла; тих трьох того вечора він більше не бачив.

– Ти що, чогось смішного наївся? – насторожено зустрів його Іван Макарович і, вислухавши, схвально поплескав по плечах. – Молодець, нічого не скажу... Можеш вважати, що перше випробування ти витримав. Тепер за справжню роботу візьмемося, – загадково всміхнувся комусь уявному Іван Макарович і до хрсту в суглобах розпрямив плечі, по-боксерськи помахав кулаками.

Павло вже не один раз переконувався, що Іван Макарович на дух не переносить несправедливості, надто приниження людини тими, хто за життєвим призначенням якраз і повинен бути ближньому соратником. Спуску таким типам не давав.

Умів і жорстоким бути, коли того вимагали обставини. Це вже у його кров вгніздилося, дане було Господом з часу народження, з'яви на грішній землі. Він був глибоко переконаний, що без рішучого викорінення всіх ганебних, недостойних високого й почесного звання Людини явищ, які звідкілясь все-таки беруться, комусь потрібно отруювати ними чисте повітря Планети; без усього цього поступ людський до великої мети, призначеної людству Всевишнім, неможливий; за все це, за ясне небо над Землею, треба боротися, нещадно й безкомпромісно, сміливо йти з ворогами всього святого на прю... В іншому разі – нащо все: намагання, суєта, зусилля, розумова напруга, порожні заклики, прагнення, спротив, дрібні перемоги, розчарування й радощі вслід за ними, всяка інша повсякденність...

Кров закипала в жилах Івана Макаровича Скибки при зустрічі з негідністю, зверхністю, зневагою, надто ж – лукавством, хитрістю... Усі ці якості, вважав Іван Макарович Скибка, взагалі були не притаманні шахтарському середовищу, знаходилися за межами світосприйняття шахтаря; щонайменший їх прояв, навіть думка про щось подібне перебували за межами шахтарського буття, унеможлилювалися усім змістом шахтарської професії.

Тому й не затримувалися довго на шахті різні прибудди, що нудили світом, мріючи про «дармового довгого рубля», який не може дочекатися їх уже на підході до шахтарської нарядної, звідкіля й починався шлях у саму шахту, в глибоке підземелля.

...Заінтригований до краю висілчанський обиватель не міг не звернути увагу на те, що за отим грізним «слухай мою команду» нічого не трапилося. Що один, що другий, ці диваки продовжували стовбичити посеред дороги біля перехрестя двох висілкових вулиць і може вагалися, не знали, що їм робити далі, а може чекали ще когось. Непорушно, як укопані, стояли ті двоє, і якби наш заінтригований спостерігач навіть орлиний зір мав, він не вловив би ледь помітний умовний жест, яким привернув до себе увагу «сина» «батько». І якби спостерігач цей навіть собачий слух мав, він не почув би мовлених крізь зуби слів «батька»:

– Другий зліва за поворотом.

«Синок» ледь хилитнувся, наче дійсно сп'янілий, обперся рукою на плече «батька» і стомлено опустив голову. Він дійсно був стомлений, далася взнаки безсонна ніч, яку він цілковито присвятив коханій Марусі. І це незважаючи на те, що Іван Макарович його попередив, щоб про танці сьогодні й думати не смів. Він про них і не думав, якась диявольська сила сама його наперекір бажанням потягнула до Будинку культури.

«Батько» з тривогою в очах подивився на «сина» і почав трясти його за плече.

Ах! Даремно наш спостерігач махнув рукою на тих підвипивших диваків і почвалав розчарований до хати. Якби він залишився біля воріт і добре нашорошив вуха, то почув би цікаву розмову, яку вели між собою ці несподівані пришельці.

– Бачиш, Іване Макаровичу, стос цегли в дворі? – мимрив собі під ніс «синок».

– Я бачу два стоси цегли, – цідив крізь зуби «батько».

– Я маю на увазі той, що ближче до дороги, – уточнив «синок».

– І що там цікавого?

– Тільки що в ньому заворушилася крайня цеглина.

– І що з того?

– Там хтось є.

– І що с того?

– Він ховається від нас.

– Ти його хоч трохи бачив?

– Ні. Я лише порух запримітив.

– Може кішка чи курка?

– Почекати потрібно.

– Не годиться.

– Чому?

– Запримітять люди неладне, міліцію викличуть і все полетить шкереберть.

– Все рівно, потрібно чекати.

– Ось що, – майже в повний голос сказав «батько» і знову понизив голос до шепоту. – Ти присядь на траву, а я до колодязя он того дійду, ніби напитися.

– Воно й справді пити хочеться.

– Сиди і не рипайся.

«Батько» зміряв «сина» суворим поглядом і, широко розставляючи ноги, почвалав навскіс через перехрестя до колодязя.

«Синок» стомлено присів на вологий ще пісок, очі мимоволі заплющив.

«Батько» не поспішаючи підійшов до колодязя, що почорнілими від часу цямринами виступав із загорожі на розі вулиці. Корбу барабана крутив не кваплячись і не спускав очей зі стосу цегли, на який звернув увагу «синок». Колодязь попався глибоченький, щоб дістатися до води, потрібен був час, що цілком влаштувало «батька». Відро нарешті лягнулося об воду і «батько» тепер вже з непідробною натугою почав крутити корбу в зворотному напрямку. Коли ланцюг вже майже повністю намотався на барабан і «батько» простягнув руку, щоб ухопити відро за дужку, саме в цей час над тихою вуличкою приміського висілка пролунало пронизливе, як постріл:

– Іван Макарович!

У цьому місці наш зацікавлений спостерігач уже б не жалкував, що марнує час на цих п'яних лоботрясів; він побачив би, як «синок», що стомлено відпочивав прямо на піску посеред дороги, раптом, як ужалений зміюкою, підскочив угору, пронизливо крикнув оте «Іван Макарович», і ще не встиг наш спостерігач кліпнути очима, як «синок» зник у глухому провулку. Від його відчайдушного крику здригнувся й «батько» і, покинувши відро з водою, гігантськими стрибками погнався за «сином». Мчався й скреготів зубами: щоб там не було, а за «Івана Макаровича» ти, голубе сизокрилий, своє отримаєш. Я тебе, врешті-решт, навчу таємницю зберігати... Взнаєш, де раки зимують... Як тільки настигну тебе, то першим ділом запотиличника доброго вліплю, а якщо не втямиш, за що, то ще одного отримаєш, який суттєво буде відрізнятися від першого.

Та настигнути Павлика було непросто. Летів він щодуху, землі під собою не чув. І, підлетівши до високої брами другого зліва за поворотом двору, відчайдушно закричав тоненьким, як дзвоник, голосочком:

– Дяденьку, рятуйте, вбивають!

– Молодець, синок, – подумки похвалив Павлика Іван Макарович, – проявив кмітливість по ходу операції, але за «Івана Макаровича» все рівно отримає. Хай знає...

А Павлик уже проскочив хвіртку і, з легкістю пташки перемахнувши через високу браму, продовжував голосити: «Дядечку, рятуйте, вбивають!».

Господар оселі, низенький, опецькуватий чоловічок, одягнений лише в спідню білу сорочку і зім'яті штани на шлейках, стояв на високому ганку передньої хати і, засунувши товсті й короткі, наче обрублені, пальці рук під щільно обтягуючі барилкуватий живіт шлейки штанів, злякано дивився, як несподівано влетів у його володіння до смерті переляканий хлопець. Павлик, продовжуючи викрикувати «рятуйте, вбивають», помчався вглиб двору.

Іван Макарович також слідом за Павликом перескочив через високу огорожу і, тормознувши перед розгубленим господарем, кинув йому прямо у вічі:

– Де цей бандюга?

Для Павлика оте «бандюга» прозвучало так само гостро і дошкульно, як і тоді, коли його самого відшукав у такому ж, захищеному від світу, закутку невгамовний Іван Макарович.

...Час миттєво повернувся круто назад. На всі сто вісімдесят. Так. Безсумнівно, це обійстя було Павликові знайоме, тут він уже бував. Саме сюди, до барилкуватого Микити, привів дядя Вася тоді розгубленого, виснаженого, у всьому на світі зневіреного Павлика Заворожка, щоб тимчасово переховати від всюдисущої міліції.

– Де той бандюга? – як і тепер, процідив тоді крізь зуби Іван Макарович.

Зіщулився весь, втягнув голову в плечі, – згадував тепер з іронічною усмішкою Павлик Заворожка, – нещасний хлопча, ховаючись від сторонніх очей на своєму витопаному місці в соломі на вишках курятника барилкуватого Микити; він чомусь був упевнений, що грізне «бандюга» відноситься саме до нього, а не до когось іншого. Ще точила серце хлопця жахлива думка, що про нього вже всім відомо і що саме його давно вже розшукує міліція, а той дядько з грубим сердитим

голосом якраз і є міліцейським представником. Картав себе, що не втримався і потайки зліз з вишок, щоб довідатися, чому це барилкуватий Микита так поспішно загнав їх із Сашком на вишки, коли вже зовсім мало залишилося чистити яму.

Притаївся тоді Павлик за цим же стосом цегли поряд із стіною курятника, та не встиг огледітися, як пильний господар запримітив його і з роздратованим криком «марш назад, пуцьвірінок» такого запотилічника вліпив, що у Павлика в очах потемніло. Миттю пірнув він у дірку-двері на горище й помалу заспокоївся, лежачи в соломі поряд з мовчазним переляканим Сашком. Скреготів зубами від образи за «пуцьвірінка», як його називав дядя Вася; слово це, було видно, дуже йому подобалося. Ніяк не міг хлопець змиритися з таким приниженням, щоразу при цьому його наче чимось гострим жалили у саме серце... Зажди, почекай, – ледь стримував образу хлопець, – скоро, дуже скоро ти визнаєш, який я пуцьвірінок. Добре визнаєш... На все життя запам'ятаєш.

Барилкуватий Микита не сподобався Павликові з першого разу: низенький, товстий, наче чимось до землі притиснутий, ходить, перевалюючись як качка з боку на бік, задихається, крихтить і бурчить, наче в його товстелезному череві казанок кипить. А очі як у кота, який щойно сметану злизав.

...Повагався біля хвіртки в той проклятий вечір переляканий Павлик і, пересиливши себе, все-таки наважився зайти в хатину дяді Васі. Бо й справді, не стовбичити ж йому надворі до самого ранку.

– А-а, з'явився, – вхопив його за одєжину товстою, з шершавою потрісканою шкірою лапицею дядя Вася, як тільки хлопець двері за собою зачинив. – Я тобі що наказував?.. Що я тобі наказував? – зашипів гадюкою.

Смикнулася голова від болючого ляпаса, щось хруснуло в потилиці. Відпустив його дядя Вася, та не встиг хлопець отямитися, як якийсь велетенський каменяк вривався йому в груди, стогін вирвався з роззявленого в розпачі рота; удар в обличчя затьмарив білий світ, все погрузилося в непроглядну темінь.

– Я тобі що казав? – доносилося нібито з-під землі. – Я тобі що казав?.. Чи може пам'ять короткою стала? Га?

Знову могутня лапища вхопилася за блаженку сорочину, струснула хлопця з такою силою, що в голові зашуміло і перед очима райдужні хмарини попливли; чимось гострим кольнуло у самі мізки.

– Будеш тепер знати, як не слухатися, – мовив дядя Вася вже тихіше, спокійніше.

Помовчав і рішуче на ноги звівся.

– Тепер пішли, до барилкуватого Микити тебе відведу...
Перебудеш там біду...

Хто такий барилкуватий Микита і яку біду пристигла нагода у нього перебувати, невтямки було хлопцеві, але розпитувати про це дядю Васю не вистачало сміливості у Павлика; одна думка не давала спокою, лиш би вже не бив більше сьогодні.

Розтерзаний побоями та знущаннями нещасний хлопчина на все був згодний; він вже переконався, що гіршого вже не може бути, адже повинна існувати усьому якась межа, і хорошому, і поганому також; мріяв про одне – якби хоч на якусь малюсіньку годиноньку спокій віднайти десь; дзвеніло тонким дзвоником у вухах, гострий кілок упирався в груди, паморочилася голова і темніло в очах, коли Павлик через силу намагався дихнути на повні груди.

Дядя Вася до болю стискував Павликові зап'ястя і не відпускав руку, доки вони йшли ледь освіченою блідою лампочкою вулицею до трамвая, не відпускав і в трамваї, і коли стояли перед високою брамою помешкання барилкуватого Микити, очікуючи, коли відкриють двері.

– Куме Микито, куме Микито, – приглушеним голосом кликав дядя Вася, злодійкувато озирваючись навкруги; Павлика він, незважаючи на те, що на вулиці була темна ніч, підштовхнув у тінь розлогого дерева.

Нарешті за високою брамою скрипнули двері і сонний голос крізь кашель запитав:

– Кого там, теє, носить серед ночі?

– Відчини, куме Микито, це я, Василь, – притулившись до брами, стишеним голосом відповів дядя Вася. – Чи може вже забув мене? – вимушено гигикнув; Павлик помітив, як у темному світлі вулиці в очах дяді Васі блиснули зловтішні вогники.

– Забув, теє, не забув, – кахикаючи, бурчав незадоволено у відповідь барилкуватий Микита; голосно човгаючи ногами, він підійшов до брами, довго шелепався, поки, нарешті, відчинив хвіртку.

– Здоров, кум, – протягнув до нього обидві руки дядя Вася.

– Чого приперся посеред ночі? – незадоволено пробурчав у відповідь на запопадливе вітання барилкуватий Микита.

– Хлопця ось привів, – улесливо всміхнувся дядя Вася, підштовхуючи Павлика до барилкуватого Микити; нервово обома руками пригладив лисину, часто заморгав злодійкуватими баньками.

Господар дому оцінюючим поглядом ковзнув по фігурі хлопця; Павлик встиг помітити, що дивився він не прямо на співбесідника, ніби спеціально не бажав у відповідь зустріти відвертий погляд, уникаючи тим самим чогось небажаного, чого очікував і одночасно боявся. Роздумував деякий час і енергійно запустив п'ятірню у скуйовджене посивіле волосся.

– У мене, теє, вже є один, – вимовив поволі, ніяково всміхнувшись; у непевному світлі лампочки, що висіла над дверима в будинок, відкрилися жовті щербаті зуби барилкуватого Микити, які він зараз же прикрив, міцно стуливши губи.

– Я не про те, – заперечливо махнув рукою дядя Вася, – я на пару днів... Переховати... Міліція, кажуть...

Не договорив. Напружено втупився злодійкуватими очиськами в зморщене небрите лице кума, який продовжував люто чесати розпатлану чуприну.

– У мене, теє, що – схованка? – буркнув кудись убік; схрестив руки на животі, втупився поглядом на кумові ноги. У голосі його чулося більше вагання, ніж заперечення.

– У тебе, куме, все-таки надійніше, – вмовляв дядя Вася жалібним голосом. – У тебе, куме, такі закутки, такі закапелки, що ніяка холера, ніяка міліція туди не проникне.

Знов улесливо гигикнув, нервово пригладив лисину.

– Хлопець він слухняний, роботящий...

– Небезпечне це діло, – прискалив ліве око Микита і знову запустив короткопалу п'ятірню в розкуйовджену чуприну.

– Я заплачу, ти не думай, що я дарма...

– Скільки? – пожвавішав господар непримітної з дороги оселі; миттю виструнчився, ніби вищим зробився прямо на очах, заіскрилися нетерпеливими вогниками його дрібненькі рухливі оченята.

– Чер-вон-ця хва-тить? – вичавив із себе прохач.

– За одну ніч, – швиденько уточнив барилкуватий Микита; лице його стало суворим, неприступним.

– Хрен з тобою, – відчайдушно махнув рукою дядя Вася, – хай буде за одну ніч.

– Гроші наперед, – рішуче доводив справу до закінчення барилкуватий Микита.

...Поряд з Павликом під стріхою курятника в перепрїлу торішню солому зарився його товариш по нещастю Сашко. Сутулий від природи, на людях він втягував голову в плечі, ніби соромився свого дебелого росту або ж не хотів мозолити людям очі своєю присутністю; рот у нього завжди напіввідкритий, великі голубі очі збуджено нишпорять довкола, ні на чому конкретному не затримуючи уваги, наче Сашко хоче знайти щось недавно загублене.

Не зважаючи на такий недолугий вигляд, Сашко сподобався Павликові, чимось зацікавив. Ще не встигли вони як слід придивитися один до одного, як він став детально розповідати про своє незavidне життя, наче давно вже чекав слушної нагоди, щоб виговоритися, вивільнитися від тягїсних думок.

– Сам я з-під Полтави, з Лубен, – розпочав Сашко без зайвих слів, коли вони після якого-не-якого сніданку сидїли на краю ями, яку копали біля курятника. Барилкуватий Микита їнколи дозволяв хлопцям перед роботою посидїти хвилину. Щоб сало зав'язалося, – говорив. При цьому він зловтішно всміхався, бо те сало його робїтники вже й забули, коли бачили, незважаючи на те, що працювали важко, виснажливо.

Котрий вже день копали вони ту яму біля курятника, який розташовувався в найдальшому кутку просторої садиби барилкуватого Микити. Заглибилися вже вище голови, а кінця-краю роботї не видно було; не пояснював господар хлопцям також, для чого ця яма йому знадобилася. З ранку до вечора виванта-

жували наверх глейку землю, а коли стемніє, крадькома, ховаючись від стороннього ока, виносили її відрами ген за крайню хату висілка, в кам'янистий степ.

– Сам я з Лубен, – охоче розказував Сашко. – Знаєш таку пісеньку: «від Києва до Лубен насіяла конопель», – блимав на Павлика випуклими очима і, не чекаючи відповіді, продовжував: – Коноплі – хороша річ, ховатися в них добре.

Проживав Сашко в своїх Лубнах також удвох із матір'ю, але якось напровесні привела йому мати вітчима, безногого чоботаря, який з ранку до вечора тільки те й знав, що дудлив горілку і в перервах між цим заняттям лупцював милицею якщо не бідну матір, то Сашка, хто перший під руку підвернеться.

– Дременув я від такої житки, – вів далі розповідь Сашко, – але в Лубнах на вокзалі міліції в руки попався... До сіх пір не можу понять, як вони допетрали, що я втік з дому, – скрушно хитав головою Сашко, – може таке у мене на лобі написано, – стенав плечима. – Не встиг огледітися на вокзалі, а тут за руку хвать і в каталажку... Ще й стусанів під боки надавали по дорозі, щоб не пручався... Протримали в підвалі день і ніч голодного і на другий день додому завели.

Сашко злодійкувато огледівся навкруги, чи, бува, не підслуховує хтось їхньої розмови.

– Тепер вже вітчим удвох із матір'ю на мене насіли... І чого я їм так не до вподоби прийшовся?.. І вдома жити не дають, і на волю не відпускають...

Знов стеновав плечима Сашко і замислено опустил долу очі; либонь, згадував щось, не зовсім приємне. А може за матір'ю сумував, як там вона одна з тим п'яницею-інвалідом.

– Тут-то я й занадився в коноплі, – говорив далі. – Як тільки починається гармидер в хаті, я тихенько вислизаю надвір і в коноплі. Там тихо, спокійно, ніяка лиха година не настигне... Сиджу в коноплях і повторяю раз за разом: взавтра знову утечу, взавтра знову утечу... А ввечері, як тільки втихомириться вітчим, так мені жалко матерю робиться, що аж сльози на очі напливають, – не соромлячись, витирає кулаками зволожені очі розчулений хлопець. – Так жалко, – шмигає носом. – Як же вони без мене будуть, сам собі думаю, цей же

п'яниця вб'є їх коли-небудь... А того разу таки не втримався... Дістав мене костуром ні з того, ні з сього, просто так вітчим, гримнув я дверима, і тільки мене й бачили...

Налякані очі Сашка повеселіли.

– Тільки цього разу я розумнішим став, – продовжував він. – Пересувався лише вночі, а день де-небудь у куцах пересиджував.

– І не страшно було одному вночі? – несамохіть вирвалося у Павлика.

– Ні, не страшно, – всміхнувся Сашко. – Я темряви не боюся... Я тільки людей боюся... Зустріну дорослого чоловіка і починає мене трусити, наче скажений собака переді мною... Здається, що вхопить він мене за шкірку і почне лупцювати, руки викручувати, знущатися за просто так...

Сашко на якусь хвилину замислився. Як і раніше, довго дивився замисленим поглядом собі під ноги...

– Потім, на самоті, починаю докоряти сам себе, – продовжив. – Кажу собі: дурний ти, он скільки людей навколо тебе ходить туди-сюди і ніхто нікого не зачіпає... А ти чого трусишся, намагаюся заспокоїти себе?.. А на другий день те ж саме починається... І нічого не можу з собою зробити.

– Це пройде з часом, – щиро заспокоював нового приятеля Павлик.

– Ей, пущьвірінки, ви довго ще розп'ятувати будете? – несподівано доносився хриплий, простуджений голос барилкуватого Микити.

Наляканий Сашко, як ошпарений, підхоплювався на ноги; метушився, не знаючи, за що вхопитися.

Барилкуватий Микита з задоволеною посмішкою на зарослому сивою щетиною обличчі спостерігав за розгубленою метушнею своїх робітників; до вподоби йому були їхня слухняність, покора, беззаперчне виконання його забаганок.

Павлик працював нехотячи, пересилюючи себе; з першої ж зустрічі з цим чоловічком у ньому глибоко засіло почуття протесту, зневаги до нього; особливо зненавидів він свого нового господаря за принизливе, образливе звертання «пущьвірінки»; так звертатися до живої людини взагалі великий гріх,

вважав. Але Микита саме таким зверненням до хлопців і намагався підкреслити свою зверхність над ними, вважав себе представником вищої раси у порівнянні з його підневільними найманцями.

– Тебе шо, це не касаїца, пуцьвірінок? – поволі наблизився до Павлика барилкуватий Микита і боляче турнув його ногою в бік.

Як ужалений, підхопився на ноги хлопець, стиснув кулаки. Барилкуватий Микита ухопив його за руку, крутнув боляче. Зойкнув несамохіть Павлик, болісно скривив лице.

– Ставай, пуцьвірінок, до роботи, якщо їсти хочеш, – кулаком його в груди вдарив хазяїн і з загрозою в голосі процідив крізь щербаті зуби: – І щоб був тихше води, нижче трави... Поняв? – завершив він настанову відчутним стусаном у живіт.

Заскреготів зубами Павлик від образи. В середині в нього все кипіло, вогнем палало зневажене серце... Почекай, почекай ще трохи, скоро ти визнаєш, який я пуцьвірінок... Добре визнаєш, на все життя запам'ятаєш...

Тиждень уже відночував Павлик Заворожко в прілій, тухлій соломі на вишках курятника барилкуватого Микити. Поспати зайву хвилину не дозволяв хлопцям господар. Розштовхував, лиш благословлялося на світ, проковтували вони миттю, що було на сніданок, і ставали до роботи. Працювали старанно, потерпали, щоб не залишитися голодними. Особливо дошкуляв порожній живіт уночі; окрім цього, як тільки Павлик склепував повіки, починало різко колоти в грудях; удень так пекуче не боліло, лише дихати було важко, повітря не вистачало, коли напружувався, а вночі – наче гострий шматок заліза залазив у легені; перед очима вставав роз'юшений дядя Вася... Болюча образа зчавлювала серце: за що він мене так жорстоко, за що...

Дочекаються таки вони у мене, дочекаються, – різко повертався на другий бік хлопчина.

– Га? Що? – скрикував уві сні наляканий Сашко.

– Лежи, не смикайся, – штовхав його ліктем у бік Павлик.

– Я більше не буду, – винувато бурчав крізь сон Сашко і заспокоювався.

Образа все гостріше краяла серце, довго не міг в ту ніч заснути Павлик Заворожко. Очевидно, вже наступив край терпінню... Тільки хіба здатний знати про це той, у житті котрого ще нічого не повторювалося?

Якогома глибше намагався вдихнути повітря Павлик, але в грудах раптово вставала якась перепона.

Уже вдосвіта він остаточно вирішив будь за що покінчити з таким жорстоким, принизливим життям-існуванням... Вдень, як тільки барилкуватий Микита відвернеться, чиркну сірником під стріхою і гайда з двору. Чорта лисого він мене наздожене, та й не з руки йому буде гонитву на вулиці влаштовувати серед білого дня... Віддячу йому за все зразу, особливо за пущьвірінка, і піду діда Опанаса шукати. Либонь, до вечора знайду.

Не стулив повіки Павло Заворожко до самого ранку.

...Все відбувалося, як і того разу. Інколи здавалося Павликові, що було те колись давно, а часом – що зовсім недавно, навіть тільки вчора. І саме в цьому курятнику віднайшов його невгамовний Іван Макарович Скибка. І врятував від ганебної зневіри в добро на Землі, наче другий зір відкрив у ньому, і перед очима юнака раптово відкрився яскравий, привабливий світ з різноманітними, привітними й щирими людьми.

А того разу... Була неділя. Барилкуватий Микита поцікавився навіть, як «пущьвірінкам» спалося, який у них зранку настрій.

– Попрацюєте до снідання й будете відпочивати, – сказав якогома лагідніше.

Оглянувши яму, він пошкріб п'ятірнею в розкуйовдженій сивій чуприні і, сплівши на череві короткопалі руки, ліниво прохрипів:

– Копати, тее, хватить.

Обійшов яму навкруги, міркуючи про щось своє, і впевнено продовжив:

– Винесете землю з хліва і можете відпочивати, – огледівся злодійкувато, чи не підслуховує хто. – Тільки, тее, обережно й швиденько, щоб, тее, на очі людям не попадатися, а то, тее, самі знаєте, як воно буває...

Знову склав на череві руки і бадьоро завершив:

– Ото і все на сьогодні буде.

Хлопці енергійно взялися за роботу, господар стояв на чатах біля брами, раз-у-раз, витягнувши коротку шию, уважно оглядав тиху зранку вулицю, на якій, як вже встиг запримітити Павлик, і в будні дні народу з'являлося не вельми густо.

Почало пригрівати сонце, поралися хлопці жваво, робота ладилася. Вертаючись до курятника з порожнім відром, Павлик вирішував: робити задумане негайно, чи почекаати ще, як тут перед очима виник стурбований господар.

– Марш на вишки! – закричав не своїм голосом. – Кидайте к чортовій матері відра і марш на вишки!

Голос його тремтів від напруження, зривався на фальцет. Хапав хлопців за одержу і, важко сопучи, підштовхував їх до причілкової стіни курятника, до якої була приставлена драбина на горище.

– Скоріше, скоріше ворухіться, – так штовхав хлопців, що нещасні ледь на ногах утримувалися. – І сидіть тама тихо, як миші, щоб мені анішелесь, – погрозив коротким пальцем.

Дочекавшись, поки хлопці зникли з очей, заспішив до брами.

Сашко миттю зарився в солому, а Павлик притулив лице до щілини в причілку курятника і, пильно вдивляючись у вулицю, намагався відгадати причину такої раптової занепокоєності господаря. У вузьку щілину вулицю усю не було видно і, насмілившись, Павлик обережно зліз на землю і, крадучись, примостився за стосом цегли.

Мимоволі здригнувся, коли в його поле зору потрапив здоровенний вусатий моряк в насунутому на лоба кашкеті-мічманці. Він впевнено крокував по вистеленому асфальтом подвір'ю барилкуватого Микити, уважно когось чи щось вишукуючи... Зручніше закортіло Павликові вмотитися, цегла зі скреготом заворушилася, моряк застиг на місці і рвучко повернувся на звук... Переляканий хлопець від гріха подалі намірився знову чкурнути на вишки; в розчинені двері причілка вже злодійкувато виглядав його товариш по нещастю Сашко. Павлик схопився на ноги і в декілька кроків, захекано дихаючи відкритим ротом, досягнув рятівної драбини, але забратися на

горище не встиг; міцна рука моряка вхопила його за штани і мало що не зісмикнула їх геть. За тим донісся грізний голос несподіваного пришельця:

– Ану злазь скоріше, бісова личина!.. Від мене не заховаєшся, під землею найду!

– Павлику! – відчайдушно викрикнув, вже не криючись, переляканий Сашко.

– Замокни! – крізь зуби процідив Павлик; його міцно тримала здоровенна рука моряка.

– Тихо сиди там, – кинув у бік Сашка моряк. – За тобою, – паузу коротеньку зробив, – і за тобою також, – повернувся до Микити, – за вами обома міліція прийде. – І додав: – Хлопця стережи, щоб часом не злиняв... Головою відповідати будеш! – погрозив здоровенним кулачиськом.

Моряк ухопив Павлика Заворожка за коміра, на ноги звів.

– Ого, який вимахав! – мовив здивовано. – Лише худий, як тріска, – додав з прикрістю в голосі. – Але це не біда, – продовжив бадьоро. – Це ми поправимо... Пішли зі мною, – хитнув головою і рушив до хвіртки.

Павлик слухняно поплентався слідом.

– Це все ми поправимо, – рішуче піднявся з табуретки і чіткими кроками почав міряти тісенький «кубрик».

«Кубриком» прозвали кімнатку в кінці коридора гуртожитку, в якій мешкав Іван Макарович Скибка. Односпальне ліжко з панцирною скрипучою сіткою, столик біля протилежної стіни з приставною тумбочкою, коло вікна ще один маленький столик з двома дерев'яними стільцями з боків, полірована шафа для одягу біля дверей, – ось і вся обстановка кімнати.

– Якщо потрапив у мої руки, – Іван Макарович, натискаючи на скрипучі половиці, розмашистими кроками міряв від дверей до вікна «кубрик», а Павлик, ще перебуваючи не в своїй тарілці, сидів на стільці, на який його посадив господар кімнати, і боявся ворухнутися.

– Якщо потрапив у мої руки, – ще раз наголосив Іван Макарович, – людиною станеш. Обов'язково.

І тіні сумніву не відчувалося в голосі Івана Макаровича; говорив про подальшу долю Павлика Заворожка, як про справу,

вирішену давно і остаточно, а в Павлика поволі почало розслаблятися виснажене обставинами тіло і розпрямлялася спина.

Дивне почуття охопило його; було таке враження, наче він вже давно знає цього Івана Макаровича Скибку, зростає разом з ним, прислуховувався до його порад і настанов.

Іван Макарович розпочав довгу розмову, а Павликом володіло бажання – впасти отак прямо на підлогу, стиснути руками голову і нічого не бачити, ні про що не думати... В голові шуміло і тріщало від усього перенесеного й пережитого за останні дні, відтак і слухав спочатку свого нового наставника неухважно, незацікавлено...

– Ми все поправимо, – повторив ще раз Іван Макарович, – будеш нормальною людиною, – говорив, карбуючи слова, і пронизував розгубленого юнака прискіпливим поглядом, наче хотів довідатися, як діють на хлопця його слова, як сприймаються ним.

Впевненість Івана Макаровича деякою мірою ґрунтувалася на його природній інтуїції, якій він безумовно довіряв і яка ще жодного разу його не зраджувала.

Забігаючи трішки вперед, зауважимо, що перебуваючи поряд – і на роботі, і вдома – зі своїм учителем-наставником, Павлик Заворожко, як на дріжджах, виростав у власних очах, вивищувався і думками, і почуттями, і ставленням до всього оточуючого, з чим його зводили життєві обставини; малював в уяві картини, як би його такого зустріли мама, чи й впізнали б, чи прийняли б знову до серця. Переживав, намагався стати ще кращим, дорослішим, розумнішим.

А почалися їх взаємини, як і кожного разу в цьому немілому, нещасному житті, із скрупульозного, докладного розпитування, боцімто його зловили на чомусь негарному, негідному.

– Ну-у, – Іван Макарович зробив паузу після свого грізного «ну-у» і тим наче в спину підштовхнув розгубленого Павлика Заворожка.

– Розкажуй!

Від окрику невдоволено пискнула старенька розхитана табуретка.

Іван Макарович терпляче чекав, коли хлопчина остаточно прийде до тями, оклигає, заспокоїться і почне сповідатися.

Знав, що не зразу стане він відвертим, але Павлик, як на диво, глибоко зітхнув і, витираючи кулаками зволожені очі, почав розповідати про своє життя все до останньої дрібниці.

– Мати мені сняться ночами, мати мені сняться, – схлипував, затрусився від жалю до самого себе і від образи на навколишній світ, такий холодний, непривітний, безжальний. – І щоразу заплакані вони мені сняться, – додав.

– Ти написав матері листа?

Здригнувся Павлик, але не розгубився.

– Про що писати, про що? – викрикнув з викликом, наче Іван Макарович був причетний до його поневірянь. І додав уже тихо: – Брехати я не вмю, не можу брехати... А ще рідній матусі...

Дрібні зморшки вкрили чоло Івана Макаровича Скибки, зійшлися на переніссі щетинисті брови.

– Я ж копійки жодної не заробив за весь цей час, конверта ні за що було купити, – говорив і говорив розчулений юнак.

– Ну-у, – знову загудів Іван Макарович, – заспокойся... Заспокойся ти... Мужик, як-не-як...

Зупинився на півслові мудрий чоловік; чи не знав, що казати далі, чи чекав реакції на вже сказане.

Павлик Заворожко здригнувся мимоволі, почувши «мужик», напружився всім тілом, схлипувати перестав, втихомирився. І почав розповідь про початок свого самостійного життя у цьому шахтарському краї, якого так прагнув і яке тепер проклинав на чому світ стоїть. Нічого не приховував, як перед найближчою, найріднішою на всьому світі людиною... І як конав голодний на залізничному вокзалі, і що обносився до нитки за цей час, так, що соромно було на люди з'являтися.

Замовкнувши, почув із вуст Івана Макаровича обнадійливе: «це все ми поправимо».

Свого слова Іван Макарович Скибка дотримався.

І ось тепер ідуть вони вдвох на відповідальне завдання, і чувається Павлик Заворожко поряд зі своїм учителем-наставником як рівний з рівним; росту вони навіть однакового, високого, Іван Макарович лише майже вдвоє ширший в плечах, могутніший, мудріший значно.

Тепер Павлик Заворожко у самого Івана Макаровича перший помічник і на ризиковані операції бере він Павлика з собою. Згадати хоча б – очищення ринку від спекулянтів. Або ж – пошук у схованках таких, як і свого часу Павлик, нещасних підлітків-утікачів, які спокусилися на легкий заробіток, а потрапили до рук жорстоких і немилосердних пройдисвітів.

І працював Павлик Заворожко в парі з Іваном Макаровичем у шахті на транспорті. Іван Макарович окрім плитового, за сумісництвом ще й бригадиром транспортників був, встигав відвідати за зміну всі робочі місця, і всі знали, що рано чи пізно, а бригадир з'явиться зі своїм незмінним:

– Ну, як тут у вас?

Молоді шахтарики були заздалегідь готові відповісти на всі запитання вимогливого бригадира.

А у так званий вільний час, утім, вільного часу в Івана Макаровича якось не траплялося, він не любив всілякі розваги лише для тих самих розваг, завжди бачив перед собою Галиночку, яку прагнув більше за все на світі, без якої не уявляв своє життя; у вільний час він енергійно викорінював із свідомості мешканців шахтарського висілка оті самі «пережитки капіталізму».

В особі Павлика Заворожко він справді знайшов надійного помічника: працьовитого (бо де ви бачили селянина – легуна?), відданого справі й безстрашного, готового в огонь і воду заради справи.

Такому характерові молодого помічника Іван Макарович Скибка спочатку дивувався, а згодом зрозумів: виростав хлопець без батька і сподіватися на чийсь захист від незаслуженої образи йому не випадало. Лише на себе самого надіятися треба було і хлопець прийняв виклик долі з честю, голову не опустив.

«Молодець, – плямкнув губами Іван Макарович, коли остаточно впевнився у своїх догадках. – Саме такий помічник мені й потрібний».

...Летів щодуху Іван Макарович за молодим помічником, а мозок свердлила, здавалося, зовсім недоречна думка: «За Івана Макаровича получиш. Я тобі покажу, що значить розкривати таємницю... Будеш знати».

А Павлик поводився, як у себе вдома. Продовжуючи відчайдушно кричати: «Рятуйте, бо вбивають», він метнувся вглиб садиби і миттю опинився на вже знайомих вишках. Витягнув із соломі двох тремтячих нещасливчиків, до стіни притулив.

– Стійте тихо і мовчіть! – наказав.

З горища Павлик побачив, як Іван Макарович тормосить барилкуватого Микиту і допитується: – Кажи, бісова личина! Кажи – де?

І жодний з них обох не побачив, як скрипнула хвіртка і на дворі з'явився збуджений дядя Вася.

– Я вирішив провідати тебе, куме, – заговорив сходу, без передмов, щоб відволікти від кума рішучого і настирливого моряка.

– О, куме, – зрадив барилкуватий Микита, – прийшов ти дуже вчасно.

Іван Макарович також розгубився; він ніяк не розраховував на появу підкріплення до Микити.

А дядя Вася в обстановці на обійсті кума Микити зорієнтувався швидко і наперед продуману розмову з кумом вирішив відкласти на потім; насамперед необхідно владнати справи невідкладні. З ворогами розібратися. А це були – морячок і ненависний тепер, колишній його підневільний Пахан... Павлик Заворожко, який миттю сплигнув з вишок і рішуче став поруч з моряком... – Бачиш ти, вже позаштатним ментом зробився... Далеко піде, якщо не зупинити, до самого колишнього свого господаря добереться... – А в дяді Васі на будівництві нової хати знову двоє безпритульників гарували... Між людей пішли чутки, що міліція знову заворушилася, ось і надумав дядя Вася тимчасово до кума Микити їх спровадити. Робота в нього завжди знайдеться. Господар був, хоч куди.

Барилкуватий Микита спритно вислизнув із цупких рук Івана Макаровича і кинувся за ріг курятника.

Павлик лише встиг крикнути: «Іван Макар...», як той миттю припав до землі. І тут же над ним пролетіла і брязнулася об асфальт іржава товстелезна залізьяка.

У руках дяді Васі зблиснув вражаючих розмірів ножака.

– До стіни! – заревів Іван Макарович, піднімаючись на ноги; він не зводив очей з барилкуватого Микити, бо саме він в

даний час викликав найбільшу небезпеку, оскільки потрапляти в поле зору міліції не мав жодного резону. Окрім незаконно утримуваних наймитів-підлітків, при ретельному обшукові у нього стільки можна було накопати, що він довго ще не мав би можливості навіть бачити свою оселю, нажите правдами й неправдами добро.

Стояли двоє на двоє. Одна пара озброєна, друга – голіруч. Стояли стіна на стіну. Вичікували слушного моменту, щоб нанести рішучий удар... Так, зараз потрібно чекати, не спускав Павлик очей з блискучого ножаки, який дрібно дрижав у міцній руці дяді Васі. Павлик вже також небезоружним був, Іван Макарович встиг кинути йому обрубок призначеної для нього самого залізяки... Чекали, хто перший не витримає і стане нападати.

Першим не втримався (Павлик якимось, самому неясним почуттям це відчував) дядя Вася. Він рішуче кинувся на ворогів, але викинута поперед себе рука з ножем проткнула повітря. Павлик спритно відскочив убік (він заздалегідь усе розраховав) і різко вдарив обрубком арматури по ліктьовому суглобу дяді Васі. Рука опустилася й повисла, як мокрий мотузок... Іван Макарович тим часом без особливих проблем укокошкав барилкуватого Микиту.

Безмежним щастям сяяли обличчя Павла Заворожка та Івана Макаровича Скибки. Вони перемогли! Добро перемогло! Справедливість!.. Торжествувати настала пора! Й вони торжествували. Душі їхні до неба злетіли зі звітом до Господа святого!.. Що добро перемогло! Взяло гору!

– Слухай, голубчику мій (вперше так звернувся до свого вірного товариша-помічника Іван Макарович Скибка). – Де ти навчився так спритно від ножа оборонятися?

– Про це ти, Іване Макаровичу, не догадаєшся ні за які гроші, – впевнено сказав Павло Заворожко.

Щось пустотливе, грайливе, дитяче нахлинуло на Павла; скакати хотілося, вибрикувати, сміятися на повну горлянку.

– Де вже нам! – іронічна безпомічність поселилася на обличчі Івана Макаровича.

– Дядя Вася навчив, – похвалився Павло.

Зупинився Іван Макарович Скибка, притримав за руку Павла і в очі йому пильно глянув.

– Так, так, – ствердно хитнув головою Павло, не розлучаючись із грайливою усмішкою.

Лице Івана Макаровича залишалося суворим і непроникливим.

– Він щовечора, як добряче вип'є...

І Павло почав розказувати про їхні з дядею Васею щовечірні спортивні вправи.

– Мусив захищатися, – зробив висновок. – Бо він і насправді міг шпигоннути мене ножакою.

– Путі Господні неісповідимі, – скрушно хитнув головою Іван Макарович Скибка, вислухавши схвильовану розповідь Павла Заворожка. – Істинно...

ОПОВІДАННЯ

КНИЖКА

Бібліотекарка Катя була серйозно стурбована. Касирша Валя, про яку казали, що вона завжди все про все знає, по великому секрету повідомила їй, що скоро до неї, бібліотекарки Каті, несподівано наскочить таємна комісія для ревізії книжкового фонду її бібліотеки. Засмутилася бібліотекарка Катя.

У селі ж бо як: книжки з бібліотеки роздавалися наліво й направо під оте саме чесне слово, тобто без відповідної, як належить, реєстрації. Читач Богом божився, що книжку не пізніше як за тиждень обов'язково поверне, а добросердна бібліотекарка Катя ще й раділа при цьому: якби, лишень, читали, якби цікавилися художньою літературою, яка на Катині переконання була найліпшим, найдоступнішим засобом духовного збагачення людини.

Після повідомлення касирші Валі серце у бібліотекарки Каті стало калататися, як після виснажливого бігу... Це ж треба так! Дожилися вже! Книжки вже почали рахувати-перераховувати, нестачу вишукувати. Наче книжка може комусь у господарстві знадобитися для якихось практичних цілей, як, скажімо, соснова колодка.

Тож про звітність, про те, що книжки підлягають суворому обліку, що вони, окрім духовного призначення, є ще й матеріальними цінностями, бібліотекарка Катя навіть і не здогадувалася, і якби їй про таке хтось нагадав, тендітна душа бібліотекарки Каті обурилася б; ні, ніяк не для практичного вжитку народжується книжка і не для того існує, щоб підлягати обліку, та ще й суворому!.. Тож, якби хтось... Але касирша Валя не належала до тих «хтось». Якщо вона щось повідомляє, та ще й по секрету, то це варте уваги, є серйозною засторогою. Тому бібліотекарка Катя прислуховувалася до зауважень касирші Валі уважно.

Відповідальність за збереження книжки вона розуміла і сприймала єдино як за одиницю духовну, абияк відноситися до

її цілісності є великий гріх, а ніяк не службове порушення, яке тягне за собою відповідне покарання... Хіба можна порівнювати вартість книжки і, скажімо, мішка зерна, або тієї ж соснової колодки?.. Смішно й подумати про таке... Смішно то смішно, знову засумувала бібліотекарка Катя, але касирша Валя брехати не стане, ні до чого їй всілякі брехні; вона людина поважна, людей поважає і люди відносяться до неї відповідно.

І якщо робити ревізію так званого книжкового фонду не полінуються приїхати поважні люди з самого району, а може ще й з області хтось приплентається, то, виявляється, що облік книжок – справа дійсно важлива. Без сумніву.

У бібліотекарки Каті, як і належить, існували всілякі переліки, каталоги, розкладка книжок за призначенням, за літературними спрямуваннями, формуляри там і все таке інше, що належить мати у бібліотеці, але все це ніяк не для бухгалтерської звітності, зовсім для інших, скажемо – більш високих, більш значущих – цілей.

Бібліотекарка Катя була працівником сумлінним. Роботу свою любила, відносилася до неї ревно і якщо бачила, що книжка стала для когось із сільчан нагальною потребою, щастю її не було меж. Заради цього варто й жити, була переконана бібліотекарка Катя.

Катя – від діда-прадіда і від бабулі-прабабулі – сільська дівчина; успішно закінчила середню школу, для чого не лінувалася щодня відмірювати туди-назад по вісім кілометрів, бібліотечний технікум заочно.

Книжку любила по-справжньому, закохана була у всіх книголюбів, затишно почувалася у їх оточенні, чимось ріднилася з ними, мабуть, єдністю інтересів і покликань, жадобой пізнання з допомогою книжки навколишнього світу, розгадування його нескінченних таємниць.

На посаду бібліотекарки була призначена з одностайної згоди сільчан, оскільки кожному могла дати вичерпну відповідь на запитання, яку йому книжку прочитати, про що ведеться мова в тій чи іншій книжці. І, повторимося, роздаючи людям книжки, зовсім не переймалася питанням, що книжка може загубитися.

А тут... Та ще ж яка книжка!.. «Кайдашева сім'я!». І як натоте, була вона в бібліотеці в одному-єдиному примірнику.

Тут впору було їй за голову взятися бібліотекарці Каті. Подібних випробувань на її короткій життєвій дорозі ще не траплялося.

Звинуватить її авторитетна комісія в першу чергу, звичайно ж, в недбальстві, в недоброросовісному, безвідповідальному відношенні до своїх фахових обов'язків, а цього бібліотекарка Катя пережити не зможе; вона не признавала недоброросовісності в будь-якій справі, як риси характеру людини, взагалі. Безвідповідальний – це той, хто свої життєві зобов'язання намагається тихенько, непомітно перекласти на плечі комусь іншому... А що може бути негідніше, недостойніше, не вартіше доброго слова?

Гарячково, забувши про все на світі, взялася бібліотекарка Катя наводити лад у картотеці. Затримувалася серед книжкових полиць до пізньої ночі, закриваючись у бібліотеці зсередини, щоб не відволікали випадкові відвідувачі.

Так і не знайшовши «Кайдашевої сім'ї» у своїй вотчині, бібліотекарка Катя стомлено присіла до столу, вперлася рукою в голову і напружено почала згадувати. І про плин часу забула, і про те, що глибока ніч надворі.

І вже не про зниклу книжку думала щира дівчина Катя, про власну долю турбувалася... Це ж розголос про її недбальство. – Боже ж мій, яке це немиле, бридке слово, – про несерйозне ставлення до своїх службових обов'язків по всьому селу зі швидкістю блискавки розлетиться, та де там – по всьому району!.. Як після цього далі жити, як людям в очі глянути, всміхнутися до когось, добрим словом перемовитися!.. Усі від неї будуть відвертатися, як від останньої шахрайки, нишком перемовлятися, а що ж то з неї, такої, далі буде, якщо вона не може, як нормальна людина, з книжками порядок підтримувати, як належить?.. Так, саме так люди будуть про неї думати!

Ні!.. Бібліотекарка Катя рішуче випрямилась, груди розправила... Я ту «Кайдашеву сім'ю» таки знайду! Будь за яку ціну знайду! З-під землі дістану!.. Не могла ж вона цезнути зі світу взагалі, у когось серед людей залежалась, забута... Про те,

що книжку хтось міг зумисне приховати, й гадки не допускала Катя, бо односельці її – люди горді, до дрібниць не опускаються, а надто ж до такого, щоб чуже привласнювати. У селі нічого й думати, щоб від людей щось приховати, тут все як на долоні видно. Навіть суттєве, те, що в господарстві пригодиться... А тут – книжка якась... Навіть якщо й дуже цікава... Ні, спеціально приховувати її не стануть люди. Отже, знайти її буде не так вже й важко... Касирша Валя казала, що до приїзду ще цілий тиждень, то за цей час я встигну її відшукати.

З тим і зачинила на замок бібліотеку і пішла додому відпочивати... Село вже спало міцним сном, жодне вікно не світилося. Навіть собаки мовчали у своїх будах.

Легенько повіював вже вихолоджений ніччю лінивий вітерець, зелень, що повисовувалася із прогрітої весняним сонцем землі, відпочивала, набиралася сили для гідної зустрічі прийдешнього дня. Сили набиралася, бо зі сходом сонця знову треба тягнутися вгору, відвойовувати місце під сонцем... В усьому так діється, нічого саме не приходить, за все треба боротися.

Думаючи так, бібліотекарка Катя крокувала все рішучіше, не помічаючи нічого довкола. Вона наче дорослішою зробилася за останні тривожні дні, мудрішою, сповненою співчуттям до інших людей, їх радостей і печалей. Життя – складна річ, чи не вперше з'явилася у неї думка. Сама собою з'явилася, без зовнішніх подразників, без видимих спонук і намірів. Катя стала оцінювати себе очима іншої людини, якось ніби збоку, з відстані. І щиро дивувалася, що такі зміни, метаморфози взагалі можуть траплятися, звідкілясь народжуватись, існувати.

Вікно на кухні Катині хати ще світилося; не сплять мати, доньку свою єдину чекають. Щодня так, скільки вже не вмовляла Катя матір, сердилася часом навіть, але мати знали своє. Мабуть, батько вставав ув очах, коли вони залишалися наодинці, – як блискавка, майнула догадка... І звідкіля лишень взялася, винирнула з яких глибин прямо посеред дороги і вдарила так, що голова заморочилася і земля під ногами стала хилитатися.

Катин батько в свій час у міліції працював, з бандитами боровся. Кожний день раненько до району вибирався, а додому

повертався, коли як прийдеться. Бувало, що вже й під ранок. А мати чекали його, лягали, але не засинали, поки батько не повернеться.

Того разу батько не повернувся зовсім. Уже вранці біля їхнього двору зупинилася міліцейська «Волга». Мати, як побачила її, за серце ухопилася і впала, як підкошена.

Так і жили вони вдвох: Катя з мамою, мама з Катею. Треба, значить.

Катя бачила, що мати сильно переживає трагедію, що трапилася з батьком, хоча служба в нього була така, що кожної миті треба було бути готовим до найгіршого. І, йшовши вранці до машини, що вже чекала біля двору, батько прощався з сім'єю, як назавжди. Мати з дочкою з розумінням ставилися до ризикованого життя найдорожчої для них людини, але, як кажуть, не ми вибираємо долю, а доля вибирає нас.

– Вечеряти будеш? – лагідно всміхнулися мати заплаканими очима.

Мати пригладила сиве волосся і взялися лаштувати чай.

– Комісія нагряне скоро, – важко зітхнула Катя; приїзд комісії їй з голови не виходив.

Мати зупинилася там, де стояла; в її очах була тривога. Запитання миттєво заповнили голову: що за комісія, звідки, нащо, чим вона відкликана, бо просто так, заради прогулянки, комісії не роз'їжджають.

– Ні, мамо, не турбуйся, у мене все в порядку, – заспокоїла матір Катя. – Тільки... І, набравшись сміливості, розповіла матері все як є.

– Я її знайду, мамо, обов'язково знайду... Завтра неділя, от з самого ранку і почну розшукувати. Із самого ранку, – дала для переконливості.

Так і зробила. Мати ще не вставали – у неділю вони довго вилежувалися, бо засинали важко, вже десь після третіх півнів, – коли Катя, нашвидкоруч перекусивши, що під руку попало і, одягнувшись тепліше – весна весною, а вітерець ще ключий розкошував ранками – вирушила на пошуки книжки, що щезла.

Найперше завітала до сусіда дядька Степанка.

У Катиному селі кожне обійстя мало свою усталену назву. У переважній більшості це було вуличне прізвисько його господаря. А господиню називали за кличкою її повелителя. Скажімо: Степанова Ганна, Петрова Маруся... Але, хоч і рідко, траплялося навпаки: Наталчин Онисько, наприклад... Чому так склалося, толком ніхто не знав, мабуть, така традиція склалася ще за часів царя Гороха...

Тож розпочала пошук злощасної книжки бібліотекарка Катя з помешкання сусіда, дядька Степанка.

– «Кайдашева сім'я» часом не у вас? – голосно запитала Катя, ще не зачинивши за собою хатні двері.

Дядькові Степанкові було вже за сімдесят, але дідом його ще ніхто не називав. Він яким був ще колись, таким і залишився; життя його наче поза боком обходило, не зачіпало, жаліло... Вкрите дрібними зморшками чоло, насунутий на лису голову по самі вуха старенький кашкет, глибоко сховані в очних яминах зосереджені очі, впалі засмагли щоки, щільно стулені уста... Такий незмінний вигляд мав дядько Степанко. Сидіти без діла або точити баляси не любив, але робив усе не кваплячись, твердо засвоївши правило, що спочатку треба сім разів відміряти.

Господиня ж, Степанкова Ганна, на противагу мовчазному господареві, була говірка, сокорила так завзято й натхненно, наче її огрядна постать була вщерть переповнена словами і вони вилітали з неї назовні, як кулі з кулемета; де тільки й бралися... Дужа ще, повновида молодиця, також не мала звички марнувати час, але робила свої повсякденні справи так завзято, що все горіло в її руках, як кажуть про таких непосидючих. Декілька справ одночасно виконувала: піч топила, долівку підмітала заразом, як ішла корову доїти, то мокрі онучі на плоті поправляла заразом, у хліві в першу чергу до теляти заглядала, корито поправляла, уважно оглядала, чи все на місці і в порядку в її лисенького, а тоді вже, перехрестившись і змочивши теплою водою дійки смирної, покірної Лисухи, присідала до дійниці.

– «Кайдашева сім'я» не у вас?

– Як не у нас?.. У нас, – жваво відкликнувся дядько Степанко.

Він сидів на своєму звичному місці на ослоні біля кахель, мабуть, спину відігрівав. А тітка Ганна одночасно біля печі поралася і не вгавала свого судженого обструговувати.

– Понастроювали тих бухветів, вже хатей не видно з-за них. А цей старий чортяка прямо не вилазить з тих бухветів... І ночував би в тих бухветах, якби не зачиняли на ніч... Останню копітку відносить до тих бухветів.

– Не міг же я кумові відмовити, – виправдовувався дядько Степанко. – І не так вже й часто я ходжу до тих бухветів, як ти кажеш... А кум, сама знаєш, чоловік золотий, що не попросиш, послухає.

– Я того кума чеплеєю добре потягну, як ше раз заявицца, – погрозила невгамовна тітка Ганна. – Занадилися в ті бухвети, як коза в капусту, добра б вам не було.

– Ти, бабо, давай шось поснідать та піду я гній від теляти викидаю, нема чого час гаяти, – намагався зайти з іншого боку дядько Степанко.

Але не тут-то було.

– Який тобі гній, свята неділя сьогодні, – знову спалахнула гнівом тітка Ганна. – Вже зовсім розум у тих бухветах зоставив.

– Ти, Катю, проходи, сідай, чого стала посеред хати, як засватана, – запросив дядько Степанко, не підводячи очей. – В ногах правди немає, – додав. – А єї все одно не переслухаєш.

– Не має часу мені розсиджувати, – заперечила незадоволенням голосом бібліотекарка Катя. – «Кайдашеву сім'ю» треба шукати... Самі знаєте, всі ці комісії, ревізії...

– Нехай би їм добра не було, тим комісіям, – знову сварливим своїм голосом заговорила тітка Ганна. – Скучають, мабуть, вони без роботи, ті комісії... Напевне, шо скучають... Тоді б нашо з-за якоїсь книжки пертись Бог знає куди і звідки, та ше й добрим людям клопоту лишнього додавать... Наче в людей нема чим іншим голову сушити.

Повернулася мовчки бібліотекарка Катя і засмучена пішла далі по вулиці шукати зниклу книжку. Ходила від хати до хати до самого вечора. Зустрічали односельці її радо, запрошували до святкового столу.

– Сідай, дорогенька Катрусю, сідай, голубко, – змахували з ослона уявну пилинку. – Свята неділя сьогодні, відпочинь... Ти й так до нас рідко заходиш... А книжка знайдеться, ти не переживай, нащо вона кому треба, – заспокоювали.

Останньою була хатина самотнього діда Прокопа.

– Я як чув, що ти прийдеш, – звеселився старий появі бібліотекарки Каті, пожвавішав. – Самотність – важка штука, – відверто жалівся, як близькій людині, але в старечому голосі не вчувалося образи, так собі, констатація фактів, як висловлюються тепер. – Що поробиш, доля є доля... І якби, скажу я тобі, дочко, якби не книжка... І хто їх придумав, оті книжки... Втупишся в сторінку і про все на світі забуваєш... Наче переселяєшся до тих людей, про яких у книжці мова. Про своє згадується... Я з небіжкою своєю частіше розмовляти став після тієї, як ти кажеш, «Кайдашевої сім'ї»... Теж язиката була, царство їй небесне. – Старий замовк, втупився підсліпуватими очима в застелену домотканою доріжкою долівку. – Це від неї зосталося, – тицьнув кульбою, – сама виткала... А язиката теж була, така, що не приведи Господи, – всміхнувся, згадуючи. – Тепер частіше до мене стала навідуватися... Затулю очі, який там уже сон, а вона – й тут як тут... Ось що значить книжка...

Миттєво якимось спокій заволодів свідомістю бібліотекарки Каті, радість на серце лягла... Це ж добре, це ж славно, що книжка не знайшлася. Люди тепер будуть думати про неї, згадувати, не забувати... Вдячними будуть від усвідомлення, що не в одних у них негаразди трапляються, он у Кайдашів у тих гризня зранку до вечора, а в мене слава Богу ще... І з сусідами також слава Богу...

З тим і заспокоїлася бібліотекарка Катя, якимось гарніше їй стало, дрібними, незначними зробилися власні клопоти...

А комісія... Там теж люди...

СИТУАЦІЯ

Що ж це тепер буде, що ж це воно буде, – раз за разом повторював Сашко Карпенко, лежачи на своєму гуртожитковому скрипучому ліжкові, – що ж це воно буде...

Це вже тепер він почав так хвилюватися та турбуватися, а ще якихось декілька годин тому йому ні про що голова не боліла і настрої навіть піднесений був у Сашка.

Вихідний Сашко провів і приємно, і корисно – паркан матері полагодив нарешті; вирівняв його, стовпчики деінде замінив; очам приємно дивитися на помолоділий парканчик. Навіть хатина старенька мамина наче молодшою стала від цього...

І взагалі, вдома, в селі якось веселіше працювалося Сашкові, з почуттям там роботу робиш, з натхненням, твоя робота вся на виду, і її сенс, і краса.

А на так званому виробництві, на отій хімії, там усе строго згідно з інструкцією потрібно виконувати, і при цьому – ніяких емоцій. Що найприкріше – результатів своєї праці не видно, вся робота лише сухими цифрами виражається, а чи з душею ти працюєш, чи так собі, аби день до вечора, по цим цифрам і не второпаєш...

Глянув ще раз на парканчик Сашко Карпенко, руки потер від задоволення; малюночок – не парканчик, усміхнувся сам собі, дивитися будуть люди і добрим словом його, Сашка Карпенка, згадувати.

На годинника подивився,

– Оставайтесь здорові, мамо, – мовив; сумку в руки і на автобусну зупинку бадьоро; в другу зміну на роботу, на вранішній треба поспішати.

Поставив Сашко сумку під липою край шляху, жде. Про всякий випадок підійшов до перекошеної дошки, ще раз звірився з розкладом руху автобусів; через десять хвилин повинен бути. Добре. Якраз встигну трішки відпочити з дороги і – на зміну... Що-то там без мене? Як-не-як, а цілих два дні був відсутній... Чи вчасно запустили сімсот перший кристалізатор... Мороки було з ним – жах. Цим монтажникам аби лише з рук збути, а тоді хоч пожежа, хоч вселенський потоп. Роблять, як не в себе вдома.

Стоїть Сашко Карпенко під липою, все про свій завод турбується, а автобуса нема й нема. Вже і десять хвилин пройшло, і всі двадцять. Сонце ген уже за Козачою горою, на селі тиша настала – по роботах люди. Захвилювався Сашко Карпенко... А якщо того автобуса й зовсім не буде, тоді як... Ще раз мимоволі на годинника глянув; а голову вже всякі невеселі думки крають, і все схиляється до того, що прийдеться таки пішодрала тьопать на миронівський. До Миронівки сім кілометрів, міркує Сашко... На сумку глянув – нічого страшного, не важка. Так... А в скільки ж то з Миронівки відходить, встигну я на нього чи не встигну...

Очима швиденько повів навкруги. Дівчина в синій кофтині недалечко шпацьорила.

– Слухай-но, – окликнув. – Ти часом не знаєш, у скільки з Миронівки автобус?

Зупинилась дівчина, опустила очі.

– Як будеш добре йти, то ще встигнеш, – блимнула на парубка.

Ще раз глянув на годинника Сашко, підхопив сумку і на Миронівку вздовж шляху.

За селом вітер в лице вдарив. Вперся головою у вітряну стіну Сашко, чимчикує. Не дивиться навіть, що довкіл робиться. Власне, й дивитися особливо не було на що. Це вже коли на белебень піднятися, то краєвид чудовий відкривається; Миронівка в купах верб трошки осторонь від шляху, а прямо перед очима старовинне містечко довгою смугою обрій заступає. Тут тобі і золотом виблискуючі бані церков, і труба заводська в небо стримить, і рядок нових багатоповерхових будинків срібними вікнами на сонці виблискує. Кожного разу на цьому ось місці згадує Сашко Карпенко про свій старенький ФЕД; чудовий знімок вийшов би, міркує – тут тобі і старовина, і сучасність.

Прискорює крок Сашко, ніколи краєвидами милуватися, поспішати треба, ніяк не можна йому запізнюватися на роботу... Зрештою, Толік і сам міг би справитися, але порядок є порядок. До того ж, зовсім не личить передовому апаратнику порушувати трудову дисципліну. Сам виховуєш лінюхів, а тут – на тобі – прогуляв. Таке діло ні в які штани не влазить, міркує Сашко, на-

рощуючи й нарощуючи темп руху. Сумка все важчає, приходиться частіше перекидати її з руки в руку; розпашівся, навіть трохи змокрів, але про якийсь там відпочинок і думку саму відганяє.

Робота, головне – робота.

Проскочив у Миронівці перші хати, тоді лише схаменувся, тихіше пішов, поважніше. А то подумують ще люди – скажений якийсь, усміхнувся ніяково.

Опецькуватий хлопчина на велосипеді назустріч Сашкові.

– Стій-но! – рукою махнув йому Сашко. – Автобус до міста ще не пішов?

– Ой, знаєте, мабуть уже, – зупинився хлопець. – То, знаєте, не автобус, а якесь лихо. Коли йому захочеться, тоді і їде... Я тільки-но чув, як він гурчав...

– Дожени! – всім тілом до хлопця і всією душею Сашко. – Прощу тебе, от так треба! – чиркнув пальцем по шії.

Не роздумуючи, хлопець перекинув у другий бік велосипеда і наліг на педалі, аж до руля приник. Сашко ледве що не біжить слідом... Що ж це буде, якщо... Біда прямо. Сором. Ганьба... Невже не наздожене... Повинен наздогнати, повинен, заспокоює себе Сашко і все поспішає й поспішає, прямуючи прямо посеред дороги.

Вервечка качок поважно переходила дорогу на другий бік.

– Киш, холери! – гикнув спересердя, – вас ще тут не вистачало!

Передня аж підскочила, крилами тріпонула.

Розітнув качиний стрій, пре далі. А тут і хлопець той з-за повороту вихопився. Не спішить хлопчина, співчутливо Сашкові в очі заглядає.

– Поїхав? – запитав Сашко про всяк випадок.

– Поїхав, – кивнув головою хлопець, – я аж за саме село виїхав, а він тільки хвоста показав.

«Що ж робити, що робити?», – занервував Сашко і знову до хлопця: – Їдь, чого стовбичиш!

Насупився хлопчина, почервонів, нехотя перекинув ногу через раму, рушив.

– Стань-но! – схаменувся Сашко. – Ти вибач мене, чогось я... Вибач!

– Та я нічого, – зніяковіло сказав хлопець.

– Якщо нічого, то їдь помаленьку.

І вже сам до себе: зовсім ум за розум зайшов...

Скрушно мотнув головою і тихенько поплентався далі. Тепер поспішати було нікуди. Тепер вечірнього чекати.

...До гуртожитку підходив уже в сутінках. Хоча б Надьки вдома не було, потерпав. Дуже йому не хотілося в цей час зустрічатися з жінкою. І так тошно, а ще прийдеться і їй розтлумачувати, що та як. А нервувати жінці тепер ніяк не можна, то треба самому трохи заспокоїтися.

Потягнув до себе ручку дверей – закриті. Полегшало. Відімкнув двері, сумку кинув у куток і – плюх на ліжко. Пружини зацівікали.

А що ж то буде, якщо прогул. Лихо. Ганьба...

Зіскочив з ліжка, квартиру води за два ковтки заглигнув. Хукнув, наче прикрі думки хотів вигнати з серця. Постояв посеред кімнати, знову бухнувся на ліжко.

А в голові стугоніло, що буде...

Ні, не повинні прогул зарахувати, не повинні, заспокоював сам себе. Я ж не якийсь там ледацюга-нероба, на Дошці Пошани, все-таки. Повинні зрозуміти.

Згадувати почав, з якими труднощами запускали вони в роботу нове виробництво. Дійсно, неймовірно був напружений час. І головне, що в тому пеклі він всенький місяць один варився; Толік у відпустку відпросився, а Петренко якраз на той час захворів... Допомоги, правду кажучи, з нього ще небагато – тільки що з армії хлопець, хімії ще в очі не бачив, – але, як кажуть, на безриб'ї і рак риба, дірку якусь затулити можна. Наприклад, насоса парою розігріти, приміщення прибрати. Ні, треба йому якраз у цей час захворіти. Один залишився Сашко і день в день по вісім годин, від початку зміни і до її закінчення не присідав, носа висунути з цеху часу не знаходив, щоб повітря свіжого вхопити ковток.

А Войков, знай собі, кричить, йому байдуже – один ти там чи не один, йому все потрібно якнайшвидше і якнайбільше.

– Зрозумійте ж ви, один я, не можу я одночасно за трьох, – благав Сашко.

– Не треба було напарника у відпустку відпускати, – роззявив рота Войков; і не втямить Сашко, як відповідати на таку нісенітницю.

А колони чекати не можуть, їм байдуже, що хтось не встигає за ними доглядати. Вони, як багаття, в котре, для того, щоб горіло, свіже полінце необхідно підкинути вчасно.

От Сашко Карпенко й надривається. А оператор Марія все вимагає й вимагає. Те їй збільшити треба, те зменшити, там більше відкрити, а там, навпаки, закрити зовсім... І все терміново, якомога швидше. Щоб, як кажуть, і кипіло, і не збігло.

І Войков тут як тут. Також хоче показати, що переживає за виробництво.

Передовий виробничник, шостий розряд, – вивергує з розпанаханого рота, – третього ти не вартий, не здаси ти в мене і на третій, – погрожує, і краще б він цього не робив, бо хочеться Сашкові прямо зараз кинути все до бісової матері і рванути світ за очі, якби лише подалі від цього горлопана... Навіщо лякати людину, навіщо її принижувати, підлабузника з неї робити; не може подібного зрозуміти молодий хлопець Сашко Карпенко, тим паче, що не винний же апаратник в тому, що ненадійно працює обладнання.

А Войков реве.

– Та повертайся ти жвавіше, телепкаєшся, як три дні не їв!

Скрипить зубами Сашко, і хоча добре розуміє, що поспішати треба край, починає зволікати.

Невже для того, щоб бути керівником, досить розуму, щоб гарчати на людей, запитує інколи сам себе Сашко Карпенко... Як до тварюк, до людей відноситься, Марію часто до нервової трясучки доводить своєю дикунською невихованістю.

– Маріє, ти чуєш чи не чуєш, добав ще сорок, ще сорок добав, кажу тобі, – ричить, вирячивши очі; і зовсім не зважає на норми, на регламент, ніякої міри не знає; страшно поряд з такими людьми.

– Та не можна більше, не можна! – тихо скигнуть худенька Марія, притиснувши руки до грудей, – по регламенту не належить...

– Добавляй, кажу! – горланить, стиснувши кулаки.

– Боже мій милосердний, Боже мій, – сильніше притискує руки до грудей Марія, часто очами кліпає, – що мені робити, куди подітися... Хрес мене Боже, покину все і додому поїду, – ледве стримує сльози.

А Войкову – хоч трава не росте.

Перебудова, перебудова... В чому її сенс, конкретне проявлення... Невже лише в гучних закликах?.. На ділі ж нічого і ніколи не змінюється.

Те ж будівництво взяти. Як ліпили раніше як-небудь одне до одного, так і продовжують ліпити. І кожний квапиться якомога скоріше підписати папери і втікти подалі від своєї роботи, щоб його часом не зловили за руку і не сунули носом у те, що він наробив. А ти, робочий, розраховуйся за його гріхи... Таке більше всього й дратувало Сашка Карпенка, що за чужі гріхи доводиться страждати.

Чи інше. Покінчити з адміністративно-командним стилем роботи закликаємо на кожному кроці. А Войков як гарчав, так і продовжує гарчати.

Потрібна їм ця перебудова, як свині сідло. І якщо раніше всякі Войкови лише погавкували час від часу, щоб робочий не забував, що вони, керівники, існують, то тепер ці горлопани так обклали ту перебудову з усіх боків, як злі пси ведмедицю, дихнути вільно не дають.

Краще б її зовсім не було, тієї перебудови. Люди уже якось були притерлися одне до одного і жили собі потихеньку. Тепер сердиті всі, налякані, очі не знають куди подіти, того й чекають, що бувший друг-товариш свиню підсуне. Раніше були впевнені, що як воно є, так і повинно бути, теперечки ж, виявляється, що не все так як треба, а деінде то й все не так... Отож і пустилися всякі Войкови стверджувати, що вони сумлінні й добропорядні.

...Надька повернулася з поліклініки.

– Ти чому не на роботі? – прямо з порога.

Стрепенувся Сашко, але зразу ж оволодів собою. Голову не кваплячись підняв, на жінку глянув. Очі її чорнючі побачив. Великі, стривожені... І чого лише не витворює з жінкою вагітність, подумав співчутливо. Пухкенька була його Надька,

як пампушечка, а тепер – щоки провалилися, бліда вся, схудла, вилиці одні випирають. А весела ж яка була його Надія, життерадісна, нині ж – тривога одвічна в очах і здригається при кожному слові, наче налякана.

– Відгул у мене, – спокійно відповів.

– Який-такий відгул? – знову насторожено, недовірливо.

– Працював же я цілий місяць один, – терпеливо відповідав Сашко.

– Ну і що з цього?

– Те, що відгул за це належить, – починав уже виходити з себе Сашко.

– І ти заяву оформив?

– Аякже, – мовив уже крізь зуби. – Я що – зовсім дурний?.. Ще до вихідного оформив і Шагалову віддав.

– Шагалов що, сам може відгули давати?

– Чому не може?.. Може... Він майстер зміни, усі питання має право вирішувати.

Присіла стомлено на стільчик Надя, помовчала. А тривога з очей не зникала в неї.

– І чого це ти надумав ні з того, ні з сього відгул брати? – не вгавала жінка.

– Думав, може в матері затримаюсь, – саме звідкілясь узялося.

Зціпив зуби Сашко, терпів. Розумів, що жінку в її положенні ніяк не можна турбувати, всього нічого до родів залишилося.

Ось як родить вона мені сина, та до того часу ще й мало-сімейку отримаємо, – з дня на день розподіляти повинні – тоді й погуляємо, тоді й заживемо, як люди.

Заспокоїлась Надька помалу. Сашко ж заспокоїтися не міг – брехав він гарно, а що потім буде?

Зліз з ліжка, до вікна підійшов. Дивився, як навпроти, через вулицю закінчували будівельники дев'ятиповерховий будинок для молодих сімей. На якому ж поверсі наша кімната буде, гадав. З Надькою захотілося поговорити про недалеке щасливе, але почув, як позаду гримнули двері – пішла жінка на кухню вечерю готувати.

Знову тривожно защеміло в грудях, пройшовся по кімнаті Сашко, почесав кучерявого чуба.

Нічого страшного, заспокоював себе. Толік – хлопець кмітливий, якось сам управиться. А причина в мене поважна.

Зупинився Сашко посеред кімнати. Поважна-то поважна причина, але неспокійно було на серці – хто знає, як усе обернеться, що тому Войкову в голову збрече... Надто ж не хотілося, щоб Надька правду взнала.

Вночі сон його не брав. Лежав з розплющеними очима, повертався з боку на бік раз за разом.

– Чого не спиш? – запитала сонно Надя.

– Голова чогось, – побідкався Сашко.

– Таблетку випий, – пожаліла жінка. – В тумбочці вверху візьми.

Нехотячи встав Сашко, ковтнув таблетку. Щоб жінці було спокійніше.

А сон не брав.

Нехороша ситуація складається, переживав. А якщо й справді прогул запишуть?.. Про наслідки й думать страшно було... Справку мені ж ніхто не видасть, що насправді автопідприємство являється причиною мого прогула... І звістка про мій прогул миттєво весь завод облетить. Передовий апаратник Олександр Карпенко на роботу не з'явився. Прогульщик він, цей Карпенко, а не передовик... Але це ще півбіді, це пережити можна... Малосімейка плакала в такому разі. А це вже – катастрофа. І для мене, і для коханої, і для нашого... Ох, ох, ох... Голову обхопив обома руками... Та вона ж розродиться прямо на дорозі, коли взнає про таке!

Потом холодним облився. Так крутнувся на ліжкові, що Надька прокинулася, зойкнула спросоння. Принишк, дихати боявся... Прислухався, посопує кохана... Слава тобі, Господи...

– Полегшало? – запитала крізь сон.

– Ага, – відповів якомога спокійніше.

Щільніше до нього притулилася, руку відшукала.

– Поклади от сюди, – звеліла нишком. – Чуєш?

– Ага... Чую! – мало що на ноги не схопився. – Стукає!

І справді, в неї, в Надьки, в його жінки щось там нетерпляче, різко штурхалось, наче тісно йому там було, незручно. Гостро й вимогливо. Сильно так.

– Проситесь вже, – сонно мовила жінка. На спину повернулася, глибоко зітхнула.

Стер рукою піт з чола Сашко Карпенко. Що ж тепер буде?.. Ні, повинні зрозуміти, увійти в положення. Хіба той же Войков не жива людина?.. Притис сильніше руку до жіночого живота, наче там шукав підтримки, захисту, розуміння, співчуття...

Ситуація дійсно складна, гірше не придумаєш, але, якщо по-людськи відноситися – повинні..

По-перше, причина в мене поважна. Всім відомо, що мати в мене одна живе, старенька, і що в наші краї автобуси ходять аби як... По-друге, Сашко Карпенко не якийсь там роззява чи недотепа, я працюю на совість, з розумінням ставлюся до справи. Місяць, цілісінький місяць, від першого й до останнього дня один за трьох ішачив, і це в період пуску цеху, в той час, коли колони на режим треба виводити... І все в мене гаразд було... Не скиглив і не жалівся, що мені важко... Тож повинні зрозуміти. Люди ж, все-таки...

Як би там не було, а другого дня полетів Сашко на зміну завчасно. Переодягнувся швиденько і з таким виглядом, ніби нічого й не сталося, на ЦПУ подався. Шагалова очима розшукав серед багатьох і прямиком до нього.

– Василь Петрович, я з повинною, – виговорив якомога спокійніше, але так щиро старався бути добреньким, що рука сама начебто приникла до грудей. – Автобуса не було, з села від матері не міг...

– Я нічого не маю проти, – навіть не дослухав Сашка молоденький його змінний майстер, що недавно лише з інституту виштовхнувся; веселий хлопець, вродливий, з допитливими очима і капризно підпряженою губою; лице округле в нього, пухленьке, а чубчик – чисто тобі, як у школярика, пухнастенько так і звисає на лоба. – Я нічого не маю проти, – спокійно повторив Шагалов, наче справа стосувалася не прогула, а чогось дріб'язкового, не вартого уваги. – Приймай зміну.

Гора з плечей у Сашка. Якщо вже майстер дозволив зміну приймати, то ситуація не така й страшна.

Повернувся і в цех щодуху помчався... Але ж і телепень я, – сам з себе сміявся Сашко, – переживав, ніч не спав... Люди завжди залишаються людьми і якщо з ними також по-людському, вони зрозуміють ситуацію так, як треба. Я ж ніколи нікому нічого поганого не зробив... Носа навіть задер Сашко Карпенко від того, що таким хорошим у власних очах виявився.

Бачите – не вийшов на роботу, фактично прогул зробив, а йому все вибачили, навіть не виганили, не те, щоб на збори питання виносити... Ось що значить, якщо з людьми по-людському.

Окрилений влетів Сашко в цех. На вході вже Толік його очікував, переминався з ноги на ногу, наче змерз і відігрітись ніяк не міг.

– Привіт, командир, – всміхнувся, потискуючи Сашкові руку. – Що, з села не хотілося вириватися?

– Та ні, Толік, автобуса не було, – бадьоро відповідав Сашко, а сам уже до роботи лине, що там і як, придивляється. – Біда прямо з цими автобусами, – каже.

– Буває, – заспокоїв його Толік.

– Що нового? – вже вимогливо Сашко до Толіка. – Покажуї.

І пішов Сашко з помічником оглядати цех. Захопився роботою так, що забув про все. З дому вирушає – цех перед очима бачить, а як тільки зміна за половину – Надька перед очима постає.

...Один день проминув, два дні проминуло, і прямісінько посеред дороги виникло запитання: а що ж це мені в табелі буде виставлено за той день; заяви я ніякої не писав, а чисте місце не залишиш. Якщо прознає про все наша придирилива табельщиця...

Вловив слушну нагоду, – а нагода така трапилася, коли їхня зміна понад план цілий куб органіки видала та ще й вищої якості при цьому, – тоді, вже в кінці зміни, скориставшись цією слушною нагодою, й підступився Сашко до Шагалова:

– Василь Петрович, а в табелі мені як...

– В якому-такому табелі? – не дослухав Сашка Шагалов.

– Ну, за той день...

– А, ти маєш на увазі, – згадав, про що мова і замислився; капризна губка підкіркою стала. – Розумієш, Карпенко, не моя це справа, не моє питання...

– А чие? – вихопилося у Сашка.

– Це питання ти з Войковим вирішуй, – чітко вимовив Шагалов і вхопився за трубку прямого зв'язку з диспетчерською.

Пригорюнився Сашко Карпенко. Ніяк не хотілося йому до Войкова, до цього чорта горластого. Ніяк не хотілося... Та нічого не вдієш. Закінчується декада, табель закривати потрібно. Справа серйозна... І якби хоч малосімейки це не стосувалося.

– Григорій Борисович, – підступився крадькома збоку до Войкова Сашко і так жалюгідно промовив оте «Григорій Борисович», що сором залив лице. – Григорій Борисович, – ще раз мовив, вже більш впевнено.

– Марія, ще сорок, – ричав у цей час Войков, – ще сорок... Не бійся, нічого з нею не станеться, з тією твоєю колоною... Давай!

– Григорій Борисович, – знову Сашко.

– Що? Кажі! – гарикнув Войков і знову втупився в діаграму, незважаючи на те, що його втручання в хід технологічного процесу було зовсім не обов'язковим, більше того – шкідливим.

– Неприємності в мене...

Почувши «неприємності», Войков кисло наморщив лоба.

– Від матері вибратися не міг, автобусів не було...

– Таксі наймай, – виверг із свого нутра Войков, а сам все в діаграму зирить, наче так і треба. – Давай, Марія, сміливіше... Давай!

– Яке там у селі таксі, – скімлить Сашко.

– Рачки повзи!.. Давай, Марія, давай!

– Григорій Борисович...

– Чого ти заладив «Григорій Борисович, Григорій Борисович»... Я вже тридцять п'ять років Григорій Борисович, понімаєш.

- Це ж прогул...
- Звичайно, що прогул. А ти як хотів?
- Та тож...

Хотів про малосімейку нагадати, про те, що жінка ось-ось, але темна хмара раптом затулила білий світ, пересохло в горлі, язик перестав слухатися.

– Слухай-но, Карпенко, – вже Войков до Сашка, – а що, Шагалов сам не може вирішити це питання?

– Він до вас послав, – з зусиллям вичавив з себе Сашко; клубок клятий так і тиснув на горло. – До вас...

– Як це – до мене? – обурився Войков.

– Так і сказав – іди...

– Оце тобі, понімаєш, змінний майстер, – повів очима довкола Войков, когось шукаючи. – Оце, понімаєш, змінний майстер. – Помовчав. – Скажи йому так, якщо він не вирішить це питання – прогул тобі, Карпенко, гарантований. Це я сказав. – Тицьнув себе в груди. – А ти мене знаєш... Так йому і скажи... Чого стовбичиш, очі вирячив?

Сашко з зусиллям прикрив повіки. В голові шуміло, в горлі стирчав тугий клубок, дихати заважав.

– Ти ось що, Карпенко, – вже по-другому Войков, наче головне питання було вирішене. – Йди-но ти, хороший мій, пропар тринадцятий насос добренько... – Та зупинися, вислухай до кінця... Летиш як скажений!.. – І знову лагідно: – Ти цікавенько прогрій його, добренько, сідницю особливо, він там частіш за все кристалізується... Понімаєш, він мені всю картину портить... Марія, давай, сміливіше! – знову за своє.

Гримнув Сашко дверима, на просторі опинився, свіжим повітрям клубка з горла прогнав. За кілька стрибків подолав відстань від ЦПУ до цеху і з хаотичним запалом заходився приводити до робочого стану тринадцятий насос.

...Органіка, коли вона в застиглому вигляді, то переносити її ще можна, а коли розігріта й починає випаровуватися, то не тільки дихання спирає, але й очі поїдом їсть, в кожную клітину залазить, в кожний атом.

Начепив Сашко Карпенко захисні окуляри, насоса відігриває. Пара по приміщенню валками перекочується, стелю

підпирає. Мокрим комбінезон став, тоненькими голочками почало колоти лице.

Шагалов виник, коли Сашко вже упорався з насосом.

– Качає? – поцікавився.

– Качає, – кивнув головою Сашко; як він зараз намагався бути добрим, хоча на серці камінь лежав.

Помовчав, проковтнув, що було в горлі.

– Василь Петрович, – видавив через силу, – Войков до вас відіслав.

– Ну діяч, ну кадр, – з якимось озвірілим виглядом покрутив головою безтурботний хлопець Василь Петрович Шагалов. – Ну діяч...

– Прогул, адже, розумієте...

Знову крутилося на язичі і неспроможне було вирватися назовні, як закам'яніле – про вагітну жінку, про малосімейку.

– Замучив ти мене, Олександр, з цим своїм прогулом, чесне слово, замучив, – примхлива губка підкопилилася і наче заводала: навіщо ви мені неприємностей завдаєте, залиште ви мене з вашим горем у спокої.

Зиркнув Сашко Карпенко крізь захисні окуляри в розгублені очі веселого хлопця Шагалова і раптом зрозумів, наче прояснилося йому, що цей веселий хлопець, Василь Петрович Шагалов, людина з вищою освітою, жодного разу у житті своєму самостійно нічогосінько не вирішував і ніколи нізащо нічогосінько не збирається самостійно вирішувати.

Страшно зробилося Сашкові Карпенку на планеті цій. Страшно й незатишно. Як не в себе вдома... До Наді, жіночки своєї коханої потягнуло, яку він так жорстоко обманув, не бажаючи того... І не буде йому за це ніякого вибачення, ніякого виправдання...

Вештається Сашко Карпенко по цеху, світу білого не бачить.

– Прикрий, Сашко, конденсат, конденсат прикрий, – чує в гучномовці вимогливий голос Марії.

Смикається, бреде кудись, щось виконує. І раптом бачить перед собою спотворене лице Марії.

– Навіщо пару перекрив!?! Пару навіщо!!

– Господи! – за голову вхопився. – Що ж це зі мною робиться?.. Гаразд, Марія, гаразд... Я зараз, я зараз... Одну хвилину, одну хвилину...

– Іди, Маріє, іди, голубко...

Відчував Сашко Карпенко, що ось-ось не втримається, зірветься і тоді... Сам не уявляв, що тоді буде.

– Іди, Маріє, – ще раз якомога лагідніше. – Я зроблю... Зроблю все як треба.

Розгублений Сашко Карпенко вкрай, не знає, до чого приткнутися. А час не чекає... Час пливе собі, як і раніше спливав. Всього один день залишився до закриття табеля.

Невже до самого Ігоря Івановича прийдеться звертатися, гарячково міркує Сашко Карпенко, невже до самого Ігоря Івановича...

Начальник виробництва, звичайно, зрозуміє ситуацію, він людина добра, мудра... Але ж – що ж тоді знову отримується... Тоді отримується, що і Шагалов, і Войков борються з порушниками трудової дисципліни, хочуть покарати прогульника, а Ігор Іванович всупереч їхнім бажанням бере цього порушника під своє крило... Так отримується?

Голова морочиться у Сашка Карпенка. Дивиться затуменним поглядом на білий світ, не бачить нічого. Все якесь чуже, не своє, з іншої планети.

Запримітив згодом щось недалеко. Придивився уважніше, ого, сам Ігор Іванович в їхній цех навідався. Прямо до Сашка Карпенка і прямує. Підійшов, руку потиснув і колону став роздивлятися, про щось міркуючи.

А в Сашка серце розривається.

Ігор Іванович, – шепоче він, – Ігор Іванович, будь ласка, скажіть що-небудь до мене, скажіть, будь ласка, питання задайте, хіба вам важко питання мені задати, поцікавитися, як справи, як настрої... Спитайте в мене що-небудь, Ігор Іванович, і я вам розповім про всю свою біду... І про Надю свою розкажу, і про малосімейку, ви лише питання мені задайте яке-небудь... Я ж нічого негарного не мислив, я всіма силами до міста прагнув, до роботи, і не від мене залежало те, що запізнився... Шкода вам спитати?.. Так?.. Шкода?..

Не запитав. На годинника глянув, кулака в кишеню – звичка в нього така, кулака в кишені тримати, наче там хто-зна яка коштовність; в кишеню, значить, він кулака, очі в землю, і попер, почимчикував у бік управління; завжди в них там наради, оперативки всякі...

Знову твердий клубок горло стиснув, пелена затуманила зір.

Почвалав не кваплячись в протилежний бік цеху, на площадку вуличну виглянув. Сонце бризнуло в очі, як тільки двері прочинив. Але не бачив сонця Сашко, пелена все стояла в очах.

Й тут зненацька звідкілясь знайомий голос:

– Сашко, привіт!

Здригнувся, наче спросоння, очі продер. Так і є – Семенович вітається до нього, на компресорну свою поспішаючи. Покине на хвилину її, ту свою компресорну, і вже місця собі не знаходить, хвилюється, переживає.

На місці застиг Сашко, стиснув обома руками поржавілі бильця площадки. Замислився. На привітання Семеновича навіть не відповів. Стовбичить, очами далину буравить.

І що ж це я за телепень такий, – кліпає очима, – що ж це за штурмак я... Всіх згадав, усіх перерахував, а про Семеновича – ані думки, ані згадки... Ні, ви, будьте ласкаві, розтолкуйте мені, – звертався Сашко Карпенко до когось уявного, – чому я за всю цю трикляту пору жодного разу про Семеновича не згадав. Роз'ясніть. Це ж – золота людина, пам'ятник йому ще при житті потрібно спорудити, скільки добра він людям зробив... Та він же до самого Бога добереться, а правду відстоїть.

Пхнув двері ногою Сашко і навпростець на компресорну, до Семеновича тобто.

Семенович, вмостивши на перенісся окуляри, журнал заповнює, параметри записує. Зиркнув на Сашка поверх окулярів, усміхнувся привітно, на стілець вказав, сідай, мовляв... І якось зразу ж і подумалось Сашкові, що Семенович бачить, що не звична цікавість привела Сашка Карпенка до нього. Відсунув журнал від себе, окуляри на стіл поклав, щоб не заважали з людиною розмовляти.

– Йди-но на газодувку глянь, – помічників звелів.

І почав Сашко без усяких передмов говорити-жалітися; сипав і сипав словами, наче з ланцюга зірвався. І бачить, як при цьому червоніє, фарбою заливається посічене дрібними зморшками лице Семеновича.

– Ти це серйозно? – перепитав Семенович, коли Сашко вичерпався.

– Звичайно, серйозно! – вперся грудьми в стіл Сашко. – І що цікаво, Павле Семеновичу, ніхто нічого не заперечує. Ні Шагалов, ні Войков... Я ж, ви бачили, як упирався один за трьох в період пуску. І взагалі, хіба я коли цурався роботи... А строк виходить, завтра табель треба закривати... Побачить ота потвора...

Опустив очі Семенович, почувши оте «потвора».

– Табельщиця наша, табельщиця, – швиденько поправився Сашко. – Побачить табельщиця, що тоді? Га?

Мовчить Семенович. Як в рот води набрав. Очима в стіл втупився. Окуляри нащось з руки в руку перекладати став. Склав окуляри, в кишеню запхнув. Молодого помічника помавив пальцем.

– За газодувкою уважно слідкуй, – звелів, – я ненадовго.

З цим і рушив.

Побейкався Сашко в цех. Втома якось одразу здолала. Ноги оніміли. І нікого не хотілося бачити.

Почвалав поволі в торець будівлі, вийшов на запасні сходи, присів на нагріту сонцем залізяку... Затишно тут, рідко хто й заглядає.

Самі якось очі затулилися, попливло все кудись у небить...

– Ти куди пропав? – почув над собою стривожений голос Толіка. – Біжи швиденько, Семенович чекає!

Кулею метнувся.

Невеселим поглядом зустрів його Семенович. Защеміло серце в Сашка з новою силою. Остання надія погасла.

Обережно на стілець присів, на самий ріжечок, дихати боїться.

– Сміливіше сідай, – підбадьорив його Семенович, – сміливіше... І заспокойся. Ніякого прогула тобі не буде і малосімейку ти отримаєш, – мовив Семенович таким тоном, наче ці

слова були передмовою до чогось більш важливого. – Малосімейку ти отримаєш... Не в цьому справа... Страшно, Сашко, інше. – Помовчав Семенович, а потім стиха так, поволі вимовив: – Страшно те, що забули ми, що ми люди...

Не сказав, видихнув.

Очі у Сашка Карпенка розширилися до болю. Дивиться він у напружене лице Павла Семеновича і здається Сашкові, що ці останні слова вицідила тонюсенською цівкою його власна змучена душа...

ПЕЧАТКА

Поїздка в село, побачення з батьківщиною дитинства – завжди свято. Навіть коли проминають короткі дні тихо-непомітно, і тоді на серці тепло, ясно; якщо ж трапляється щось незвичайне, то відкладається у пам'яті яскраво і надовго, наче відбувалося у далекому дитинстві.

І на цей раз... Не встигли ми з братом як слід привітатися з мамою, як на порозі з'явилася тітка Катерина.

– О, сідайте, тітко Катерино, сідайте, якраз вчасно ви, – щиро зраділи ми з братом.

– Дякую, хлопці, – важко зітхнула тітка Катерина. – Не хотілося мені вас турбувати, але... Гляньте, ось телеграма...

Почувши «телеграма», служива людина, брат Анатолій, миттєво нашорошив вуха, став офіційно-серйозним, на його обличчі поселилася турбота, в очах – зацікавленість і готовність негайно діяти.

«Терміново повідомте згоду поселитися кишиневі телеграму обов'язково завірте печаткою вилітаємо вранці двадцятого міша олена», – прочитав уголос текст телеграми брат Анатолій.

Мені вже було відомо, що двоюрідний брат з жінкою вирішили деякий час пожити на Півночі, в Якутії, і їм необхідно було когось поселити в залишену в Кишиневі квартиру. Мішина мама, тітка Катерина, звичайно ж, погодилася з такою пропозицією сина, але як швиденько відповісти на телеграму, причому ще й печаткою завірити текст відповіді, і сном не відала.

З квартирно-жеківськими справами завжди тяганина, а тут ще й час не жде. Було вже вісімнадцяте, для них один день залишився, і той випадав на неділю.

Допомогти тітці Катерині хотілося щиро, в мене до неї були особливі почуття... Ще малим, коли тільки почав пам'ятати себе, щодня навідувався до неї, бо ніколи не відпускала мене тітка Катерина без подарунка.

Помешкання тітки Катерини на дальньому кутку села, живе вже одна; я завжди, навідуючись додому, спішу до неї в гості.

...Загляну тепер ось у ті вже далекі часи-роки і сумнів у душу закрадається – чи так було все насправді.

Дядько Степан, чоловік тітки Катерини, після війни керував тракторною бригадою, яка обслуговувала добрий десяток сіл. Вдома бував лише наскоками і всі господарські турботи лягали на плечі тітки Катерини. Вона, як нині бачу я з відстані років, свідомо звільнила чоловіка від домашніх справ, щоб він встигав добре виконувати громадський обов'язок. Тітка Катерина вбачала своє життєве призначення в тому, щоб бути надійною підпорою чоловікові у його відповідальних справах, і залишалася вона такою – благородно-спокійною, мудро-врівноваженою, завжди, зберігаючи для людей ніжну, стриману посмішку; не стала вона іншою і в ті часи, коли дядько Степан вже став немічним, виробився вщент.

Якось, я б сказав, філософська далекоглядність тітки Катерини, її життєва врівноваженість, передбачливість у всьому, глибоке знання тих життєвих таїн, які нагально достукувалися до моєї свідомості, запали мені в душу з самого дитинства. Траплялося, що й ганила мене тітка Катерина, але проходила ця неприємна процедура якось глибоко душевно, щиро й співчутливо, без зайвого словесного тріскотіння, не доходила до небажаних уже крайностей, за якими – взаємні образи, відчуженість.

Тому мене й вабило до тітки Катерини, особливо тоді, коли вдома, не бажаючи того, наколобродиш і не знаєш, яким чином спокутувати провину.

...Брат Анатолій посидів у глибокій задумі, тримаючи в руках телеграму, і рішуче встав.

– Пішли, Сергію!

Тітка Катерина також підхопилася було на ноги, але брат рішучим жестом її зупинив.

– Чекайте тут, самі справимося.

Ми вийшли на вулицю. Було надвечір'я. Літнє сонце вже виморилося, згасало. Оживала від спеки зелень городів, садків. Прозорішим, якимось чистішим ставав земний простір, яснішим – безхмарне голубе небо.

Ми з братом Анатолієм квапилися у сільраду, яка нині розташовувалася в охайному двоповерховому Будинку Культури. Свідомістю заволоділа думка, що я тепер вже не гість, який прийхав у село до матері відпочити, і не безтурботний спостерігач навколишніх ландшафтів, а заклопотаний тим, як допомогти дорогій мені людині владнати нагальну важливу справу.

Райку хоча б застати ще на місці, – стурбовано мовив брат, коли ми вийшли на центральну вимощену каменем дорогу, з якої вже було видно гарно впорядкований Будинок Культури.

Не зупиняючись, зійшли на високий ганок будинку і піднялися на другий поверх. Двері сільради були зачинені. Ми швиденько спустилися вниз, зупинилися на широкому порозі і напружено стали міркувати, як нам діяти далі.

Справа термінова, час важливий, чекати не буде... – брат нервово переступав з ноги на ногу.

У цю пору село ще тишею було оповите, люди поспішали денні справи завершити, лише дітлахи веселилися недалеко на спортивному майданчику.

– Секретарку часом не бачили? – запитали ми в хлопчиків, які поспішали в поле, мабуть, за худобою.

– Райку? – перепитав перший, круглолиций, засмаглий, який у руці тримав довгого ліщинового дубця.

– Так, Райку.

Хлопець опустил голову, на хвилину замислився.

– Знаєте, що я вам скажу, – глянув на нас знизу вверх, – сьогодні всі на ніч у ліс за чорницями їдуть, мабуть, і Райка там.

Задоволений своєю догадкою-порадою, хлопець свиснув ліщиновим дубцем і шмигнув приплюснутим носом.

Почувши про чорниці, брат Анатолій спохмурнів. Маши-ни з людьми відправлялися ввечері на цілих два дні, і якщо Райку не перехопити...

– Побігли до контори! – призивно махнув рукою служивий чоловік брат Анатолій і поспішив на другий край села, до контори колгоспу, де зазвичай збиралися чорничниці.

Нами вже всуціль оволоділа страсть за будь-яку ціну роздобути магічну, будь вона неладна, печатку. Зовсім зникло з свідомості, кудись віддалилося почуття, що я в селі гість, що вдома мені радісно і весело; голову свердлила одна думка: печатка.

А що ж то буде, якщо ми ту Райку й знайдемо, а вона чомусь не захоче ставити ту саму печатку, скаже, що я не маю права такого, може їй у телеграмі не все буде зрозуміло, може їй для цього необхідний дозвіл начальства, може скаже, що треба чекати до понеділка, а тоді вже ця печатка й зовсім непотрібною буде. Отак.

Воно й справді. Кругла печатка, це вам не якийсь там трикутник-штампик, а справжнє гербове підтвердження того факту, що все, що засвідчується нею, відповідає всім законам, не підлягає щонайменшому сумніву, гарантоване відповідною державною установою. Державною!.. Ставити круглу печатку означає – звершувати відповідальну державну справу. Це, якщо міркувати розумно й тверезо, перепустка в життя, бо, що завірено печаткою, є – закон, остаточний і непорушний.

І якщо якась там Райка усвідомлює, яку відповідальну, державної ваги, справу їй довірили, то вона десять разів подумає перед тим, як ту печатку припечатувати на якийсь папірець.

За такою круговертю думок ми з братом Анатолієм і не помітили, як опинилися біля колгоспної контори, де вже закінчувалося приготування до поїздки в ліс за чорницями.

– Райка на якій машині? – не зупиняючись, викрикнув напруженим голосом брат Анатолій, наче з'явився для того, щоб цю Райку терміново затримати й доставити туди, куди належить.

– На моїй, – хутко відповів молоденький чубатий шофер, який до цього з незалежним виглядом підпирав штахети.

– На якій «на твоїй»?

– Ось та, друга від гаража.

– Райко, де ти там? – нетерплячим голосом кликнув брат Анатолій, наблизившись до вказаної вантажівки.

Райка, худорлява дівчина з кирпатим носиком і зацікавленим поглядом жвавих очей, рвучко повернулася на оклик й уважно стала вислуховувати не зовсім зрозумілі пояснення мого брата. Її сусідки продовжували весело гомоніти, і Райка, щоб краще було слухати, перекинула через борт. Вона довго не могла второпати із сумбурних пояснень мого брата, що від неї потребується.

– Та замовкніть ви! – штовхнула спересердя сусідку. – Розгалділися як ворони!

Безтурботно налаштовані молодіці помалу втихомирилися й, напорошивши вуха, стали прислухатися до нашої розмови.

– Дядьку Анатолій, щось не візьму в толк, що там за телеграма... Краще скажіть зразу, що я повинна зробити?

– Печатку, печатку потрібно поставити! – засмикався всім тілом від напруження мій брат і виразним жестом підтвердив свої слова, показуючи, як ту саму печатку припечатують до паперу.

Райка замислилася.

– Віддай ти хлопцям ту печатку й голови їм не морочи, – підказала Райчина сусідка. – Нічого вони з нею не зроблять. Не маленькі... Люди городські, грамотні... Де треба, там приліплять, а де не треба, то вона їм теж не треба, – вимовила з видимим задоволенням і відвернулася, зберігаючи на обличчі незалежний погляд.

– Та хіба я, хіба мені, – розгублено, наче сама з собою, заговорила Райка, – але ж не встигну я, не встигну... Ось що, – підбадьорилася, віднайшовши вихід із скрутного становища. – Найдіть батька, він знає, де ключі, і все вам зробить.

Ми з братом Анатолієм разом полегшено зітхнули і негайно подалися шукати Райчиного батька.

Знайти в селі Петрука, бригадира третьої рільничої бригади, завжди було справою непростною... Наскільки я його знав, був він людиною непосидючою, ні на хвилину не знав спокою. Невгамовний, пристрасний, небайдужий до всякої дрібниці, він

щодня – і не один раз – перемеріяв своїми ногами і село, з усіма його закапелками, і належні його бригаді поля.

Ми з братом Анатолієм обійшли все село, але Петрука останнім часом ніхто не зустрічав. Усі відповідали однаково: зранку тут крутився, а потім не бачили. Залишалася остання, але непевна, надія – його помешкання.

– Не буває він удома, не буває, кажу тобі, – роздратовано раз за разом повторював брат Анатолій, – я це точно знаю. Та ще в такий час.

– Знайдемо, не провалився ж він крізь землю, – заспокоював я брата, хоча і в самого серце було не на місці.

Звернули у вуличку, де хата Петрука, і мимоволі зашпишили так, що мало бігом не побігли... Підходимо все ближче й ближче до мети. І я, скоса поглядаючи на брата, бачу на його обличчі неймовірну напруженість від переживання: що буде, якщо... Далі продовжувати думку і самому не вистачало духу... Але нарешті знайомий хлів, ворота, хвіртка відчинена...

– Та постій ти, трясця твоїй матері, а то як вліплю цією ось полінякою! – несподівано різким ударом ввірвався в мою свідомість знайомий з дитинства хрипливатий голос, а за ним відчайдушний поросячий вереск розколов навколишній простір.

Ми з братом Анатолієм мимоволі зупинилися, зітхнули полегшено. Тільки ноги чомусь у мене тяжкістю налилися, натомленими стали, як від важкої, виснажливої роботи.

Так, Петрук, безсумнівно, вдома, і нашу, таку безкінечно важливу, справу, можна вважати вирішеною.

Побачивши нас, Петрук ніяково всміхнувся, долонею втер з лоба піт і зашпів назустріч, ще здаля протягуючи руку для вітання.

– Ну й зарази, – збуджено вихлюпував він своє незадоволення, але, як виявилось, це не скотини стосувалося, а його господинь-жінок. – Поперлися, як ті холери, за тими, нехай їм лихо, чорницями, а мені одному тут хоч розірвися... На базарі ніби тих чорниць купити не можна.

З'ясувавши, що нам потрібно, Петрук завченим жестом насунув на лоба пропітнілого кашкета і, скрививши лице, почував потилицю.

– Ключі не проблема, за ключами, хлопці мої, діло не стане...

Ми з братом Анатолієм знову стали стримано дихати.

– Понімаєте, хлопці, збори в третій ланці, і мені до зарізу треба там бути.

– Якщо ми сьогодні не відправимо засвідчену печаткою телеграму, – брат Анатолій наблизився до Петрука впритул, – якщо не встигнемо, то наш Міша може без квартири залишитися... Це ви розумієте? – наголосив на «розумієте» брат.

– Почекай, почекай трошки, – жестом втихомирив брата Петрук. – Щас, щас...

Нічого не пояснюючи, Петрук підійшов до воріт, оберся обома руками на браму і став оглядати вулицю.

– Федька, стій-но!.. Ти чуєш чи не чуєш, Федька... Біжи-но хутчіш сюди! – гукнув нетерпляче й рукою махнув.

До воріт поважно підкотився на дорожному велосипеді, сидячи «через раму», хлопчина у військовому кашкеті, козирем на потилицю.

– Що хотіли, дядьку? – запитав незадоволено.

– Валю Свиридишину знаєш? – запитав Петрук.

– Це яка коло Присьочки?

– Ну.

– Знаю, чом я її не знаю.

– Ну й молодець, якщо знаєш, – похвалив хлопця Петрук. – Тепер жми до неї і скажи, що я сказав, що на збори не прийду, хай сама проводить. Без мене. Поняв?

– На яких зборах? – поцікавився Федя.

– Вона знає, – незадоволено сказав Петрук; не час було розводити теревені з цим Федею.

Хлопець розвернув велосипеда і натиснув на педалі.

– Пождіть трошки, – нам сказав Петрук; відчинив хатні двері і повернувся з низкою ключів.

Усі ми бадьоро закрокували до сільського Будинку Культури.

Ось і вся проблема, сміялася моя душа; зараз маємо пів на сьому, через якусь хвилину ми будемо на пошті, слава Богу, тут недалеко, і якщо відбити термінову, то вранці телеграма

буде в руках у Міші... Це ж треба, з-за якоїсь печатки стільки часу і нервів витратити. Добре, що хоч Петрука знайшли, а з'явися ми трішки пізніше? Пішов би він на збори і – шукай вітра в полі... І ще нам повезло, що чуйна він людина. А на іншого попади, як ножом відріже – знати нічого не знаю, і хоч криком кричи, нічого не вдієш... Здавалося б, і ситуація простіша простої, а дивися лише, як все несподівано може обернутися...

Сповнені нестримної радості, ми, перескакуючи через сходинок, слідом за Петруком пройшли одні двері, за ними другі, і ось він, такий жаданий сейф.

– У-ух ти, аж спітнів я від цих перегонів. Але тепер вже можна спокійно присісти й перепочити, охолонути.

А ящик-сейф стоїть собі смирененько-покійно, навіть наче ображений, що так довго був нікому непотрібний... Нічого страшного, ми зараз миттю виправимо ситуацію, потурбуємо твій залізний спокій. В один момент. Не перший раз з різними замками-ключами стикаємося.

Петрук тим часом зосереджено перебирав ключі: один, другий, третій...

– Цей, здається, – полегшено зітхнув нарешті.

Але, щоб там Петруку не здавалося, «цей» ключ у скважині не повертався. Більше того, скважина взагалі не приймала жодної відмички з усієї в'язанки навіть тоді, коли розсерджений Петрук почав тицяти в скважину ключі другий раз. Сейф був мовчазний і невмолимий.

– А-а це діло ніяк не терпить? – обережно закинув вудку змокрілий Петрук, коли опустилися руки і вичерпалися ніжні слова.

– Що ви таке кажете! – вибухнули ми разом з братом, – Кожна хвилина на вагу золота! А ви...

Нехай би нечистий вже забрав ці хвилини!.. І хто їх вдумав? – чортихався Петрук, раз за разом смикаючи мокрого від поту кашкета. – Жили якось раніше без всяких хвилин і горя не знали... Може якось так зробити: ви, мовляв, поки-що повірте нам на слово, а печатку ту трикляту ми якось потім...

– Ай! – смикнув головою брат. – Кому це там треба брати на себе таку відповідальність... Печатка треба! – рубанув рукою повітря. – Печатка! – зірвався на фальцет.

Брат Анатолій з ненавистю глянув спочатку на сплотнілого Петрука, затим – на мовчазний і неприступний сейф. Від безсилля стиснув кулаки.

Петрук глянув на мого брата зі співчуттям.

– Нема чого стояти і стогнати! – так підштовхнув кашкета, що той на потилиці опинився. – Неси якусь залізяку! – до мене повернувся. – Неси! – наказав ще вимогливіше. – Нехай йому грець!.. Складемо потім акта, розпишемося, а зараз – неси!

Я метнувся, куди очі бачили, сподіваючись наштовхнутися на який-небудь металічний предмет.

– Стой! – пролунало ззаду, як гарматний постріл.

Закони етики потребують зробити в цьому місці чималу паузу, якою ми й скористаємося, щоб своїми словами викласти зміст монолога, який «прямою мовою» виголосив Петрук.

Виявилось, що необхідний нам ключ у в'язанці взагалі відсутній, більше того – його там і не повинно бути.

Перебираючи в пам'яті події дня від самого досвітку; нервово шукаючи відповідь на питання, чому жодний ключ до сейфа не підходить, петруків мозок несподівано наштовхнувся на повідомлення, що вкрай необхідний нам ключ не пізніше, як сьогодні вранці, на очах самого Петрука відчепив від в'язанки Микола Іванович Бордюк, бухгалтер сільради.

– Так я збігаю до Миколи Івановича! – вискочив я наперед.

– Не спіши, – зупинив мене стомленим голосом Петрук. – Микола Іванович уже в Тростянці у теці гостює...

Не зговорюючись, ми вийшли надвір і стомлено присіли на бетонний поріг.

Незважаючи на негаразди, відрадно було спостерігати сумно-прощальний час заходу сонця. Легкий цем поволікає серце, мимоволі виникло бажання довго-довго сидіти так ось непорушно-замислено і згадувати щось давно минуле, але не забудете... Якби не злополучний той ключ.

Звідкілясь здалеку доносилося сите гоготання гусей, що поверталися з випасу, на конюшні радісно-пронизливо іржали

звільнені від упряжі коні, затишно поскрипували хвіртки у дворах, приймаючи до своїх покоїв стомлених за день мешканців... Літній вечір на селі... Але...

На дорозі появилася зажурена тітка Катерина і знову гучніше застугоніло серце, з новою силою відчай охопив від усвідомлення свого безсилля.

Брат Анатолій рвучко підхопився на ноги, Петрук з силою вчавив у пісок ногою недокурка, я дивився кудись убік і почував себе як школяр... Миттєво повернулося те дитяче, коли, наколбродивши вдома, квапився я до тітки Катерини за втіхою. Тоді я був неспроможний відверто зізнатися тітці Катерині у своїх негараздах; тітка мовчки дивилася на мене проникливим поглядом, займалася, начебто, своїми справами, а я, дивуючись сам собі, поволі починав заспокоюватися...

– Ну що, хлопці? – важко зітхнула тітка Катерина, і скільки невимовного болю було в її словах!

Петрук різко відвернув голову і смаковито матюкнувся крізь зуби.

Несподівано «газик» голови виник з-за млина.

– Стій, стій! – закричав-замахав Петрук, кинувшись навперейми, мало що не під колеса.

Машина зупинилася. Круглолиций водій з цигаркою в зубах відкрив двері і втупився в Петрука запитальним поглядом.

Петрук без передишки випалив шоферові все про телеграму і попросив:

– Коля, тільки туди й назад!

Водій Коля захопнув дверцята легковика і піддав газу. Повернувся він насправді швидко.

– Справа така, – заговорив без жодного ентузіазму: – Микола Іванович гостює у Тростянці, а тітка Ганна каже, що сном і духом не знає, куди він ті ключі ховає... Так що вибачайте, нічим іншим вам допомогти не можу.

– Мать твою за ногу! – вже вголос вилаявся Петрук і до мене: – Мерщій на пошту до Василя Кириловича... Скажи, щоб монтажку дав, там у нього за грубкою валяється.

Я зірвався з місця вгалоп, хоча пошта знаходилася поряд. Завпоштою збирався вже додому, прибирав зі столу зайві папери.

– Добрий день, Василь Кирилович! – як піонер прокричав я, переступивши поріг. Я зовсім не переймався тим, що виглядаю принаймні кумедно.

Василь Кирилович усміхнувся обов'язковою в таких випадках усмішкою і набув нарочито офіційного вигляду. А я, зовсім втративши здоровий глузд, без передишки попер далі:

– Там у вас, Василь Кирилович, за грубою монтажка валяється, дайте мені її на декілька хвилин.

Завпоштою кисло зморщився, пильно подивився на мене, чи часом хлопець «не того», і мовчки вийшов у коридор-кухню. Повернувся з важкеньким залізним прутом.

– Ти толком можеш пояснити, що трапилося? – глянув на мене незадоволено-осудливим поглядом.

– Розумієте, Василь Кирилович, тітка Катерина телеграму від Міші отримала, причому термінову, – прорвало мене і понесло, понесло, зупинитися ніяк не міг. Усіх чиновників згадав добрим словом, бюрократів, які відгороджуються від конкретних справ печатками... Треба їх усіх...

– Де вони, ці олухи царя небесного? – зупинив мене сердитий окрик Василя Кириловича.

– А щоб їм добра не було! – чортихнувся Василь Кирилович і, захопнувши дверці бар'єрчика, попрямував до виходу.

– Де телеграма? – ще здаля викрикнув. Швиденько пробіг очима текст і мовчки повернувся до себе в кабінет.

– Ідіть, тітко, додому і не морочіть собі голову, – мовив на ходу.

– А печатка як? – не могла заспокоїтися тітка Катерина.

– Буде, буде вам печатка, – різко відповів завпоштою. – Додому ідіть, корову доїти час.

І вже на пошті, вмостившись за свій службовий стіл, заговорив більш-менш спокійно:

– Начебто й не дурні хлопці, грамотні, туди вашу мати, а простих речей не розумієте.

– Але, це ж справа така, – несміливо відкрив рота брат Анатолій.

– Така, не така, – передражнив Василь Кирилович. – Гаразд, почекайте тут... Альо! Валя! Ти? – заговорив у телефонну трубку. – Не Валя, а Галя?.. Привіт, гарненька! Щось я тебе не впізнав... Закохалася, либонь... Звідки знаю?.. По очах бачу... Чого це я жартую... Я вже старий жартувати... Правду кажу... Галочка, прийми, золотце, телеграму. Термінову... Так, необхідно, справа така, що не терпить. – Василь Кирилович продиктував у трубку текст телеграми і додав наслідок: – Завірено печаткою. Голова... Записала?.. Бувай здорова, Галочка! Не запізнюйся до коханого на побачення.

Василь Кирилович відключив зв'язок.

– Розвели бюрократію з цими печатками, – сказав я, щоб не мовчати.

– З-за таких ось, як ви, й розвели, – відрізав Василь Кирилович. – Зрозумій ти, голова твоя бідова, печатка необхідна, щоб пересвідчитися, що в телеграмі все, як належить. Все правда, без усякого лукавства... Мало що буває. Це ж тобі не «поздоровляю і бажаю»... А тут, – Василь Кирилович понизив голос, – я і вас, хлопці, і тітку вашу, як облуплених знаю, як своїх п'ять пальців... Та печатка у вас на лобі припечатана... Гаразд, ідіть уже, а то закуска захолюне.

– Може й ви з нами? – запросив брат Анатолій.

– З задоволенням, але сьогодні не можу, – розвів руками Василь Кирилович. – Яюсь іншим разом... Ти ж, сподіваюся, не лише за монтажною до мене навідався, – відпустив колючку на мою адресу.

За хвірткою ми розійшлися. Василь Кирилович повернувся на Селище, а ми з братом Анатолієм попрямували вимощеною каменем дорогою до маминої хатини, де нас чекала захолюла вечера і теплі розмови.

– Ну й недотепи ми з тобою, – чортихнувся брат Анатолій.

Я також ніяково всміхнувся у вуста, а згодом, залишившись наодинці, тверезо обдумував той випадок з телеграмою і відчував гостре й неприємне почуття соромливої безпорадності, яке оволодіває, коли виявляється, що не знаєш чогось обов'язкового.

ОКАЗІЯ

Напханий під зав'язку стомленими пасажирями автобус нарешті доповз до кільця – так звалося нинішнє передмістя – і Аркадій вибрався на волю.

Звільнившись від пасажирів, незграбна таратайка полегшено фуркнула і неквапливо поповзла кільцем, яке обрамляло простору клумбу з одинокою сосною посередині, назад до міста, де її чекали нові пасажирі.

Зразу за газоном дрimalи розморені спекою спокійні ліси. Вони умиротворено розкошували, але Аркадій знав – скоро в їхній вічний спокій безжально вдеруться тріскучі бензопили; на цьому місці будуть розбудовувати новий мікрорайон, а на нинішній автобусній зупинці з двома вичовганими лавочками зведуть білосніжний прямокутний готель. Аркадію це довелося бачити на кресленнях; саме його діляниці випало зводити цей готельний комплекс.

Професія будівельника подобалася Аркадію, відповідала його уподобанням, задовольняла психологічні потреби... Не можна було стверджувати, що про таку професію він мріяв з дитинства, що без цегли і розчину він не уявляв свого життя, але працювалося на будівельному майданчику йому охоче, і якщо й стомлювався він за день фізично, то втома ця не гнітила, сприймалася як належне.

Відпочивши від автобусної тісноти й шттовханини, Аркадій з заздрістю спостерігав за неквапливою прогулянкою зеленим простором святково налаштованих безтурботних громадян. Старші прямували на вулицю Нижню, яка вела до дачних ділянок, а молодь, обвішана рюкзаками, гітарами й транзисторами, прямувала верхньою дорогою до річки Тихої. Річечка справді тиха, її течія, як пильно не вдивляйся, не помітиш; жодний листочок не ворухнеться зі схилених до водного плеса черемхових гілляк. Але глибоченька річечка, з різко обрізаними берегами, в яких містилися незчисленні нори-гнізда стриживів.

Аркадієві подобалося відпочивати на Тихій, але сьогодні йому було не до відпочинку; Аркадій квапився до великого міста, де вже третій місяць перебувала у лікарні його дружина.

Квитків на автобус до великого міста в касі вже не було, і тепер на Кільці Аркадій чекав оказію. Він уже не вперше використовував цю схему; приміським автобусом добирався до Кільця і влаштувався на попутку.

Багаторазові поїздки до хворої дружини навчили Аркадія безпомилково визначати, яку машину варто зупинити, а яку пропускати мимо без уваги.

Ображатися в цій справі було не варто, міркував Аркадій. Люди в переважній більшості квапляться у своїх справах, а декому просто неприємна присутність у салоні його авто сторонньої людини. У володарів таких авто, як правило, відповідальна робота, і вся увага повинна була звернена на дорогу.

Аркадій закурив і, прогулюючись обочиною, мимоволі заздрив безтурботним, веселим дачникам.

Сум охопив. Образа підступила до горла... Чому так життя влаштоване, що у всіх людей воно протікає розмірено-спокійно, врівноважено, а в мене – не встигнеш зітхнути вільно та на світ божий глянути добрими очима, як тут тебе і вдарить, ужалить, притисне до землі яка-небудь напасть... Начебто й не завинив я перед Богом, жити намагався чесно, сумлінно, щоб людям не переходити дорогу, ніякої роботи не цурався; спочатку непогано й виходило. Відслужив армію як треба, технікум закінчив, майстром скоро призначили і з Валюхою зійшлися за згодою-коханням взаємним.

Перша суттєва неприємність трапилася, коли Поварчук, його кращий кранівник, через необережність перевернув в'язанку цегли і якомусь роззяві цеглиною добряче садонуло по тімені, який до того ж невідомо яким чином опинився на будівельному майданчику. Саме цей факт більш за все й обурих голову комісії. Як наслідок – вони вдвох з кранівником півроку без преміальних вкалували.

А коли Бог Наташку їм послав, болячки стали переслідувати. Хворобливою росла дочурка. Може через постійні переживання і вдарив Аркадія радикуліт. Прихопив, як кажуть, на рівному місці; балочку таку нікудишню допоміг хлопцям закинути в кузов вантажівки. Дві неділі трупом пролежав, насилу повертаючись з боку на бік, і опісля необхідно вже весь час

берегти себе. А цього Аркадій не любив, ой, як не любив. Якщо вже щось робити, то назад оглядатися нема чого. Доведеш до кінця, тоді й оглядайся.

І Валюха також не обминули напасті. Спочатку Аркадій не надавав особливого значення її скаргам на болі в животі, але коли Валюха звернулася до лікарів, її терміново поклали в лікарню. І вже третій місяць його половина проходить стаціонарне лікування, а лікарі толком нічого не кажуть – не переживайте, от і всі їхні розмови.

За цим думки Аркадія повернулися додому, де залишилася одна восьмирічна Наташка.

– Доченька в мене, все-таки, молодчина, – з задоволенням відзначив Аркадій, – дев'ятий рочок лише пішов, а вже самостійна. Не переживай, татусю, за мене, каже, я весь посуд вмийю, поки ти до мами будеш їздити. Ось побачиш.

Всміхнувся сам до себе Аркадій Полянський, повеселішав. Знову засунув до рота цигарку, підбадьорився і став уважно спостерігати за пасажирами, які, як і він, чекали оказію... У нього вже звичним стало – щоб не нудитися, знічев'я він намагався визначити, так би мовити, настрої, душевний стан людей, які потрапляли в поле зору.

Оця ось світловолоса жіночка з сонною дитиною на руках і напханою чимось сумкою біля ніг... Баюкає дитину і з благоанням в очах зустрічає кожну вантажівку. Квапиться бідолашна, либонь, до судженого свого, переживає, щоб не запізнитися.

Потім увагою Аркадія заволоділи дві дівчини з портфелями-дипломатами. У них був такий безтурботний вигляд, наче за ними в призначений час повинен прибути чорний лімузин. Тріщать, як сороки, аж заходяться від реготу. А на дорогу навіть і не поглядають. Студентки, що з них візьмеш, – з розумінням усміхнувся Аркадій.

Трішки заду на лавочці мудрий дідусь подрімував, опершись на костур. Аркадій так і не визначив – перепочити присів дідусь чи також чекає оказію.

Ще декілька чоловік знаходилися поряд, але нічим особливим вони не виділялися. Хіба тільки отой молодик чорноволосий, що нервово проходжувався туди-назад, привернув до

себе увагу Аркадія. В очі кинулася його одежа – неряшлива, зіжмакана, і чомусь було враження, що саме такий вигляд бовдурові цьому до вподоби; чимось підкреслювалася ця неохайність, недбалість; тільки не міг Аркадій визначити, чим саме... Не може бути, щоб такий лобуряка не спроможний був заробити собі на пристойного костюма, з огидою подумав Аркадій. На вигляд наче не п'яничка, – видовжене привабливе лице, шкіра гладка, без зморшок... Очі парубка Аркадію не сподобалися. Супроводжував він проїжджаючі вантажівки без заздрості в очах, але якось виключно-нахабно, як напівп'яний піжон споглядає грайливо витанцьовуючих дівчат... Дивився він услід прошмигуючим мимо машинам так, наче говорив: ви мене не хочете підкинути, а мені й до лампочки, рано чи пізно, а візьмете, нікуди не дінетесь, не залишите на Кільці ночувати.

Молодик одну за другою смоктав цигарки, часто спльовував собі під ноги. Нарешті підійшов до Аркадія і заговорив.

– Розплодилося цих часників, як собак недорізаних, – незадоволено процідив крізь зуби і професійно цвиркнув під ноги.

Аркадій промовчав. Молодик топтався поряд, нервово вигравав товстими губами. Наче чогось йому не вистачало, тільки толком не знав він – чого саме.

Першою підсіла на попутку, як і належало, світловолоса жіночка з дитиною на руках. Водій «Москвича» сам відчинив їй двері і щось відкинув убік на задньому сидінні, щоб жінці було зручніше.

– Тільки білих беруть, а нас, негрів...

Молодик скорчив кислу фізіономію і знову на його обличчі поселився зухвало-викличний вигляд.

Аркадій відверто здивувався, пильно глянув на молодика – жартує може?.. Але обличчя того було суворо-ображеним.

А щоб тобі зовсім не вдалося під'їхати, – сказав про себе Аркадій. – Це ж треба до такого додуматися.

Відвернувся від нахабного молодика і знову задивився на дівчат-студенток... Вони й досі не втихомирилися, продовжували навперербій пристрасно сповідатися одна перед другою, наче боялися, що не встигнуть наговоритися до визначеного часу... Не встиг Аркадій так подумати, як повз нього прошмигнув

шустрий «жигульонк» і так хвацько затормозив перед дівчатами-студентками, що авто аж завищало, як від болю.

– Кидайтесь, пролетарки! – вибухнув гучним басом смаглявий водій зі спадаючою на боки буйною шевелюрою; дверцята авто наче з пружини зірвалися.

Смаглявий, раз за разом завченим жестом відкидаючи з лоба чуприну, привітно всміхнувся дівчатам, показуючи щільний ряд білосніжних зубів. В очі впала його строката футболка.

Дівчата, не вагаючись, покидали в салон портфелі і не встигли як слід всістися і закрити за собою дверці, як «жигульонк» рвонув з місця з таким навіженим риком, що передок став дибки.

Чи то дівчата-студентки чекали цього лихого хлопця, чи в нього просто була щира, добра душа, Аркадій не визначив, але й сам несамохіть піддався безтурботності хазяїна «жигулів» і з доброю усмішкою дивився вслід машині, поки вона не розчинилася в загальному потоці.

– Цікаво, куда він їх завезе, – почув Аркадій єхидний смішок безталанного сусіда. – До вечора може й доберуться додому, якщо в лісі не оставить.

Неприємно вколело Аркадія це зауваження, але в цей час прямо біля нього зупинився невідомо звідки виниклий «Москвич». Водій мовчки відчинив дверцята авто і Аркадій метушливо став вмощуватися в машину, все дякуючи й дякуючи.

Позаду незалежно, як до своєї власної, крокував до машини безтолковий Аркадієвий сусід, який, окрім відрази, інших почуттів не викликав.

– Більше не беру, – закрив у нього перед носом дверцята машини водій і натиснув на газ.

– Чого так? – поцікавився Аркадій, коли відїхали.

– Мені чужі гроші не потрібні, – не повертаючи голови, незадоволено мовив водій.

Був він відверто чимось пригнічений, але чому тоді зупинився біля мене, – запитував себе Аркадій; я й не голосував і не просив його зупинятися... Далі розвивати цю думку Аркадій не став – добре й так, що їду до своєї Валюхи, і вітерець прохолодний подуває в обличчя.

А день видався жаркий, спекотний, без жодної хмаринки на небі. Усе застигло в німому очікуванні чогось невідомого, ще незнаного, але жаданого, бо переносити спекоту вже сили не вистачало.

– Вам у місті куди саме треба? – запитав Аркадій, щоб зав'язати розмову.

– У лікарню, – уже лагідніше відповів водій «Москвича». – Жінка в мене вже півроку там.

– І в мене жінка в лікарні, – жваво відповів Аркадій; правду кажуть, що спільна біда зближує людей. – Що з нею? – поцікавився.

– І не питаєте, – скрушно хитнув головою співрозмовник Аркадія. – Розрив сітчатки, – виговорив повільно, наче при цьому роздумуючи про щось... І через хвилину, мабуть, налаштувавшись відповідно, додав: – Два рази вже оперували...

– І що? – Аркадій вже забув про такт і витримку.

– Начебто непогано, але складна це річ, сітчатка ока...

– У мене на роботі з одним працівником було подібне, – почав розповідати, скоріше для того, щоб утішити людину, Аркадій. – Повертався з відпустки, сутки кермо з рук не випускав і...

– Василь Олексійович Морозенко? – рвучко повернувся до Аркадія водій.

– Так, він... Ви з Морозенком знайомі?

– Знайомі, – ледь усміхнувся водій; Іваном Федоровичем він назвався. – Разом навчалися в інституті. – Помовчав і продовжив: – Того злочасного дня ми з Василем Олексійовичем удвох і поверталися... – Кажу йому, дай, Вася, підміню тебе, відпочинь, а він – ні, не треба, я сам... Ти, каже, гірше за мене машину водиш, запізнаємося... Завжди впертий був він... От і довпирався.

Іван Федорович помовчав, згодом запитав:

– Вас як звати?

Аркадій покvapливо назвав себе.

– Василь Олексійович мій безпосередній керівник, – продовжив розмову Аркадій.

– І як він керує? – знову ледь усміхнувся Іван Федорович чомусь уявному.

– Гріх на таких керівників ображатися, – щиро відповів Аркадій. – Тільки себе не жаліє.

– Це в нього є, – згідно хитнув головою Іван Федорович. – Ще в інституті йому з цього приводу зауваження робили.

– Інститут – це одне, а в нас величезний будівельний майданчик. І він всюди прагне встигнути. Носиться з ранку до вечора, не присідає й на хвилину.

– Моя також зі своїми школярами... День у школі з ними з'їдається, а вночі зошити перевіряє... Кажу їй – пожалій ти себе трішки... На старості літ пожалію, відповідає... Ось і доробилася...

– Так, нашим учителям не позаздриш, – поспівчував Аркадій.

– Так-то воно так, – не став відверто перечити Іван Федорович, – але ви гляньте, що з цього всього вийшло. І учні без класного керівника випускні здавали, і свої діти без матері вже скільки часу.

– Діти дорослі?

– Сину дванадцятий, а Танюшка лише в перший клас збирається... І форму треба їй купувати, і всякі там бантики-фантики... А я ж у цьому ділі не смислю ні бельмеса... Жінка як почне мене в лікарні повчати, то в мене аж в голові гуде... Комірчики ось так, а бантики так, – крутив у повітрі вільною рукою Іван Федорович. – Ще й покрикує: уважно дивися, гарно запам'ятовуй.

– Я також один з дочкою, – мовив у відповідь Аркадій. – Залишив одну і переживаю. Слава Богу, вона на дуже хниче сама, ще й мене заспокоює. Не переживай, каже, тату, за мене... Тільки засинає погано без матері. Щоразу запитує, коли вже мама повернеться... Скоро вже, відповідаю, а самого якась жалість до себе самого охоплює, наче в цей час і сам я маленьким роблюся, – всміхнувся ніяково Аркадій.

– А я вас і досі ще не запитав: що з вашою дружиною? – скрушно хитнув головою Іван Федорович.

Аркадій в двох словах пояснив історію хвороби дружини, але Іван Федорович слухав його неухважно.

– Добре, що хоч машину маю, – своїм переймався Іван Федорович, – можна і після роботи до лікарні дістатися... А

якби не було, то хоч що хоч роби... Їй же харчування особливе необхідне, дієта. Вона до всього домашнього привикла, а тут... Ви дачу маєте? – поцікавився несподівано.

– Ні, не маю... Не нажили ще, – відповів невпевнено Аркадій, наче виправдовувався.

– А у мене ще й дача... Відправив дітей на дачу, а чим вони там займаються, що поробляють...

Іван Федорович знервованим жестом пригладив поріділе волосся, – звичку, либонь, мав таку ще замолоду, бо тепер такої необхідності вже не було, глибоко зітхнув.

На вигляд мав він літ сорок, може трішки більше, але лице вже посікли дрібні зморшки, нервово смикалися щільно стиснуті губи... Так, притиснуло життя чоловіка, – співчутливо подумав Аркадій, – він і кермо не зовсім впевнено тримає.

– Такі ось справи, шановний Аркадію, – скрушно хитнув головою Іван Федорович, подумки підводячи підсумки якогось життєвим проблемам, і замовк. Зажмурився, став пильно стежити за дорогою. Аркадій відкинувся на спинку сидіння й замислено дивився у вікно.

Дорога рівною стрічкою прямувала між зеленіючими полями, на яких розсипалися, опадаючи, сріблясті фонтани від поливальних установок. Загрозливо наростав гул зустрічного потоку автомашин, вриваючись до салону, приємною прохолодою обдавав згорячіле тіло, куйовдив чуприну. Все чіткіше проступав синіючий попереду вдальні сосновий бір, за яким починалося передмістя Великого міста.

Аркадій глянув на годинника.

– Спішите? – його жест не пройшов повз увагу Івана Федоровича.

– Ні, не спішу, не турбуйтеся. – поквапливо відповів Аркадій. – Звичка в мене така.

– Дружину часто провідуєте?

– У вихідні лише, в інші дні часу немає.

Якесь дивне почуття провини перед цим досі незнаним чоловіком оволоділо свідомістю Аркадія. Мабуть, від того, що досі свою біду він вважав найбільшою бідою, що ще якусь годину тому заздрихав усім людям. Навіть зловтішатися почав,

дивлячись на їх безтурботну веселість. А тепер відчував докори сумління за свою малодушність, яка раніше ніколи не доторкалася до його свідомості.

...Велике місто зустріло наших нещасних попутників розмаїтим різноголоссям, громадами тісно скупчених будівель, димлячими чорними димами трубами. Вищали на заворотах незграбні трамваї, жваво снували між машинами, намагаючись усіх випередити, нетерплячі таксі, десь недалеко, розсікаючи простір, що було сили рвалася вперед невгамовна електричка.

– Ось і приїхали, – полегшено зітхнув Іван Федорович. Він зовсім відпустив педаль газу, лише кермо крутив туди-сюди, відшукуючи зручне місце для стоянки. Заглушив мотора, розслаблено заклав за голову руки.

Аркадій швидко виліз з машини.

– Скажіть, коли назад, я почекаю, – запропонував Іван Федорович.

– Ні, що ви, – зніяковів Аркадій, – не тратьте марно часу, я встигну й на автобус... Я ще не знаю, що там і як...

Аркадій щиро подякував Івану Федоровичу, побажав швидкого одужання його дружині і покvapливо розпрощався.

– Одну хвилину, – зупинив його Іван Федорович. – Я сюди часто наїжджаю, то, якщо буде бажання, розшукайте мене через Василя Олексійовича. Не соромтеся, – приязно всміхнувся, – удвох веселіше...

– Дякую, Іване Федоровичу, – чемно вклонився Аркадій. – Всього вам найкращого.

Аркадій підхопив сумку і енергійно покрокував до знайомого будинку лікарні, що ховалася серед стрімких тополь. Йшов м'якою, енергійною ходою, широкими розмашистими кроками, якими щоранку обходив свої володіння на роботі, і щемний неспокій за долю дружини, який тиснув груди щоразу, коли він наближався до червоного будинку лікарні, не відбивався в серці відчаєм і безвихіддю.

АТМОСФЕРА. КЛІМАТ

Про нього я був і наслуханий, і начитаний, а зустрітися особисто, побачитися нагода трапилася лише на семінарі молодих письменників. Власне, з нас двох, хоч і були ми ровесниками, до когорти молодих відносився лише я, а він уже важничав у середовищі старших. Признаних, всіляко нагороджених, шанованих, «класиків», як ми їх називали між собою позаочі й, звичайно ж, не без гумору.

Він уже встиг тицьнути дві книжечки віршів, у столиці п'єсу кудись там проштовхнув і, головне, мав книжечку члена Спілки письменників, яка слугувала перепусткою до щільно зачинених для тих літераторів, хто не мав такої книжечки, літературних дверей. Обтоптав пороги, відтак став «своєю людиною» у редакціях столичних видань і видавництвах, друкувався, де тільки траплялася можливість на теренах безмежного Союзу; що казати – його літературний пульс постукував рівненько й упевнено... Мое ж літературне серденько тремтіло, як затиснуте в руці пташеня, нерідко затихаючи й зовсім.

Побачився я, отже, з ним на семінарі молодих письменників Сибіру, який проводився ранньою весною, коли ще тільки осідали сніги, в замиському, оточеному сосновим лісом, будинку відпочинку. Тримався він у середовищі розкутої до неможливості семінарської братії, як і личило «класикам», на належній відстані, до себе молодих близько не підпускав, але й особливо не відсторонювався, всім своїм виглядом наче прорікав над гомінким натовпом: дивіться, нещасні, ось який я є, таким і залишуся завжди, не змінюся до могильної плити... І ніскілечки не зважав він на німе питання у здивованих очах хоча і молодих, але, як кажуть, ранніх його колег по перу: навіщо всі ці погано завуальовані заклинання? Багато кому, і не лише з молодих, згадувалося прислів'я, що на злодієві шапка горить... Але – мовчали, усталений у середовищі слов'ян отой самий менталітет (в ту пору ще не було у вжитку цього невластивого слов'янам слова) старалися не порушувати.

Зібрані з безмежного сибірського краю на якихось п'ять-шість днів молоді літературні паростки поводитися порою не в

міру весело й легковажно, добре усвідомлюючи, що час волі надто короткий; гулянки до ранку вважалися явищем нормальним, а якщо до гурту молодих хто-небудь із «класиків» ненароком затешеться, то нічого осудливого не було і в тому, що якийсь поетик, висмикнутий на короткий час із безмежної тайги, й цілуватися, залитий сльозами, до нього настирливо буде лізти... Треба зрозуміти, і кому належало, той розумів, – коли ще випаде нагода в такому раю, про який роками мріяв, опинитися... Дружба навіки народжувалася за якусь хвилину, клятви у вірності розсипалися довкіл, як жито, яким осипають молодих на весіллі. Ніхто нічого не жалів, віддати все, до останньої галузки, товаришу вважалося за велику честь.

Миттєво тверезіли пізніми ранками, коли в будинку відпочинку з'являвся гурт набурмосених, сердитих, незалежних, самовпевнених «класиків». Серед них десь скраєчку знаходився і він. З молодими вів виключно офіційні розмови. Поради його й висновки не відрізнялися оригінальним поглядом, носили, так би мовити, загальний характер. Він уже був битий у свій час, коли необдумано намагався стати попереду всіх, так, щоб його добре бачили... Його тоді й дійсно побачили. Добре побачили... Тепер він уже був від усього зайвого, так би мовити, очищений, літературне його положення знову піднялося до належного рівня, молодецькі вибрики, які його охопили після отримання посвідчення члена Спілки письменників, відійшли в минуле, але коштували йому дорогоувато – два роки без публікацій і без телебачення.

Літературний ґрунт під його ногами знову став твердим і надійним. Отриманий урок переконав його, що всякі літературні вільності, навіть під прикриттям члена Спілки, для його літературного благополуччя не лише небажані, але й шкідливі. Про це свідчив коротко підстрижений чубчик замість смолянистої, закриваючої все лице шевелюри і скромна темна курточка, яка йому дуже пасувала.

На семінарі він був членом журі поетичної секції, на офіційних засіданнях був активним, вимогливим. У перервах його тонкий, якийсь наче ображений, тенорок було чути і там, і там, в руках він обов'язково тримав чийсь рукопис, але для конкретної

розмови з кимось із молодих старався не затримуватися... А якщо вже якийсь неборака у відчаї хапав його за рукави, – відбрикувався, приклавши руку до серця, словами: «пробач, дорогенький, ніколи».

Я з ним зустрічався лише в перервах між засіданнями, бо перебував у секції прози, де чекав черги рукопис моєї першої повісті.

Від маси вражень, постійного напруження, – бо ще ж невідома твоя доля, оцінка твоєї багаторічної літературної праці, – гамірної обстановки розколювалася голова, думки налізали одна на одну, скручувалися в заплутаний клубок; навіть вже тоді, коли після енергійного обговорення моя повість отримала позитивну оцінку, заспокоїтися не вдавалося... Подумати лише. Вперше в житті переживав я подібний стрес, нервову напругу; все, що відбувалося, здавалося нереальним, казковим; а головне – люди, люди тут були зовсім інші, наче з другої планети прибулі з такої нагоди; з кожним, кого вперше бачив, було бажання розпізнатися як з рідним братом, якого вік не бачив; і сам себе почував інопланетянином; зовсім забував, що дні цього райського життя швидкоплинні, а може саме від усвідомлення короткочасності раювання, найпіднесеніших, найщасливіших хвилин, безмежною радістю і добротою сповнювалося серце; що там серце – ти увесь; все, що тебе оточувало, дихало непідробною щирістю; ти намагався якомога щедріше віддавати себе іншим, не вимагаючи нічого навзаєм.

Керівники ж семінару, нашпиговані багатолітнім літературним (і життєвим) досвідом, видавалися вкрай стомленими, а подекуди – просто незацікавленими... Звичайно, сприймали вони нашу молодечу безтурботність, інколи й безсоромність, як належне, очевидно, розуміли, що за цією райдужною оболонкою ховається щире, невтолене бажання почути про свої творіння мудре, обґрунтоване, авторитетне, – і, звичайно, схвальне – слово.

Він зникав зразу після офіційних засідань і з'являвся в будинку відпочинку наступного ранку. Свіженький, бадьоренький, вволю відпочилий. Двигун його працював рівно й безперебійно.

Несамохіть я зловив себе на думці, що уважно спостерігаю за ним, чимось він приваблює до себе, викликає цікавість.

Спочатку він притягував увагу чутками про його неконтрольовану поведінку, але тепер, спостерігаючи за ним, я чомусь перестав вірити тим чуткам, бо як би не склалися життєві обставини, зовсім переродитися, не залишити й сліду від себе минулого, людина не може, не здатна до подібного, не наділена Богом такими можливостями... Не полишала думка, що його така чемна й стримана поведінка – не що інше, як преамбула до чогось більш значного, що він приготував спеціально для семінару, і що він свідомо приховує свої наміри, якимось чином зв'язані з цим семінаром молодих літераторів... Звідки взялося таке враження, пояснити собі я не міг, але й збавитися від нього, якимось чином позбутися, був неспроможний.

Семінар завершувався. Вже були оприлюднені офіційні результати, журналістів запросили на заключне засідання, залишилося вільних декілька годин і бар з дискотекою увечері.

Вільні ці декілька годин виявилися вкрай насиченими; за цей короткий проміжок часу ти зріднився з неймовірною кількістю братів і сестер, близьких духовно, і з кожним до краю необхідно було виговоритися-наговоритися, висловити ще не до кінця сформоване, думками-замислами поділитися; а тут виявляється, і самого тебе вже тягнуть за поли, щент руйнуючи твої плани, настирливо вимагають вислухати, адресу обов'язково записати, а тут з якогось кутка вже пісня котиться, і туди тебе тягне, там тебе не вистачає...

І ось кваплюся я сходинками вниз, підскакую-перескакую зі сходинки на сходинку, і раптом чую позаду і зверху:

– Послухай, ти Федотова часом не бачив?

Я трішки призупинився, але продовжував рухатися... По-перше тому, що питання прозвучало безадресно, хоча й не було сумніву, що зверталися саме до мене, а по-друге, з якого такого доброго дива я повинен тратити час на якогось там Федотова, якого я в очі не бачив, коли я кваплюся і часу зайвого не маю; може у мене дуже відповідальна зустріч...

А призупинився я тому, що голос, голос вельми знайомий був... Так, це був безсумнівно він, і саме до мене він звертався з приводу якогось Федотова... Істинний смисл звернення дійшов до свідомості через якихось три-чотири сходинки і душа моя

мимоволі запротестувала. Правильно зробив, що не зупинився, сказав я сам собі. Він що, мого імені не знає?.. Знає, ще й добре знає... Якихось півгодини тому я стояв на подіумі перед шанованою президією семінару серед шести визнаних молодих літераторів безмежного сибірського краю, і він рукоплескав мені разом з усіма учасниками семінару...

«Беззаперечним успіхом автора є повість...». Чи йому уха позакладало в цей час... Дудки тобі, дудки... Зрозумів?.. Пошукай іншого, хто стане відкликатися на таке зверхньо-нахабне звернення... І я, прискоривши темп, пострибав далі вниз... Хто він такий, отой Федотов? Чому я повинен його знати?.. Я вже після похвального відгуку на мою повість виріс у власних очах, вже був сповнений гордині й самолюбства.

– Так ти не бачив Федотова? – повторив він і в його голосі вчувалася непритовнена погроза.

І я знову мужньо – мужньо там чи не мужньо – але промовчав, нахабно знехтував його звернення до мене. Як стояв, так і продовжував деякий час стояти, навіть не хилитнувся, ногу не послабив. Не здригнувся, а круто повернувся і рішуче попрямував далі своєю дорогою... Хоча, чесно кажучи, зовсім вилетіло у мене з голови, куди я так спішу.

...Книжка моя просувалася у видавництві зі скрипом. Нескінченна кількість перешкод звідкілясь з'являлася на її шляху, незважаючи на те, ще раз це підкреслюю, що на семінарі, де були присутні авторитетні столичні критики, вона отримала беззаперечну похвалу, а авторові її щиро побажали всіляких успіхів на тернистому шляху до великої літератури.

Спочатку видавці з кислими фізіономіями гундосили: «Ви розумієте, що наш (чий – наш, їхній?) читач чекає книги про героїчні звершення на просторах Сибіру, а у вас тут українські травки та квіточки...». Потім безжально почали обчухрувати сюжет, так, що від ліричної наповненості сюжету повісті, її молоденького, привабливого образу, залишилися лише кістляві кострубаті обрубки. Через рік нарешті віддали рукопис на так звану закриту рецензію.

У цьому місці я, хочу того чи не хочу, а вимушений навести один приклад. Всього один.

Запропонували нормальному письменникові відрецензувати рукопис обсягом всього десь до двохсот друкованих сторінок, а він рік мовчить. Як риба, як води в рот набрав.

Рік!

Мовчить!

Ніколи, – відповідає... Так і говорить, лінуючись рота як належить розтулити: розумієш, дороженький (хоча б уже не корчив з себе блазня), не маю часу... Хоч розірвися... Пробач, запізнююся. І хуленько з очей моїх зникає.

А він, цей ре-цен-зент, не з того кошика, до якого можна без перешкод щодня.

А почну згадувати, почну згадувати, як без наркозу, поживому рукопис кромсали, доки один голий скелет не залишився від ще недавно гарненького дитинчати; почну це згадувати, і сльози не могу стримати... І де вони, кляті, лишень беруться?

І все ж. Незабаром я став своєю людиною, так би мовити, у видавничих кулуарах. Вірніше, у мене вже була причина, щоб там з'явитися. Я вже звільнився від образливих для мене, неприємних, нарочито здивованих поглядів, недвозначно питаючих: а це ще хто такий тут вештається?

Доводилося і його зустрічати у видавничих коридорах. Ввічливим нахилом голови він відповідав на моє вітання – письменницька ввічливість зобов'язувала його до цього – і прошмигував мимо, наче до цього мене не знав і не бачив... Але інколи, і нерідко, я спиною відчував його прискіпливий, зверхній погляд, який наче говорив злорадно: «Ну, як почувашся, голубчик... Га?».

Час спливав. Невмолимо й безучасно. Справи мої видавничі рухалися, як незмащений віз. А він ставав все успішнішим. І публікації одна за другою, і щороку якщо не поетична збірка, то книжка повістей. Так, він різко повернувся до прози. Бо який з віршів приварок. Причому віршів у нього вже було наштамповано років на десять наперед, враховуючи наші видавничі можливості. А проза, це вже той товар, який можна, який має конкретну вагу. Оповідань його щось не пригадується, романів також, а повісті просто косяком повалили.

Дивувало, як він встигав так мобільно реагувати на дуже часті перемини тодішньої літературної погоди. Не встигли ще можновладці налагодити письменницький загал на чергову злободенну тему, а він уже на цю «злободенну» тему повістину тискає. Наче ці повістини були в нього завчасно заготовлені на всі випадки. Треба зауважити, що в ті часи для митця бути флюгером – було явищем нормальним, осуду не піддавалося.

Читати його повісті бажання не виникало. Прісні вони були й несмачні, як перебовтана юшка. Приправи в них не вистачало, перчику, що якраз і розпалює читацький апетит.

Але. (Знову але). Якщо ці повісті так охоче тиражують, міркував я, то виходить, що такого пошибу література необхідна. І якщо для тебе вона нецікава, то це не значить, що і всі інші читачі до неї байдужі.

Гаразд. Досить про його літературні досягнення.

Навіщо йому знадобився я?.. Ось питання... Їжакам зрозуміло, що якийсь Федотов тут ні до чого. Це мені стало зрозуміло з самого початку.

Навіщо?

Ім'я його частенько з'являлося на сторінках періодики. І багато чого в ньому, як літературному явищі, було мені незрозумілим.

Наприклад.

Природно, якщо тьмутараканський автор публікується в столиці; можна зрозуміти, хоча і з натяжкою, якщо столичний літератор публікується в Тьмутаракані, але – як зрозуміти, де шукати логіку, якщо автор, який мешкає, скажімо, в Новоросійську, оприлюднюється десь в Астрахані чи у Пскові, а можливо, що і в Астрахані, і у Пскові одночасно. Де витоки, логіка таких явищ?

Або інше.

Навіщо, скажіть на милість, для якої верстви населення видавати збірки п'єс тиражем в декілька тисяч примірників?.. Наголосимо, що мова йде не про тексти п'єс для театральних постановок, а про художні твори, призначені для читання.

Коли бачиш п'ятнадцять тисяч примірників прозових чи поетичних книжок, згадуєш педінститути, мовні кафедри уні-

верситетів, бібліотеки, книжкові магазини і таке інше... Але – п'єси, п'єси... Чи багато серед них таких, що з насолодою читаються як художні твори?

Я не маю на увазі Чехова чи Мольєра, класики тут, як кажуть, вихідні, і не варто їх зачіпати, нехай вони – ясні і чисті – залишаються там, де є... Я розумію Вампілова. Постановки за його п'єсами вся країна дивиться з захопленням... Але – Вампілова окремою книжкою видати?.. А тут – в кожную хату по два примірники.

Либонь, настав час розмотувати клубочка.

Уже і цвяхи поржавіли, а все ще міцно тримається гасло: не що сказав, а хто сказав... Живуче це гасло, двожиле, триголовий цей змій.

І чи задумуємося ми над питанням, чи намагаємося хоча б уявити, яка страшна небезпека тут криється?.. Адже нас вже привчили їсти не те, що хочеться, а те, що дають... Ось цей гарненький томик п'єс і є ваша духовна їжа, саме ці п'єси і призначені для задоволення вашого духовного апетиту. Читайте і не забудьте поділитися враженнями з товаришами по роботі. Поспішайте, бо можете опинитися в шерензі культурно відсталих. Нехай люди знають, що не одним футболом живе.

І у всіх цих духовних харчах були свої так звані дегустатори, критики. Це для того, щоб ви, крий Боже, не стали сумніватися в якості цієї їжі, не подумали, що вона несмачна, більше того, відразлива.

Перчику бажано додати, шамкають беззубими ротами горе-дегустатори, а петрушки-лаврушки бажано покласти трішечки менше. Але, якщо судити по великому рахунку, замішано круто... Вживайте!

А може я не бажаю, щоб призначену мені їжу куштував хтось інший? Я хочу сам, – прорвалося-закричалося несамохіть... Мова і почуття болю...

Невже і про ці поняття необхідно дискусії влаштовувати?

Це ж – аксіоми!

І біль мій не був наслідком розгубленості, безпорадності.

Ні, тут не вони...

Клімат відповідний потрібен, атмосфера.

Почекай трішки, голубе, охолонь... Оповідання ж замислив, то ж і шуруй відповідною стежкою... Натягни віжки, збав шалений біг...

Безумовно. Ґрунт відповідний, клімат, так би мовити, температура оточуючого середовища...

Далі розмотуйся, клубочок, далі, голубчик... Не зупиняйся, будь ласка.

Навіщо, все-таки, я йому був потрібний... Навіщо?.. Відповідай, голубе. Тільки чесно й відверто. Навпростець прямуй, не виляй. Не собі ж він те питання про якогось Федотова задавав. І час, і місце також вибране не випадково. Він – визнаний, популярний, вже й битий-перебитий, якому знову повірили й довірили, якого, наче намагаються прощення заслужити за минулі образи, друкують і видають, на кожному кроці улесливо всміхаються... І він – вже знову визнаний і славлений, уже суддя, властелін – шукає зустрічі, розмови з іще зовсім невідомим молодим прозаїком, який мешкає десь у Тьмутаракані.

Крутись, клубочок, розкручуйся, рідненький.

Так, в точку потрапив, у саму десятку. Молодчина, клубочок!

Йому потрібно було знати – вже в той час, коли я ще не вбився в пір'я, ще тільки попискував кволо, – вже тоді він хотів переконатися, наш я, тобто їхній, чи не наш... Ось що йому потрібно було... До речі, клубочок, чому ти говориш «ім»?.. Тому, відповідає клубочок, що він, твій товариш ситний, насправді не був «я», він був виразником волі «їх», тих, хто звів його на ноги, вже битого-перебитого, хто популяризував його (про якусь безкорисливість і мови не може бути), і хто у такий же спосіб, як і прославив, може знову змішати його з землею. Міцно рота затулити. Надовго. Щоб і пискнути не спромігся. Він це знав добре... Їм потрібне свіже поповнення. Вони сильні кількістю. І ймовірно, що саме з подібного запитання почалося його заманювання в ті тенета, де творчість спрямована на служіння панівній ідеології. Де митець абсолютно позбавлений індивідуальності, свого «я»... Панівній верхівці необхідно постійно примножувати когорту прислужників, безмовних виконавців їх ідеологічних настанов.

І на семінарі молодих літераторів, на цьому причасті десятків молодих з чистими помислами голосочків, він виконував роль вербовщика.

Виходить, не до одного мене він звертався з, на перший погляд, невинним, а по суті – провокаційним запитанням... Чому тоді всі промовчали?

Крутись, клубочок, розкручуйся.

Очевидно, розплющувати очі ми лише починали.

Безумовно, їм потрібні «свої» люди – слухняні, безсловесні, м'якотілі, невпевнені в собі, недосвідчені, з яких можна, як з глини, ліпити, що завгодно, ладні, як за повелінням магичної палички, втілювати ті ідеї, які будуть вкладені в їхні уста.

А – істина? Прагнення до неї?.. Не варте зусиль заняття. Ми й без вас знаємо, де вона знаходиться. І як до неї достукуватися. Якщо відверто – вона вже в наших руках.

Ще крутишся, клубочок? Ще не все? Ще чогось треба?

Так... Не один десяток літ я переймаюся цим запитанням... І страшно мені усвідомлювати, що вже тоді йому було відомо те, що не давало мені спокою стільки часу, і лише тепер я помалу прозріваю. Так. Атмосфера. Клімат.

ВІЧНА МУЗИКА

Розлучаємося ми з маленькою нашою батьківщиною і намагаємося зберегти в собі ті почуття, настрої, фарби неба, які всотали в душу в скороминулі дні побачення з нею. І охоплює ніжне почуття, що все це назавжди, непереходяще, незмінне, як сонячне світло щодень, як весна, що неодмінно приходить зими на зміну. Та часові, все-таки, зворотний напрямок непритаманний, стояти на місці час також не може. Іншим разом вдома на тебе чекають і обставини інші, нові, досі незвідані.

Добирався я в рідне село майже через усю неосяжну країну, щоб відновити знову колись залишений там душевний спокій, життєвої енергії піднакопичити.

У вагоні потяга згадував деталі свого попереднього відвідування села, коли я почувався там дивно розкуто, привільно,

безтурботно, наче знову в далеке дитинство окунався з головою, і думки навіть на коротку мить не з'являлося, що цього разу може бути якимось по-іншому, не так.

Пора була осіння, сльотава й на вулицю не було бажання показуватися. Час проходив у тягомотному байдикуванні і якимось несподівано, сумно дивлячись, як рвучко шарпаються від шаленого вітру лапаті листя горіха під заплаканим вікном, я пригадав подібну осінь.

Тоді мені було сімнадцять. Я тільки-тільки звільнився від ніжних і вимогливих обіймів школи і нестримно прагнув без зайвих роздумів і вагань пірнути у безмежний привабливий світ. Але так зразу покинути село я не міг, не можна було залишати одну, без будь-якої опори, стареньку маму.

Тієї осені також ішли нескінченні дощі, поливали й поливали розквашену, здавалося, до самого ядра, землю. Настирливі, немилосердні (і звідкіля тільки та волога в них бралася), і настрій у мене був відповідний: нудьга нахлинула, апатія, абсолютне небажання щось робити.

Особливо сильно щеміло довгими марудними вечорами.

Нічого не змінилося, – з печаллю в серці міркував я. Промайнуло ще півтора десятка літ, а все, як і колись – застигле, оніміле, байдуже, зневірене... Новий двоповерховий Будинок культури виглядає сиротою і дорога кам'яна не приносить радості; не вистачало мені чогось суттєвого, значимого.

Чого ти цілі дні з дому не виходиш? – незадоволено запитали якимось вранці мати. – Вадика хоча б провідав, товаришували ж разом.

Почував я себе ніяково від зауваження мами. Вадик справді мій кращий товариш дитинства, а я про нього навіть і не згадав за ці дні. Вадика після армії призначили завідувачем колгоспних складів, він і досі перебував на цій посаді. Мене ж носило по всій неосяжній країні, поки, нарешті, не приземлився в далекому Сибіру.

– Як він поживає? – запитав у матері.

– О, дай йому Боже здоров'я, – пожвавішали мати. – Господь його знає, що він за людина... Повертаюсь я, якимось було, ввечері від Гольки, цемент у відрі несучи, дірки в коморі позаліп-

лювати, а то від мишей ніякого спокою вже немає... Іду, а темнотища така, що хоч око виколи. Навіть на один крок нічого не видно... Зупинилася коло річки й кладку хочу нащупати ногою. Лапаю, лапаю, а все ніяк не потраплю на тую кладку, нехай вона западеться. Стала я дух перевести, аж чую – чавкає хтось назустріч. По походці начебто чоловік. Виявилось, Вадик це наш. Присвітив він мені фонариком і каже: «Чого це ви, тітко, там стоїте? Давайте поможу». Забрав у мене відро, довів мене з фонариком до самої хати і назад пішов з фонариком додому... І що б ти думав?.. Другого дня люди кажуть, що Ніну його поклали в больницу, так то він з міста пішки шльопає.

Мати передохнули і продовжили.

– А то ще було. На роботу я вже рідко коли ходжу, але в гарячу пору часом іду разом з бабами... Заробляю стільки, що й получать не хочеться йти... Так Вадик мені сам усе зважить, що мені там нарахували, кине кому-небудь у васаг і накаже, щоб завіз прямо до мене додому.

Біля сільського магазину я почув ще про такий випадок.

Повернувся з військової служби на флоті франтуватий і задиристий Петро Каленюк. Добряче підпив і з'явився в клуб на танці. Нахабно зупинив баяніста і пролепетав п'яним голо-сом, що зараз він покаже цим затурканим селянам, як треба правильно відпочивати... А якщо комусь не подобається, то хай підходить ближче, я в армії боксом займався, перший розряд маю... Петро огледів свого кулака і повигравав м'язами. Після деякої розгубленості хтось із сміливців погодився на виклик новоспеченого боксера, але приспівший Вадик його зупинив.

– Здоров, Петро, – підняв він руку і наблизився до моряка впритул.

Морячок розгубився. Вадик добряче струсонув йому руку і запропонував вийти надвір. Боксер слухняно поплентався за Вадиком. Відійшли вони далі від дверей у темряву і стали один проти одного.

– Починай, боксер, – звелів Вадик спокійно, але вимогливо.

– Ні, Вадим, з тобою мені начебто... Тее... Нема за що, – позадкував боксер. – Ти мені нічого поганого не зробив.

– Ах так! – закипів Вадик. – Нічого поганого не зробив?..
А ти?

– Що – я?

– Починай, кажу, нечиста сила!

Боксер мовчав, наче розчинився в темряві.

– Що, злякався? – наступав Вадик.

– Хто, я – злякався? – ожив боксер.

Далі думки спостерігачів цієї захоплюючої сцени розділилися. Одні стверджували, що боксер спочатку сам підскочив, тому що боксерам належить скакати весь час, це добре по телевізору видно, а потім уже до нього руку приклав Вадик, інші Богом божилися, що в повітря боксера підняв Вадиків кулак.

Відсапався боксер на мокрій землі, звівся поволі на ноги і заскімлив ображено:

– Так це ж не по правилам....

– Ах, не по правилам! – обурився Вадик. – Я тобі, нечиста сила, зараз покажу, що таке правила! – і вмазав боксерові ще раз.

Цей момент особливо смакували.

– Це ж треба таке – битися не по правилах! – аж заходилися від сміху. – Він по правилах привик у морду получать...

– Ти провідай Вадика, – ще раз нагадали мати, – він на роботі повинен бути, він завжди там.

Я глянув у вікно. Дощ притих. Я накинув на плечі болоньєву куртку і вийшов надвір. Городами спустився до річки, але далі прямо на дорогу вирішив не виходити; берегом вийшов на Стависько і попрямував в обхід села. Тут, на волі, щосили розгулював вітер. Пружно вигиналися від його натиску вже безлистяні гілки верб і тополь, які обрамляли обширний колгоспний садок, на яблунях листя трималося ще міцно, лише заламувалося від вітру, оголюючи попелясті спини.

По небу споро сунулися з краю в край громади сивих хмар.

Вологий поривчастий вітер безнастанно бив мені в обличчя. Я підняв коротенький комірець куртки.

Обочиною вузької доріжки, яка відділяла колгоспний садок від людських городів, я добрався до крайніх хат і навпрос-

тець полями попрямував до колгоспних складів. Складські будівлі, приземкуваті й видовжені, наче врослі в землю, стояли рівними паралельними рядами й займали невинувато багато – в моєму сприйнятті інженера-раціоналіста – місця. Земля між будовами була розрита й перемішана з соломою, лише невеличкі зелені оази-клаптики, що траплялися де-не-де, тишили зір.

Колгоспні комори, що розташовувалися в дальньому від дороги закутку громадського двору, відрізнялися від інших будівель відносною чистотою й охайністю, на що я, міський мешканець, в першу чергу звернув увагу.

Наблизившись до головної комори, я побачив давно знайомі, синього кольору двері і на порозі замисленого Вадика. Запримітивши мене, він широко розставив ноги, розкинув руки і розплився в усе обличчя радісною усмішкою.

– Привіт! – прокричав, вимахуючи рукою; і не помітив я на його обличчі здивування, лише усмішка, оголюючи білі зуби, заповнила його лице.

Вадик молодецьки зіскочив з порога, з розгону вхопив мене за руку, з тим вгрозив мені на плече свою важелезну лапищу і повів мене до своїх володінь.

Ще знадвору почулася неспішна музика, що виливалася з відчинених дверей комори. У невеликому закутку, який служив одночасно і кабінетом Вадика, і складом дефіцитних матеріалів, знаходилися телевизор і радіола, які вирізнялися блискучим полірованим оздобленням. Обшмуганий, потрісканий стіл, на якому якимось дивом ще збереглися розмиті плями колишньої покраски, примостився під стіною, недалеко від дверей. А в глибині цього закапелка громоздилися, як попало, бочки, бідони, ящики, наповнені мішки, відра, тази, ще якась і заповнена, і порожня тара, яка чогось ще очікувала.

– Ех, побачив би ти, якби раніше прийшов, що тут було, що було, – не давши мені можливості обдивитися, затараторив Вадик, підштовхнувши вгору вилялого кашкета.

Виявилось, якраз перед моїм приходом Вадик помагав виштовхати з бурякової плантації вантажівку і задоволений був, що її, врешті-решт, таки вдалося допхати до вимощеної дороги. Без передишки він почав розповідати, як учора мало

що не перевернувся якийсь Сашко, що якась Фекла без відпочинку весь день зерно сіяла, а сам носить туди-сюди, грокає чобітьми й заспокоївся лише тоді, коли біля порога зупинився запряжений мокрими конячками навантажений соломою віз... У комору поволі всунувся темнолиций, зарослий сивою щетиною чоловік у вимазаних грязюкою чоботях і порваній на животі фуфайці.

– Вадик, дай трошки, – мовив прохаючим голосом після того, як попросив у мене «городську папіроску».

– Візьми на тій ось кучі, – тицьнув пальцем Вадик. – Тільки піввідра, не більше. – Куди зібрався, Петро? – запитав.

– До млина на ніч, – відповів Петро.

– А тепер?

– Що – тепер?.. Тепер вечерять.

– Закинь разом директору насіння, з Києва ось прислали.

Петро мовчки закинув на плечі мішок з насінням і поніс його до воза.

– Ти знаєш, наш новий директор парк розводить біля школи, – став пояснювати мені Вадик. – Кожного року якісь нові дерева висаджує і хитре насіння з самого Києва випикує.

На здоров'я, якщо людині нравиться, – мовив, наче до себе самого, Петро, вмощуючись на воза. – Якщо не ми, то діти порадуються.

Петро стрельнув батогом, причмокнув на коней, і віз, перехиляючись на грузькій дорозі, зі скрипом помалу посунувся.

– Ти в парку ще не був? – запитав Вадик. – Обов'язково зайди глянь, там уже є на що подивитися.

Вадик усівся за свій – і на чому він лише тримався – подовбаний стіл і, зсунувши на потилицю кашкета, заходився листати обдерту книгу прибутків-видатків; діставав з кишень зіжмакані накладні, ордери, квитанції, фіксував їх у книзі і, причавлюючи їх м'ясистю долонею, складав у стопку.

– Ти скоро? – нетерпляче запитав я.

– Почекай, Вітька, постой, – спокійно відповів Вадик, не відволікаючись від свого заняття, – встигнемо ще... Заре ще приїде, – він став перераховувати, хто сьогодні до нього повинен ще з'явитися, – потім я зроблю ось це і це, а тоді вже й побалакаємо

як треба. Встигнемо, – додав для переконливості, – часу в нас ще ого-го скільки.

– Тпру-у! – несподівано прокричав хтось знадвору, підїхавши до комори; дивним видався мені цей окрик; у такій багнюці коні й так ледве ноги переставляли.

– Заходь, Гріша, – не бачачи ще ні коней, ні їздового, гукнув Вадик. – У тебе по накладній скільки?

– Вісім, – відповів Григорій, зчищаючи віником грязюку з чобіт. Одягнений він був, як і всі в таку погоду: гумові чоботи, галіфе, засмальцьована куфайка. З-під заяложеного кашкета, як трава з-під каменя, випирала густа чорна чуприна. На порозі Григорій смачно висморкався, витер об штани пальці і підійшов до мене. Почалася вже набридла мені розмова: коли приїхав, чи надовго, сам чи з жінкою, чи часом не знайдеться закурити «городської папіроски».

Виявився він чоловіком неметушливим і невинним. Довго примірявся перед тим, як чіпкими пальцями взяти мішок з добривом, обережно клав його на плече і, міркуючи про щось своє, неквапливо йшов до воза. Обережно, наче боячись, щоб мішок, чого доброго, не розлізся, клав його на солому, прихлопував рукою, з сумнівом в очах дивився, чи, бува, не можна покласти мішка зручніше, доладніше, і тільки тоді відправлявся за іншим, на ходу витираючи об галіфе руки.

На таку роботу Вадик спокійно дивитися не міг. Він рішуче встав з-за свого подовбаного стола й попрямував до драбини, біля якої були складені мішки з добривами. Одного мішка підхопив під праву руку, другого – під ліву і, гримаючи чоботиськами об дерев'яну підлогу, жваво покрокував до воза. Накидав у віз мішків, як кульочків з подарунками, і сказав незадоволено:

– Їдь уже, а то тебе, нечиста сила, не підженеш.

– Нема куди спішити, – зауважив спокійно Григорій.

– Як це – нема куди?.. А якщо знову дощ?

– Нам не привикати, – сонно відповів Григорій.

– Тобі, нечиста сила, що дощ, що атомна війна, все однаково.

– Но-о, – зрушив коней Григорій, пропустивши повз вуха зауваження Вадика.

Не встиг Вадик знову всістися за свій стіл, як на порозі виникла червонолиця красуня у щільно замотаній темній хустці і застібнутій на всі гудзики фуфайці.

– Дядьку Вадим, – голосно звернулася вона, але, побачивши мене, знітилася.

– Чого тобі, тітко Марусю, – в тон їй відгукнувся Вадик, грайливо всміхаючись.

– Завше ви шуткуєте, – блиснула чорними очиськами Маруся і сором'язливо відвернулася.

– З чого це ти, тітко Марусю, взяла, що я шуткую? – сказав добродушно Вадик і розслаблено відкинувся на спинку скрипучого стільця.

– Ай, ну вас, – різко хитнула головою Маруся. Вона розгубилася остаточно, вкрадливо поблискувала чорними очиськами то на мене, то на Вадика, і в очах її поселилося ледь стримуване нетерпіння; вигляд її наче говорив: якби не цей приїжджий чоловік, я б вам сказанула так, як треба.

– А чого це ти, тітко Марусю, стоїш у дверях і айкаєш? – продовжував у тому ж дусі Вадик. – Підходь ближче, ми не кусаємося.

– Мені й тут непогано, – впиралася Маруся.

– Підходь, підходь, – доброзичливо наполягав Вадик. – Я тобі покажу, який я дядько.

– Знаю я вас, – сказала, як вистрілила, Маруся.

– Дядько! – передражнив Вадик. – Небога мені знайшлася.

– Авжеж, що дядько, – стояла на своєму Маруся. – Якщо є жінка й діти, значить ви дядько.

Супроти такої невідпорної логіки у Вадика не знайшлося заперечень. На якусь мить він навіть розгубився, часто закліпав очима.

– Ти довго ще там у дверях будеш стовбичити? – запитав роздратовано.

– Спитать хочу, – несміливо вимовила Маруся.

– І що – язик не повертається?

Маруся переминалася з ноги на ногу і про головне говорити не наважувалася.

– Кажи, а то мені часу немає тебе розглядати, – смикнувся на стільці Вадик.

Маруся різко двома пальцями ослабила щільно зав'язану на підборідді хустку, ступила крок від порога і заговорила сміливо:

– Мою ланку на ніч назначили до сівалок зерно віяти...

– З цього й починала б, – завовтузився на стільці Вадик, – а то...

– Не перебивайте, – рішуче сказала Маруся. – Я хочу вас спитать... «Червону руту» будуть увечері показувать по телевізору, так нам можна буде подивитися?

– А-а, ось ти про що, – нарешті зрозумів Вадик. Він напустив на себе неприступний начальницький вигляд, поклав лікті на стіл і мовив, не глядячи на Марусю: – Подивлюся, як ви працювати будете... Ну йди, збирай своїх піонерок...

Маруся жваво повернулася і легенько зістрибнула з високого порога. Вадик чортихнувся, згадавши щось, і вискочив слідом за нею.

– Слухай! – закричав навздогін Марусі. – Щоб мені не спізнювалися, а то я вам покажу «Червону руту».

Маруся щось відказала у відповідь, але я почув лише її заливистий сміх, що пролунав услід за словами.

– Язиката, нечиста сила, – скрушно мотнув головою Вадик, повернувшись до комірчини.

Присів на ящика, смикнув за зломаний козирець кашкета, нервово потер долонями коліна.

– Ти знаєш, біда в селі, – заговорив, замислившись і дивлячись кудись поперед себе. – Дівчат немає, у місто втікають... Одна ось Маруся і залишилась. І то лише тому, що матір немає на кого залишити... Нечиста сила, а не дівка, мішки нарівні зі мною носить.

Вадик помовчав, затим різко піднявся і виглянув за поріг, очевидно, ще когось чекав.

Зараз вже нічого, а ти б бачив, що літом робилося... Збирати пора, а дощ лє, як проклятий. Наче Бога люди прогнівили. У поле з технікою всунутися і не думай... Але, коли вияснилося, то вже закрутилися всі... Ти не повіриш, але я ночами очей не

змикав і Маруся зі своїми піонерками теж... Заре, знаєш, техніка всюди, не те, що раніше було – один млинок і трієр... Заре пильнувати треба, щоб не приведи Господи... Вночі всіх у сон клонить, очі самі злипаються. А дівчата, сам знаєш, не встигнеш відвернутися, вже хіхоньки да хахоньки... Ех, і ганяв я їх. Крутилися так, що я тобі дам... Тоді робота була. А заре що, заре телевизор дивляться... «Червону руту» їм подавай.

Вадик пройшовся довгим коридором комори, засіки обдивився.

Урожай у цьому році такий був, що ти не повіриш, я такого й не пам'ятаю, – продовжив. – Снігу зимою не було, й на врожай не дуже надіялися... А як побачили, за голови вхопилися. Встигай тільки збирати. Ця миронівська, ти не повіриш, але зернина, як тобі ціла горошина... Хочеш вір, хочеш не вір.

Я вірив, але Вадик все рівно потягнув мене до засіків.

Тут у мене насіннева, дивись, які зерна, одне, як тобі три. А якби ти на колоски глянув. І як їх тільки солома тримала... І як почали до мене ту миронівську перти машина за машиною. То, ти не повіриш, всім селом управитися не могли... Твоя мати навіть часом ходила до комори на роботу.

Я з цікавістю слухав пристрасну розповідь Вадика, яка супроводжувалася легкими переспівами, що долинали з приймача, але мене не покидало почуття, що зараз ще хтось з'явиться і втрутиться в нашу розмову.

Так і трапилося. Знадвору донісся стукіт чобіт. І, важко дихаючи і перевалюючись з боку на бік, одягнений у плащ-накидку до комори важко всунувся голова колгоспу.

– А, інженер, – усміхнувся він своєю лукавою, з хитринкою напівусмішкою. – В гості навідався, інженер. Медочку, мабуть, захотілося домашнього, молочка.

Говорив це Кузьма Лукич незлобливо, щиро потиснув мені руку і струснув мене за плече, наче прицінювався, чого я вартий як чоловік. Постогнувши від одишки, яку ще з війни привіз, поволі пройшовся коморою, оглядаючи засіки і щось обмірковуючи, одному йому відоме, як єдиному володареві всього цього надбання... Приземкуватий, повнுவатий, з прищуреними, глибоко схованими очима, зосереджений і поважний,

він справляв враження людини, яка знає все наперед і передбачає наслідки того, що повинно трапитися.

Важко навалюючись на дощату підлогу і в задумі прицмокуючи, Кузьма Лукич пішов у другий кінець комори.

– Вадим, – почувся звідтіля його хрипливатий голос, – чуєш, Вадим?

– Чую, чую, – поспішив до голови завкоморою.

– Скільки за ніч приготуєш?

– Дивлячись скільки людей буде, – невпевнено відповів Вадик.

З появою голови колгоспу Вадик підтягнувся, виструнчився, як в армії перед високим начальством і запобігливо дивився на Кузьму Лукича в очікуванні чергового запитання.

– Слухай мене уважно, хлопче, – Кузьма Лукич поклав на плече Вадика свою важку руку. – Так, так, – щось прикидаючи в умі, Кузьма Лукич в задумі зупинився, відкопиливши нижню губу. – Так, трижди дев'ять двадцять сім, так, і там у нас скільки... Скільки у нас у Міжрічках під пшеницю?

– Тридцять п'ять, – відповів, не задумуючись, Вадик.

– Так ось, хлопче, щоб до ранку було сімдесят центнерів, – сказав, як відрізав, Кузьма Лукич. – Сімдесят і ні грама менше... Погоду обіцяють... Зрозумів?

Кузьма Лукич стукнув Владика по плечу і повернувся до мене.

– Так ось і живемо, інженер... Тебе там, на твоїй роботі, дощик не мочить, за комір не капає?

– Не капає. У нас все під дахом, – відповів я, ніяковіючи.

– І молочко свіже привозять вам під дах, і м'ясце, і яєчка, – продовжував Кузьма Лукич, зберігаючи на обличчі лукаву посмішку. – Все, що вам треба, прямо під дах і везуть?

– Ми також свою справу робимо, – ляпнув я невпопад.

– Що правда, то правда, – хитнув головою Кузьма Лукич і вмовк. Присів на перевернуте вверх дном відро, посидів, схиливши голову в задумі, стукнув кулаком себе по коліну і рвучко підхопився на ноги. – Ідрит твою матір, тиждень доярку не можу знайти. Ну що тут будеш робити?.. Варька Стьопина знов дитину понесла і хоч криком кричи, ніким її замінити.

Кузьма Лукич знервовано закрокував довгим коридором комори.

– Ну, Стьопа, ну, Стьопа, – скрушно хитав він головою, – я йому дам! Буде в мене знати!.. Приспічило їм ще... Чотирьох вже нажили... Чо-ти-рьох! – прокричав обурено. – І все їм мало... Ну, Стьопа, таку доярку в мене забрав, – трохи стишився. – Тепер пиши пропало. І отелення без Варьки пройде.

Кузьма Лукич широко розставив ноги, повигравав губами і продовжив виливати свою біду.

– Хоч запали село, доярки не знайдеш. Нема дівчат. У місто втікають, на асфальт. А молочка свіженького і на асфальті хочуть. І не турбує їх, що молочко доїти нема кому... Такі ось справи, інженер.

Кузьма Лукич поправив рукою плащ-накидку і, хитаючись, стомлено пішов до виходу.

– Ти зрозумів, Вадим? – зупинився в дверях. – Сімдесят і ні грама менше... Поганяй, Миколайчик.

– Ти знаєш, нечиста сила, ще вночі приїде перевіряти. – Все ще стихшено продовжував говорити Вадик. – Холера його знає, коли він спить...

Вадик зупинився посеред комірчини і втупив погляд туди, де робила свою справу – створювала приємний настрій – радіола.

*Сонце низенько,
Вечір близенько,
Спішу до тебе,
Лечу до тебе,
Моє серденько.*

Вадик рішуче смикнув за козирець кашкета.

– Нехай переверіє, – мовив упевнено.

...Знову тихенько почав підкрадатися дощ. Спочатку рідкі краплини несміливо стали постукувати об шиферну покрівлю комори, потім сміливіше і настирливіше застугоніли і перетворилися на суцільний нещадний гул... Швидко згущалися сутінки. Від корівника доносилися лайливі окрики доярок, заганяю-

чих у стійло корів... Несподівано звідкілясь здалеку в комірчину донеслося натужне гудіння повзучої по грязі вантажівки... Двигун завивав з останніх сил і, здавалося, ось-ось захлинеться.

– Це Палажчин Ігнат, – безсумнівно визначив Вадик і, ніби перейнявшись моїм мимовільним неспокоєм, додав з упевненістю: – Цей виїде, його хоч в болото зажени, виїде...

На обличчі Вадика поселилася стурбованість. Він нерво-во став відмірювати кроки коридором комори, раз за разом смикав кашкета, мабуть, міркував, як найраціональніше організувати роботу дівчат, щоб до ранку справитися з завданням.

Буде їм сьогодні «Червона рута», – хитрувато всміхнувся комусь уявному. – Такий буде концерт, що очі на лоба повилазять.

Що, одні дівчата цілу ніч будуть мішки носити? – поцікавився я.

– Та ти що! – засміявся Вадик. – Набіжать і хлопці. Нікуди вони не подінуться. Поганяють звечора в клубі більярд і до мене припруться... У мене ж музика не затихає ні вдень, ні вночі... Працювати – джаз, а відпочивати – будь ласка, українські народні пісні... Так що запряжу я й хлопців. Сімдесят для самих дівчат, – це тобі не шуточки, нечиста сила.

Землю вже оповила густа темрява і я зазбирався додому.

– Піду я, Вадик, – стурбовано подивився я в темний отвір дверей.

Вадик не відповів. Я піднявся з ящика і поволі пішов до виходу.

– Слухай, Вітька, – зупинив мене Вадик. – Приходь, як повечеряєш... На дівчат подивишся, музику послухаєш...

– Побачу, – відповів я непевно.

...За порогом мене зустрів мокрий, холодний вітер. Чоботи присмоктувалися до грязюки, як до магніта. Кожний крок потребував неабияких зусиль. Навкруги стояла непроглядна темінь. Мабуть, саме вона й навіяла мені думки про ті далекі краї, яким я віддав добру частку життя і за якими тепер несамохіть нудьгую.

Просуваяся я поволі, не хотілося спішити, і дорогу вибирав не особливо придатну. Думки протікали поволі, спокійно

вселяючись в душу. Я відчував, що у мою свідомість незалежно від бажання вживається щось досі незвідане, незнане, несамохіть навіть призупинявся, щоб не випереджати потік думок.

Уже коли наближався вузькою вуличкою до маминої хати, далеко ззаду, як невеличке багаття, спалахнула заграва. Я мимоволі оглянувся. Це загорілися тьмяні лампочки на колгоспному дворі, де готувалися до завтрашнього дня, який обіцяв бути погожим.

А наді мною висіло безмежне, всіяне великими, як яблука, зорями небо. Хмарин – як не було, не було й нудотного дощу, негоди.

Я давно вже не бачив такого зачудованого неба, таких на диво близьких зірок, холодне сяйво яких було єдиним джерелом світла над усією землею...

СТАТТІ

ФУНДАМЕНТ ДЕРЖАВОСТІ, АБО ДЕЩО ПРО ЄДНІСТЬ КУЛЬТУР УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ

Двомовність – як роздвоєне жало.

Л. Костенко.

Беручись за ці нотатки, я не мав за мету висвітлення якихось досі невідомих відкриттів, оприлюднення оригінальних думок; мною керувало переконання, що час від часу необхідно публічно нагадувати широкому загалові про вже відомі факти з історії України і насамперед «звідки взялася», як утворилася і утверджувалася в середовищі своїх «посестр» українська мова, оскільки деякі впливові в нашій спільноті особи вперто заплющують очі на речі очевидні, ґрунтовані на історичних фактах і, надриваючи голосові зв'язки, тягнуть пересічних наших громадян на шлях хибний, тим самим свідомо спотворюючи наші уявлення про минуле України, її становлення в історичному аспекті.

Монархи – і давні, і новітні – добре знали, яким способом найлегше знищити державу. Для цього необхідно всього-на-всього відібрати, спалюжити, заборонити, знищити її мову, цей визначальний чинник, що з'єднує людей духовно, створює питому націю на даній географічній території. Тим самим присилувати народ держави спілкуватися чужою мовою, невластивою його природним звичаям, історичним традиціям, що створює психіку людини, нищить її як незалежну особистість, перетворює в залякану істоту, яка непевно почувається у власній оселі, усього боїться, відтак стає слухняною, не здатною аналізувати події, різнити добро і зло. З такої людини легко ліпити особу, яка є вигідною моральному поневолювачеві.

Заборона українського слова почалася з указу Петра Першого від 1720 року. А вже в роки правління Катерини Другої, за свідченням М. Костомарова, «поетична мова України стала предметом зневаги і глумління». Олександром Першим

закрита Києво-Могилянська академія, Олександр Другий та циркуляр Валуєва поставили на ешафот навіть фольклорно-пісенну творчість українського народу. З ужитку вигнали слова «Україна», «козак», «Запорізька Січ». Олександр Третій заборонив вживання української мови в офіційних установах, Микола Другий указом 1914 року скасував українську пресу.

Розчинити нас у російській історії та культурі прагнули й новітні імперські ідеологи.

Де кілька років тому в Криму проходив Перший Всеукраїнський науковий форум «Русистика України: сучасний стан і перспективи розвитку». Форум зібрав близько трьохсот вчених, викладачів, бібліотекарів, музейних працівників майже з усіх регіонів України.

У своїй промові на його відкритті завідувач кафедри російської та зарубіжної (наче російська мова на теренах України не є зарубіжною) літератури Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського професор В. П. Казарин висловив, зокрема, такі тези: «Культура України віковими і нерозривними узами зв'язана з російською культурою. Правильніше навіть буде сказати, що культура України – є невід'ємна частина російської культури».

А щоб притлумити обурення українців, професор додав: «У цих словах немає нічого зневажливого для України... Без української культури немає світу російської культури».

І на цьому дякуємо, професоре.

Учасники форуму наголошували на нагальній необхідності надання російській мові статусу другої державної. Упевнений, не всі учасники форуму усвідомлювали жахливі наслідки того, за що віддавали свої голоси. А це значило – знищення України як незалежної держави, чого й прагнуть всілякі «казарини».

Тому бачу необхідність нагадати освіченому науковцеві деякі історичні факти.

До якого б джерела не звернулися ми, всюди одностайність: історія Росії скрізь починається з 14-го сторіччя. А коли мова заходить про те, що було раніше на нинішніх її теренах, то всі описують історію України, Київську Русь. На цьому, до речі, наголошує і російський публіцист Емілія Ільїна. Київська

Русь «прописана» на території України, тут творили свою історію предки нинішніх українців. А історії російського народу до 14-го сторіччя немає, стверджує Е. Ільїна.

Вічні проблеми – це влада і мова. Наша влада неохоче розмовляє рідною мовою, тому що, – або була чужа, або поставлена чужаками. І тут позитивну роль відіграє приклад. Свого часу Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест говорив українською і безліч чиновників мусили переходити на українську.

«Найгірша наша біда – не росіяни, які живуть в Україні, а зрусифіковані хохла, – робить висновок відомий український поет, громадський і державний діяч Дмитро Павличко. – Наше чиновництво – це повзуча русифікація нашої держави... Досі не покарано жодного державного службовця, який принципово і свідомо ігнорує українську державну мову».

І далі: «Мені було соромно, коли приїздили до Польщі деякі наші міністри і під час офіційних зустрічей розмовляли російською, тоді як президент Квасневський звертався до них українською мовою».

У дужках відзначимо: святковий концерт 14 лютого 2004 року для закоханих на телеканалі «1+1» відкрив Й. Кобзон, якому незрозуміло за які заслуги перед незалежною Україною, ще живому й квітнучому, на теренах України спорудили пам'ятник, а слідом за його виступом на весь світ пролящало: «мой адрес не дом и не улица, мой адрес Советский Союз». Ось і маємо незалежну державу й український патріотизм. І нехай нам скажуть і міністр культури, і голова Державного комітету телебачення й радіомовлення, що вони до цього блюзнірства непричетні.

До такої ганьби, либонь, ніхто в світі не опускався.

Мова – то невід'ємна частина Батьківщини, голос народу. Наступ на мову – злочинна дія.

Академік В. І. Вернадський, перший президент АН УРСР, ще в 1915 році стверджував: «Русский демократ заканчивается там, где начинается украинский вопрос».

За останні 80 років з'являються зачатки усвідомлення того факту, що Русь-Україна – це і їхня, росіян, праматір, а вони лише її блудні діти.

Відомий радикал-демократ Валерія Новодворська дорікає, що непотрібно було Київській Русі поширюватися на Північ і Схід, оскільки ніякого просвітництва і гуманізму принести в ті краї не вдалося, і, розчаровані, «мы возвращаемся арестовывать «Просвиту», гоняться за ОУНОм, вешать родных русичей за мягкие согласные, чтобы убить в советских лагерях поэта Василя Стуса, Олексу Тихого, чтобы бросить в застенки Вячеслава Чорновола, Левка Лукьяненко, Степана Хмару... Не нас, мы предали. И домой возврата нет... Украина – это та Русь, которая осталась дома. На ней нет ни греха, ни вины».

Хочеться вірити, що в етнічних росіян, які живуть в Україні, в найближчі часи з'явиться почуття каяття. Для цього треба, щоб спочатку прийшло просте почуття причетності до цієї землі, її історії, і цього вже буде досить, щоб людина зробила перший крок до української культури, до української мови.

Трохи окремо стоїть проблема зрусифікованих українців. Наглядно її віддзеркалює поведінка депутатів у нашому парламенті. Деякі з них не спілкуються українською тому, що російську вважають ознакою власної причетності до високої культури. Українська мова для селяків, для базару, а російська – для культури, науки, інтелігентного спілкування... Такі міркування свідчать в першу чергу про рівень освіченості, національної гідності їх носіїв, вони прагнуть видати бажане за дійсне.

Апологети російської імперії і досі ігнорують Україну часів Запорізької Січі, яку за наказом Катерини Другої було перетворено на руїну, так само, як і згадки про Олега і Ольгу, про Ярослава Мудрого та його «Правду». А також і про те, що в Україні ще в 1632 році була створена Києво-Могилянська академія, до якої в науку посилали своїх кращих синів усі православні слов'янські і неслов'янські землі. Їхали серби, болгари, румуни, і з Москви також їхали. Академія пробуджувала культурні й наукові поривання, стала визначним осередком боротьби проти національного і соціального гноблення українського народу. Випускники академії зробили вагомий внесок у розвиток науки і культури не тільки в Україні, а й багатьох інших країнах, включаючи й Росію.

Отож, маємо переконливі докази, що у всі часи українська культура була не лише самодостатньою, а й лідером у середовищі інших культур світу.

І не віриться, що про це невідомо професору В. П. Казарину. Коли ж знає і свідомо замовчує ці факти, то його моралю керує не здоровий глузд, не патріотичні почуття, а ганебне політиканство, прагнення будь-що переконати нас у тому, що українська культура є складовою частиною російської, відтак – повернути Україну в лоно «почившої в Бозі» імперії.

Так звані російські патріоти-науковці безпідставно перейменували Україну на «Малоросію», а українців на «малоросів». Слова ці такі ж надумані, як і лікбез, колгосп...

В «Истории Государства Российского» Карамзін пише про таврів, кіммерійців, гіпербореїв, про Ольвію, Пантікапею, Фанагорію, про скитів, готів, сарматів... Але який тут стосунок до Росії? Далі йде історія Києва й Київської Русі.

Російські історики наче забувають, що слова «Русь», «руський» відносяться до території навколо Києва. Плутають два різних слова: «руський» і «російський». Останнє слово виникло порівняно недавно. Ще в другій половині XVII сторіччя не було «росіян», а були москалі, рязанці, новгородці... І жили ті народи на території Вятської, Тверської, Орловської та інших російських губерній. А українці – на своїй землі.

Поняття «Україна» дуже старе, стверджують дослідники. Походить воно від стародавнього слов'янського слова «кра», що означає «край», «країна», «україна», «земля», що окремішно вирізняється серед інших земель. Слово «кра» вказує на державу, що має свої межі, свої кордони і пограниччя. Це слово в його первісному значенні досі живе у сербів, словенів, словаків, чехів, боснійців, хорватів. Поняття «Україна» як таке – назва суто людська, народна. Воно автономно проіснувало кілька тисячоліть, аж поки в дев'ятому столітті не стала Україною-Руссю. Одні історики твердять, що Русь пішла від річок Рось, Росава, Роска, а інші – від шведських вікінгів, які також звалися руссю.

...

Тепер стосовно того, як трактують і за що мають Україну наші північні сусіди. Україну вони називають «окрайной», «околицей» і підспудно мають за свою територію. І це не дивно, бо будь-яка імперія, загарбуючи чужі землі, вважає їх або своєю «окрайной», або й «исконно», «исторически» своїми.

Україна-Русь і її народ вже були державою і нацією з кількавіковим досвідом тоді, коли росіяни як нація і держава й не згадувалися. Була Московія. А в 1713 році цар Петро першим привласнив з України-Руси її другу частку і відтоді Росія стала називатися Росією – вкраденим в Україні її другим ім'ям.

Важко назвати країну, яка би, подібно до України, пережила те, що пережила вона. За більш ніж півтисячолітнє своє поневолення (1340-1991 рр.) вона потерпала від безперервних нападів, зазнавала приниження своєї національної гідності, обстрікування й мордування її народу. Україна, либонь, єдина в світі держава, яка все це витримала і не лише вижила, а й дала приклад іншим народам, щоб вони не сумнівалися в доцільності свого існування.

Додамо, що на монетах скитських боспорських царів (а це 5 ст. до н. е.) є зображення царського жезла, що по-скитському звався – кий. Пізніше зображення цього ж скитського царського кия перейшло на монети й печатки князів і означало воно «Місто церковної влади та її символу Кия». Отже, Кий, Київ – це Головний, Єдиний, той, хто стоїть над усіма. Вінчало цей жезл триконечне наверх, яке стало нашим національним гербом і яке ми тепер називаємо тризубом. Насправді ж це символ триєдності, Триєдиної сили, Трійці – поєднання Правогню, Праводи й Зеленого Дерева Життя. Так само, як і в назві «Дніпро» поєдналися імена богів Дана та Істера, Київ-Трійця-Дніпро, ось воно те, що із темних глибин віків веде нас по цей день.

У старослов'янській мові багато слів, закінчень, дієслівних форм живої української мови, що наводить на думку про те, що церковнослов'янська мова – це й була староукраїнська мова. А те, що в російських монастирях писали цією мовою, не є дивним, оскільки вся грамота володінь Рюриковичів надходила з київських монастирів.

Йшло цілеспрямоване привласнення Росією набутків української культури та її носіїв. Російська наука називала Григорія Сковороду «руським філософом», вони говорять про те, що Т. Г. Шевченко хотів бути російським письменником. Якщо «хотів», то чому не став? Адже це не заборонялося, навпаки, заохочувалося, створювали відповідні умови для творчості....

У ХІХ сторіччі населення України було доведено до суцільної неписьменності. І чи залишили б Україну такі великі особистості, як Василенко, Ярошенко, Левицький, Горенко, Боровиковський, Достоевський, Щепкін, Репін, Капиця, якби на рідних теренах були створені належні умови для реалізації їх творчого потенціалу?

«Наречие», – глаголив у свій час всесвітньовідомий пролетарський письменник... У зв'язку з цим варто нагадати про те, що у 1934 році в Парижі відбувся всесвітній конкурс мов, на якому українська мова посіла третє почесне місце після французької та перської! Ось вам і «наречие»!

До речі, інформація про той конкурс у наших ЗМІ досить скупа, обмежена, і це прикро. Варто, ба – необхідно більш детально інформувати широкий загал в Україні про ту знаменну для українців подію: хто були організатори конкурсу, хто конкретно презентував нашу мову, які показники були визначальними при оцінці і т. п. Це, по-перше, примусило б проковтнути язика всяким російськомислящим мешканцям в Україні, по-друге – піднесло б щирого українця у власних очах, підвищило б отой самий, нехай йому грець, імідж нашої держави, що означає не що інше, як значимість, вагомість, авторитет, врешті-решт, і вивітрилася б помалу з нашої свідомості вперто втовкмачувана в наші голови й душі думка про упослідженість, другорядність, меншовартість української нації, яка все ще панує в імперських умах.

Микола Хвильовий ще в 20-ті роки минулого століття закликав «негайно покінчити з думкою будувати на Україні російську культуру». Уже тоді він застерігав про засилля на нашому книжковому ринку «російського краму», говорив, що наш власний крам є другосортним у власному домі.

Прикро те, що й за роки незалежності ставлення до національних культурних надбань, особливо ж до рідної мови, змінюється на краще надто повільно. Все частіше можна почути негативні висловлювання про рідну мову, зневажливе до неї ставлення.

Цинічним ставленням до українця та його держави переповнені висловлювання прибічників «двуязычия» в Україні. В той час як російськомовна газета «Факти» наголошує: «Еще А. Линкольн сказал, что дом, расколотый надвое, не может стоять».

Якщо подивитися на цю заяву з точки зору здорового глузду, то доведеться визнати, що А. Лінкольн був людиною мудрою, бо якраз «двуязычье», яке російськомовникам хотілося б закріпити на теренах України, розколює фундамент українського дому.

«Українська мова – це частина світової культури, український народ – це член великої сім'ї народів світу. Він має право на існування, розвиток і самозахист, – наголошує американський українознавець доктор Мейс. – Ніхто не може вирішувати за українців, як їм говорити і писати».

«Там» розуміють, а «тут» – хоч криком кричи.

Додамо, що значна частина населення Півдня і Сходу України ЗРУСИФІКОВАНА ШТУЧНО, шляхом залякування та обіцянками всіляких пільг.

Якихось п'ятдесят років тому, коли розпочалося інтенсивне будівництво нових шахт, Донбас заселяли молодими людьми з Волині, Поділля, Полісся, щирими українцями, й повсюдно вечорами там звучали українські пісні (сам був свідком і учасником тих вечорниць – С. Г.).

Який вік української мови? Мови народної, літературної?.. Існує думка, і небезпідставна, що нашій мові п'ять тисяч літ!.. Згадаймо, скільки років трипільцям – нашим пращурам зі своєю самобутньою, неповторною культурою, мовою. І не треба забувати, що народ, який зрікається мови батьків, дідів-прадівів, рано чи пізно омертвіє, стане нікчемним додатком чужої нації.

Можна недосконало знати мову свого народу, можна бути обізнаним з нею на побутовому рівні, але ставитися до рідної

мови з повагою, шанобливо – святий обов'язок кожного громадянина.

Звернімося до особистостей знаних і славетних.

«Мова – тонкий інструмент, – зазначає у своїй праці «Як ми говоримо» І. Антоненко-Давидович, – в одних устах вона звучить із такою силою, що, кажучи словами І. Франка, «мов трубою, мільйони зве з собою», в інших ріже слух...»

Могутню визвольну силу бачив у рідному слові Тарас Шевченко: «...Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло них поставлю слово».

Панас Мирний: «Найбільше й найдорожче добро кожного народу, це його мова».

Максим Рильський: «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

Костянтин Паустовський: «...Байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього і майбутнього народу».

М. В. Гоголь: «Обрацаться с словом нужно честно. Оно есть высший подарок бога человеку».

А ось що говорить сучасний російський політолог Олександр Ципко: «В XVII веке Украина была более развитой, чем Россия. Вспомните хотя бы Киево-Могилянскую академию – светоч знаний или такого выдающегося просветителя, как Петр Могила. Современный русский язык – это язык из Киева. Смешно, но сегодня в Украине борются с родным языком».

Не зайве буде принагідно згадати слова апостола Павла: «Коли я молюся чужою мовою, то уста мої молються, а серце спить».

«Без мови нема народу, без народу нема держави», – стверджує колишній народний депутат М. Косів.

До речі, перший президент незалежної України Леонід Кравчук наголошував на тому, що втілення в побут української мови нехтується на найвищому рівні, що в кабмінівських коридорах зовсім не чути державної мови, що потрібно створити такі умови, щоб чиновники спілкувалися виключно українською...

Створили такі умови?.. Ні, звичайно. Далі порожніх бачок не просунулася справа.

Не буває інтелігентних людей з невиразною, примітивною мовою. Отже, боротьба за чистоту мови, її високу культуру є боротьба за культуру взагалі. І розмовляти правильно і гарно рідною мовою при бажанні може кожний, незалежно від рівня освіченості.

На жаль, стан мови погіршується, значення її в процесі незалежного державотворення принижується і, чого гріха таїти, робиться це деінде свідомо, оскільки в деякій частині населення України ще не викорінилося із свідомості сприйняття себе як особистості другорядної, меншовартісної, нездатної самотійно прокласти шлях до цивілізованого, заможного життя... Чим, до речі, вдало користуються ті особи і структури, яким незалежність України стає поперек горла... Мова щедро збагачується російськомовними вульгаризмами. Нецензурну лайку можна почути в середовищі дітей, жінок, стариків... До яких наслідків може привести подібна мораль? Звідкіля, з яких суспільних комірчин виповзає вона і вселяється в душі наших громадян? На якому підґрунті вона зростає? Чим живиться?

Лайливі, брудні слова мимоволі породжують негативну енергію, яка руйнує людину як особистість, позбавляє даного природою прагнення прекрасного, справедливого, безкорисного.

Як наслідок – інфантильність, обмеженість зацікавленостей, звуження бажань до побутового, кухонно-магазинного рівня. Природна енергія людини не знаходить логічного, корисного для особистості і суспільства в цілому спрямування, такій людині байдуже, що робити, вона не переймається суспільними наслідками своєї діяльності, не зважає своїх вчинків на терезах загальнолюдської моралі.

Не можна стверджувати, що українці зовсім байдужі до мовного становища в державі. Верховною Радою було прийнято Закон про мови, існує Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, відділення якого є у всіх регіонах. Але ось біда – результати діяльності як Закону про мови, так і «Просвіти» не вельми втішні. Недостатньо впливає їхня діяльність на поліпшення мовної культури пересічних громадян. «Інформаційне іншомовне навантаження таке, що українська нація ледь витримує», – констатує голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» Павло Мовчан.

Тож треба спрямувати зусилля в першу чергу на виконання вже існуючих законів про мову. Не зайве буде, де необхідно, і владу вжити.

Мова повинна працювати в науці, техніці, політиці, виробництві, освіті, спорті, побуті – у всіх сферах суспільного життя...

І насамкінець. Подорожуючи, зупинилися з товаришем неподалік від Волгограда перекусити в придорожньому кафе. Сидимо за затишним столиком, перемовляємося стиха. А коли стали дякувати господині, вона до нас із мольбою в голосі: «Хлопці, дорогенькі мої, прошу, благаю вас, посидьте ще трішки, побалакайте, я ж її, ріднесеньку, вже й забула, коли чула...». І сльози на очах у жіночки.

Дійсно – що маємо – не цінуємо, а втративши – плачемо.

ТИМ І ЖИВУ, АБО «...НА ВІСТРІ СЛОВА ПУЛЬСУЄ ТВОЯ ДУША»

Лідії Рибенко притаманне почуття, яке не так часто вже й зустрічається – перетворювати глибинні, потаємні душевні поклики, біль душі, все сокровенне, утаємничене, безсловесне у легкодоступні, здобрені талантом слова, які з внутрішньою насолодою сприймаються небайдужим читачем.

Особливо яскраво це проявляється в її поезіях. Сильна Л. Рибенко і в прозі, і в драматичних творах. Але – про це трохи пізніше.

У передмові до збірки поезій «Світ світлогіні» поетеса зауважує: «замислююсь над феноменом поезії». І сама ж робить висновок: «адже це мистецтво, і раціональних пояснень бути не може».

Переймалася сумнівами – у якому порядку розміщувати вірші у збірці. І розмістила їх за часом створення. На мій погляд, це доцільно, бо з кожним віршем глибшає і міцніє сила впливу поезій на почуття читача.

Відкривається збірка з усвідомлення ліричного героя (хоч і замучений вислів, іншого поки що не знаю), «що за все треба платити».

А далі – глибока проникливість у таїну земного буття.

*Згорну тривожних буднів суєту
І покладу на дно глибоке скрині.
В ній – помилки, безсилля й гіркоту
Безплідних мрій сховаю я віднині.*

А ще ось «Мить натхнення».

*Це щось таке, чому немає назви...
Це не поезія, це – відблиски пожеж.
Це пишеться, як плачеться – одразу,
Лиш потім ієрогліфи збагнеш.*

Ліричного героя поезій Л. Рибенко манить недосяжне, те, що й недалеко, але на протилежному березі: «...протилежний берег у туманах враз промайне. На тому березі – тиха похмура осінь, на тому березі – гіркі безсонні ночі».

І несподівано – прозоріння.

*Шматована ділами безконечно,
пливу в полоні людської ріки.
І раптом, ніби й зовсім недоречно
сйнуть мені римовані рядки.*

Так, сокровенне настає після важкої внутрішньої роботи, уникнути якої митцеві не дано; це, мабуть, і є те, чим нагороджується талант Звідтіля, і слугувати чому назначено йому також не з власної волі.

Не втомлюється ліричний герой Л. Рибенко також дивуватися невдячній, нібито, його життєвій участі: «...Терплячи болі жаккі, все ж дертись у небо... Воно тобі треба?!...»

Душевні виплески у формі вірша несподівані, відтак – зачудовані, і ними зіграється душа.

Смуток, невизначеність – передмова до якоїсь ясності, розради.

*Вже безнадія налягла на плечі,
але на синусоїді буття
з фатальною рішучістю предтечі
схайне мені моя нова мета.*

У конструкції заданій, хоча й майстерно зробленій, досконалій, несамохіть виникає бажання щось змінити, додати, поліпшити, підсилити... Після знайомства з поезіями Л. Рибенко такого бажання не виникає, бо її поетичні рядки випливають з душі поетеси як згустки почуттів.

*На моїх перехрестях
лиш червоні горять світлофори.
Рвуть вітрила мої
Знавіснілі жорстокі шторми.
І, впокорена долі, запалю – вкотре! –
свічку в соборі,
то у слові молитви
зріє виклик обставин тюрмі.
Хай попереду – крики, печаль,
а чи друге прищестя,
щезнуть хай міражі,
що ставали немов наяву,
тільки вірю чомусь:
десь чекає мене перехрестя
у зелених вогнях, що навстріч мені.
Тим і живу.*

У цьому «тим і живу», либонь, і криється поетичне кредо Л. Рибенко, її ставлення, як поетеси, до плину життєвих хвиль, до сприйняття життєвих буревіїв, як чогось даного Звідтіля, відтак – невідворотного.

Окремим рядком громадянські мотиви у поезіях Л. Рибенко. Особливо у вірші «Уласові Самчукові»:

*Не так вже їх багато на Землі –
тих іскор Божих творчого горіння.
Сяйне одна чи дві на покоління
метеоритним спалахом в імлі...
Яке блаженство і який то біль –
людської пристрасті терпке причастя
Але чи є, скажіть, великим щастям
Творить шедеври у краю рабів?*

Струменить неприхована гордість, що саме поліська земля народжує таких величних постатей.

І ще до цього:

*Це не та Україна. Це не мрія моя.
Я такої сприймати не хочу.
Це підробка, фальшивка, це підступна змія,
Що пролізла до нас серед ночі.
Спекулянтка, повія, безсоромне брехло –
Хіба може це бути Україна?
Та нехай не радіє бандитське мурло,
що надійна її домовина.*

«Треті півні запіють, віко тяжке впаде, і вся нечисть пощезне і згине. І по вірі воздасться. І настане той день, коли справжня гряде Україна». Хрестоматійний вірш, і не з останньої сторінки підручника.

*Я не спринтер. Я – стаєр.
І миттєвий тріумф не для мене.*

Потребує неабиякої мужності таке відверте зізнання, а ще тут загорога для прагнучих отого самого «миттєвого тріумфу».

І мовою багатою, образною, насичені поезії Л. Рибенко.

«Щезли днів печальних чорні хмари», «Ще гострі блискавиці десь гострять стріли, щоб тебе збороть», «з долею знову стану я на герць», «На павутинці бабиного літа завис воскрес-

лий і пекучий біль», «Прекрасний знову світ, хоч і в сльозах», «світ книг, в якому ховаюсь», «Художник-ранок дивні фарби змішує й розквічує світанку полотну», «Спогаду зморшка», «всю по краплині випивши ніч», «холодний вітер свище, у попіл загортаючи слова», «І часу течія, в яку двічі не увійти», «так випадково тобі втрапив часопис життя», «біля Вас уже стояло Слово», «перерізати сув'язь», «над Україною Чумацький шлях схилився і шанобливо слуха Кобзаря», і т. д., і т.д.

Не ставить жирної крапки в кінці збірки поетеса.

*Найніжніша пора.
Місто скоро горіховим стане
Скоро пальці у хлопців
зафарбує горіховий сік.
І таке дивне сяйво
Струменить із небесних екранів,
що здається, ще мить –
і проступить Божественний Лик.*

Такими ось елегійними рядками закінчується збірка поезій Лідії Рибенко «Світ світлотіні».

Авторка скромно зазначає, що у збірці «віршів відносно небагато». Я б цього так категорично не стверджував, а ось те, що поезія Л. Рибенко енергетично сильна, це – беззаперечно.

...А тепер, як і домовлялися, до прози.

Прозова книжка «Некерована» Лідії Рибенко, – до речі, очільниці Рівненської обласної письменницької організації – в деякій мірі є підсумковою, а «в деякій мірі» тому, що Л. Рибенко, незважаючи на зайнятість організаційними письменницькими справами, продовжує – і досить плідно – працювати над художніми творами. Досить згадати її повість, опубліковану на шпальтах журналу «Київ», про незavidне життя українських заробітчанок (ця тема є дуже актуальною в наш час, бо рушаються основи державності – сім'ї, а «Некерована» й досі залишається осторонь критики).

Книжка вміщує дві повісті, шість оповідань і чотири п'єси. Гама творів.

Відкривається «Некерована» повістю з однойменною назвою, на ній і зосередимо основну увагу.

В основі сюжету повісті – буденне життя такого собі тривіального бюро інвентаризації, коли, за висловом головної героїні Наталки, «доводиться бувати у сотнях осель».

Особисте життя Наталки не склалося. «Лінії серця і розуму на моїй долоні не сходяться, тобто я некерована», – говорить про себе Наталка.

Чоловік не розумів її творчої натури, що було причиною сімейних негараздів. Сім'я розпалася.

Настала в житті молодиці воля, незалежність, відтак, невпевненість, випадковості, інтриги, вагання, розчарування... Виплески закоханості, коли непомітно наче самі собою зникають засторози сумління і світом безмежним уже керує душевне сум'яття від неспроможності збагнути безмежність світу.

Впадає в око глибоке, досконале знання автором зображуваного предмета, і ці якості притаманні всім творам книжки.

Особливо вражає повість «Спадок від батька», де мова про приборкання термоядерної реакції. «Поки це фантазія», такий підзаголовок повісті. Але елементи фантазії в ній чергуються вже з реальними досягненнями в означеній проблемі.

Слід звернути увагу на мову прозових творів Л. Рибенко. Вона, мова, виразна, колоритна, динамічна, словниковий запас авторки здається невичерпним. Слова логічно, природно «витікають» одне з одного, створюючи художньо завершений рядок. Так і хочеться сказати, що рукою письменниці-майстра водило натхнення.

«Осінь... Обожною осінь. Навіть не тому, що захоплює дух від вишуканої палітри – золотом по блакиті, зрештою, кожна пора року має свою гаму. Але тільки восени панує така атмосфера урочистості і світлої печалі завершеності».

«Що ж до Музи, вона виявилася не такою вже злопам'ятною дамою і час від часу удостоює мене відвідин...»

«Адекватних слів, щоб передати всі відчуття і враження, в моєму лексиконі немає. Так чорно-біла світлина травневого саду є лише тінню, схематичним відбитком дивосвіту з глибоким синім небом над квітучими деревами, з плавним перехо-

дом білизни пелюсток у рожеві напівтони і їхнім контрастом з яскравою зеленню молодого листя...».

«Я заплітаю свої довгі чорні коси, ніздрі лоскоче запах різнотрав'я, сонце обцілює моє обвітрене й засмагле обличчя... на мене сходить благословіння нашого головного божества – Золото Світила».

«Таких людей я відчуваю шкірою. Це – українці. Справжні. Ті, в жилах яких тече кров бунтівників проти колоніальної неволі і в яких на генному рівні закладена ідея незалежності».

«Мені добре з тобою (мається на увазі місто – С. Г.) і в чорно-білі дні, коли свинцеві хмари нависають над тобою, зачіплюючись за дахи, і в кольорові, коли сонячні зайчики витанцювують у твоїх очах-вікнах».

«Саме з води зародилося все живе, і це зафіксувалося пам'яттю людства на клітинному рівні».

«Серіал був... З ІДИОТСЬКИМ СМІХОМ ЗА КАДРОМ...»

І ще до мови: «наївна, як овечка; ввівши в ступор; відчула протяг всередині; шамотить; гевал; щастя – перпетум мобіле людства; цілує по-братньому; зачучверілі обивателі; болить не голова, а душа; згасання часу; тісно у в'язниці плоті; безцінний скарб – спогади; мандрівка в четвертий вимір; наквацяне обличчя; абищиця; осяяння; заяложені вульгаризмами; огром почуттів; прошкувати; начиння; лицедіяти; циркач; резиново розтягувалися; підтющем; зашарітися; сусідилися магазини » і т. д., і т. д.

Стосовно оповідань, то слід відмітити глибоко проникливий їх ліризм, коли навіть зображення негативного сприймається без внутрішнього протесту, а в оповіданні «Будинок на перехресті» той самий будинок сприймається як жива істота, з якою можна спілкуватися на рівні людської мови.

Аналізувати на папері позитивні якості і вади п'єс важкувато, бо тексти їх призначені для зорового сприйняття, сценічного втілення, і якраз п'єси Л. Рибенко саме цього більш за інше й заслуговують, але бачимо, що останнім часом на сцену все частіше проникає драматична поверховість, в іншому разі від постановника вимагається напружена розумова праця.

Загалом же збірка Л. Рибенко «Некерована» є високохудожня, повноцінна багатожанрова проза найвищого рівня.

БІЛЬ ЗА УКРАЇНУ

Переді мною гарно оздоблена збірка поезій. На обкладинці: Петро Велесик, «Голуба вуздечка». Трохи часу роздивляюся, починаю листати. Читаю і з кожною наступною сторінкою все стрімкіше і глибше занурююся, проникаюся її поетичним змістом, різноманітністю авторських зацікавленостей... А згодом ловлю себе на думці, що вже давно не радували й не тривожили серце подібні поетичні рядки.

Аналізувати детально художні якості збірки «Голуба вуздечка» навряд чи є доцільним, оскільки вся поезія П. Велесика зіткана з тропів, отих самих метафор, порівнянь, гіпербол... У пропонуваних замітках мова буде вестися, в основному, про громадянські мотиви поезій П. Велесика, про те, що глибоко болить авторові і що його радує, додає наснаги. Переважають у поезіях П. Велесика больові мотиви, бо живемо в час жахливий (так, так) для України, для її долі, того самого майбутнього, до якого несамохіть прагнемо якомога скоріше, сподіваючись на краще. Сподівання – то є добрий знак, одначе й чимось конкретним ті сподівання повинні бути підкріплені. А з цим «товаром», треба сказати, у нас дефіцит.

Але послухаємо деякі поезії. Ці рядки із вірша «Сад серед полів». Сад той дуже заважав трактористові, бо його потрібно було об'їжджати.

*Обчухраний, сплюндрований, за мить
Той сад упав, немов підбитий крижень:
Рілля під плугом зачорніла свіжо –
Коріння лиш біліє чи болить!*

Із «Роздумів»:

*Зігнули Україну у дугу,
Дивись, спіткає судний день Помпеї,
Ніхто з нас до Месії не сягнув –
Лишилось сподіватись на Мойсея.
Розп'ята і зневажена до краю,*

*До нитки, до скривавлених слідів,
Вкраїна все Мойсея виглядає,
А він не йде. Невже десь заблудив?*

Далі наводимо кінець вірша без назви, але я його назвав би «По закону».

*В чистім полі тешуть хрест із яворини,
Хтось замріявсь розірнути Україну,
Б'юся в раму у залізу із розгону:
Світе, стогне мій народ не по закону!..*

А цього вірша варто навести повністю.

*Ми не чуємо плачу,
Не чуємо та й годі:
І не бачим Славути
Сумну каламуть.
Наче зрячі сліпці...
Так буває з народом,
Як загубить свій корінь він –
Мову і суть.*

Задумаймося... Чи може в Україні вже щезли ті потужні згубні сили, які будь за що прагнуть, нехтуючи конституційними заборонами, позбавити українців і мови, і сутності. І напролом рвуться до владного керма, і вже недалеко від нього знаходяться.

*Обкрадена Вкраїнонько моя,
Обчухрана, неначе липка гойна.
Ім'я і те украли недостойні.
Хіба ж не Русь було твоє ім'я.*

*І доти дурнів будуть «клеїть» з нас
Допоки гриземося, як пітекантропи.*

Це вже на свою, на власну адресу. Бо, чого гріха таїти, розбрат у нашому національному середовищі підживлюється не лише зовнішніми «доброзичливцями».

Мало що не зі слізьми жалкуємо за понівеченими лісами, а хто ж то повирубав їх, хто дозволив на це дав? Чи не у владних кабінетах вони перебувають?

Отож і маємо:

*Ишов у ліс,
Щоб освіжить «макітру»,
А вийшло –
Аж опухла голова.*

Приваблює «Настрій зимової ночі». Либонь, такий душевний стан властивий не лише ліричному героєві автора. Та висловити його римованими рядками дано лише поетові.

*Світанку, де ти забарився, де?!
Тебе я зачекався у тривогах.*

А це щемливо-лірична картина прощання з літом:

*Вже копи збили набік картузи,
Вже із сосни не викрутиш сопілку,
Кора уже не сходить із лози,
Приліг спочити зайчик на причілку,
Все менше птаства у гаю співа,
Бо серпень виграла осінні ноти.
У вирій тихо літо відплива –
Бусьок розводить крила для польоту.*

Без щирої любові до рідної землі, до навколишності з її щорічними природними перемінами, що змушують усе живе до них прилаштовуватися, без проникливого розуміння і сприйняття цих таїн світобудови, такі поетичні рядки не народяться.

Можна ще і ще цитувати зворушливо-душевні вірші збірки «Голуба вуздечка», основною ознакою яких є те, що вони

народилися з глибоких душевних глибин митця, саме там народилися і зріли, аж поки не з'явилися на світ... І всі вони наскрізь пронизані любов'ю до України, болем за її долю.

На підтвердження цих слів вірш «Інтерв'ю з Україною»:

*...Як же радіти, коли скрізь брехня верховодить?
Народ розлетівся, як осінній лист з дерева...*

І, як сльоза, останній рядок вірша, якого я б поставив у голову збірки, зробив би поводитим її, Знаком:

Вертайтесь, бо треба гуртом звеселити Вкраїну!

Усе гарно у збірці «Голуба вуздечка», все приємно лягає до душі.

Збірка оприлюднена накладом 500 примірників. Чи ж багато людей її побачить? Кого зачепить за серце біль, її відчай? Хто почує зболено-притишений голос поета? І чи зможе цей голос прорватися крізь тарабарщину тієї ж бездуховності?

Болить, болить чутливій, незахищеній, оголеній душі поета. Така вже її незавидна доля, але хто ж, як не поет, і назначений нести на своїх немічних плечах цей важкий хрест?.. Душа у поета безмежна, в небесах витає, порхає там, вільнодумствує.

Що впадає у вічі при ознайомленні з поезією Петра Велесика, так це – завершеність опоетизованої ідеї вірша; збірку поезій «Голуба вуздечка» єднає головне – великий, неосяжний біль за Україну.

А ще наведемо вірш «Печиво». Сиротою, в бідності зростає хлопчик, печива йому надто хотілося, а коли виріс і заробляти став, накупив того печива, що продавщицю здивував:

*Удома розклав
На тарілочку чисту,
Усівся до столу –
Долоні протер,
Але не хотілося печива їсти...
Чому? Не збагну я
Того й дотепер.*

Любов'ю до України сповнена й повість поета Петра Велесика «Сіті Пандори». Підкреслюю «поета», бо Петро Якович прийшов у літературу як поет і має в своєму літературному доробку більше десяти поетичних книжок. Але, мабуть, історія літератури не знає прикладу, коли б у зрілі роки поет не брався за прозаїчне перо. І цьому є логічне пояснення. Поезії притаманні емоції, молодий запал, творча піднесеність... Проза ж потребує хоча б такого-сякого життєвого досвіду, якого і не купиш, і не вкрадеш, і не позичиш; його, той досвід, можна лише набути, нажити, терпляче і вперто крокуючи тернистими життєвими шляхами.

А тепер – до діла. В примітці до повісті автор говорить: «Герої книги, кожен по-своєму, в трясовині буття брехливої системи (одні шляхом обману, інші – торгівлею совістю, а то й тілом) видобувають своє благополуччя».

Зображені в книзі події охоплюють період з останніх радянських часів, коли ще існував горбачовський СРСР, до ранніх перебудовних, коли імперія вже розвалилась і кожний колишній непохитний і безтурботний комуністичний князьок став гарячково шукати собі тепле місце під «новим» небом.

У книзі існує дві художні лінії. Одна – це життя робочого колективу екскаваторників, які трудяться на осушенні поліських земель; і друга – позбавлене щонайменшої моралі життя компартійного керівництва; життя, сповнене інтриг, підлабузництва, хабарництва, майстерно створюваних підніжок, наговорів і т. п.

У перших розділах книги автор майстерно вимальовує образ «головного інтригана» Івана Трифоновича Маслюка, якому було «подаровано долею щасливу можливість уміти підкоряти поставленій меті волю інших... Хоча... десь у глибині Маслюкової душі жебоніло холодне джерельце розуміння власної нікчемності». (Про художні якості книжки мова буде пізніше, в цьому місці звернемо увагу лише на образне змалювання характерів персонажів).

Головна риса характеру Івана Маслюка – заздрість і, як доречно відмічає автор, основана вона на природній нездатності його до оволодіння елементарними знаннями, навіть табли-

цю множення не міг він осилити. Відтак, після семи класів зусиллями його батька науку сина було припинено. Починається життєвий шлях Івана Маслюка, який топтав йому батько, цінною різноманітних подачок... Не варто перераховувати всі сходинки кар'єристського злету на вершину влади Івана Трифоновича Маслюка, тому що всі вони супроводжувалися отими самими хабарями, пишними пригощаннями, на що були ласі начальнички.

Урешті-решт Івана Маслюка і в депутатське крісло проштовхують «потрібні» люди, але що примітно – при першій же невдачі до того згуртоване товариство розвалюється, лопається, як мильна бульбашка... Іван Маслюк повертається у свій район і починає небезуспішно бізнесменствувати.

І тут на Хрещатику доля зводить нашого героя-невдачу зі шкільним товаришем на прізвисько Льодик.

«Як же ти, Іване, досягнув таких вершин? – запитує спантеличений Льодик. – У школі ж ти так і не запам'ятав таблиці множення?».

«А я її, тієї таблиці, і зараз не знаю», – відверто зізнався Маслюк.

Жорстока правда, жорстокий цинізм. Ми й тепер маємо досить прикладів, які підтверджують цю думку автора книжки.

Таким повідомленням Маслюк убив у душі Льодика останню надію на існування будь-яких ідеалів.

«Пропала Україна, пропало все», – заривав, примовляючи, Льодик.

А життя робочого колективу екскаваторників проходить, так би мовити, в іншій площині, в іншому колі інтересів і проблем.

У перших розділах книжки розповідається про нагородження урядовою нагородою передового робітника. Але і його колеги, і батьки переймаються думкою, а чи чесно заслужив цієї нагороди Микола Грінчак. У трудового люду на першому місці – моральні засади, принципи, якими вони керуються і не поступаються ні за які посули. І Микола Грінчак врешті-решт категорично відмовляється перекопувати казково красиве, багате ягідниками болітце, розлучаючись за це і з партійним квитком, і з престижною роботою...

Автор не ставить крапку в оповіді. Дає волю читацькій уяві.

Компанія діяг знову сповзається до купи, щоб вершити якісь нові «великі справи». І в цьому я вбачаю основну цінність книжки.

Зло, аморальність не викорінені, вони лише зачалися на час, вичікуючи слушної нагоди. Талановито, захоплююче вибудовується сюжет, в якому дві лінії наче пересікаються, заступають одна другу, несамохіть примушуючи читача шукати їх продовження.

Стосовно ж художніх якостей книжки «Сіті Пандори», варто відзначити лаконічність мови, внутрішнє відчуття автором живого слова, образність. «Легкий ти на руку, сусіде», «Лелейним голосочком заскімлив», «Почав обережно промацувати Стріху», «Такий набурмосений, як тітка Явдоха перед сваркою», «В голову гупнула крамольна думка»... А наступний вислів є визначальним для всього змісту: «Знав би ти, синку, яких дурнів у головинське крісло за останні два десятиліття садовили, і все одногосно...».

І ще багато й багато подібних художніх винаходів автора.

А насамкінець таке ось зауваження. Книжка «Сіті Пандори» не лише талановита як художній твір, а й має неабияке соціальне, моральне значення. Але питання – чи набула вона популярності у читацькому середовищі, чи проведено її обговорення хоча б у колі зацікавлених художньою літературою читачів, чи надано належного значення як соціальним, так і етичним проблемам, талановито висвітленим у книзі її автором Петром Велесиком?.. Мовчимо...

ПОВЕРНЕННЯ ДО ВОЛІ

Кобзарева душа поверталася до волі. Бо зболіла вона, мало що не змертвіла за довгі роки солдатчини. Очікуючи дозволу повернутися в Петербург, поет вів щоденник.

«...У нашому царстві православному найбідолоашніший і наймізерніший стан людей – солдати. В них одібрано все, чим гарне життя людське: рідний край, родину, волю... Коли б з

мене був душогуб, кровопивець, то і тоді не можна було б приміркувати для мене більш тяжкої кари, як завдати мене солдатом до Оренбурзького окремого корпусу... Здається мені, що бравий солдат менш за осла скидається на людину».

Душа на чужині ніколи не відпочиває, і на коротку мить не заспокоюється, бо не вдома. Скімлить вона там повсякчас та плаче і, не вгаваючи, проситься на волю, на рідну землю.

Живе душа лише вдома. Там, на рідному клаптику землі, де вперше розтулила очі і глянула на вмите вранішнє сонце, відчула тепло і холодок землі... А на чужині їй, душі, все чуже, холодне, непривітне. Бо переінакщуватися вона не здатна, не наділена Господом Богом властивістю змінюватися, пристосовуватися. Душа або живе, тобто радіє, пульсує натхненням і силою, прагне незвіданого ще, або ж хиріє, задихається чужим їй повітрям, невластивим, непридатним. Простору їй там не вистачає, щось ізсередини тисне... Не те все, не те, щось ніби нашптує... Не так зачудовано вітерець шелестить між вітами, не так чаруюче пташечки цвірінькають десь у гущавині непролазній.

«...Як то було мені тоді, як я ще не вмів муштри і мусив похоронити всяке людське чуття в собі, зробитися бездушним саморуком та мовчки, не червоніючи і не біліючи, слухати моральне напучування з уст грабітелів і кровопивців».

У той час душа ще не вірила у відродження. Бо за десять років заслання, коли на кожному кроці всякий бездушний невіглас – а вони ой як люблять знущатися над живими душами – прагне для власного задоволення її вколоти боляче, наступити каблуком їй на горлянку, змертвити; за всі ці довгі роки нелюдського існування вона вже й сама засумнівалася була у можливості повернення до волі.

«Господи, чи настане коли день мого визволення? Чи прийдуть коли до мене такі райські дні, що я отсю сумну, але правдиву хроніку читатиму, як той брехливий сон?..»

Тривога не залишала зболілу душу Кобзаря. Бо на нескінченно довгій дорозі до волі його не раз безпідставно затримували власть імущі і навіть погрожували відправити назад у степи Оренбурзькі, де живого деревця не зустрінеш, окові немає за що зачепитися.

Страшно виснажувала душу поета, здавалося, нескінченна пора очікування волі.

«За всі десять років я, крім степу та казарми, нічого не бачив і, крім солдатської рабської мови, нічого не чув. Сім тяжких років безвихідного заслання мені не здалися такими довгими і страшними, як теперішні останні дні поневірянь».

Вірилося і не вірилося у визволення, в те, що став він людиною серед вільних людей.

«...Дякую Господові Богові за те, що він не дав отому страшному досвіду зачепити своїми залізними пазурами моїх думок, поглядів і моїх вірувань, чесних, наче у дитини».

Та не лише фізичної волі прагла зболена душа Кобзаря. Насамперед було бажання повернутися в повноцінне літературне життя, здобути, за І. Франком, «прописку в національній літературі».

«О, моя бідна, моя прекрасна, моя мила батьківщина! Чи скоро я дихатиму твоїм животворним, солодким повітрям?.. Мені тепер багато треба прочитати. Я зовсім відстав від нової літератури».

Нарешті, 1 березня 1858 року – заслання Т. Г. Шевченка тривало з квітня 1847 року по серпень 1857 року – від міністра внутрішніх справ до нижгородського губернатора прийшла «бумага», що Шевченкові дозволено проживати в Петербурзі.

Ношу в душі Шевченка-Кобзаря, скільки себе пам'ятаю, а збагнути його велич не в змозі. Звідкіля в ньому вселилося і вмістилося стільки пророчої могуті, що проникає в мою душу до самих її глибин і так гостро вражає, ніби щоразу вперше дотикаюся до нього.

Отак ось несподівано, непомітно, спонтанно і починає спливати тихим струмочком з душі просто на рівній дорозі:

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра.
Добра святого.*

Скільки разів читаю ці рядки, – і щоразу як уперше. І на-самкінець. Наведемо текст промови, яка була принагідно виго-лошена на честь Шевченка і яку він «як дорогу для мене» заніс у свій журнал.

«Нещастя Шевченка скінчилося, а разом з ним зникла од-на з кричущих несправедливостей. Ми не порушимо скромності тих, чия турбота сприяла цьому доброму ділу. Ми скажемо, що нам відрадно бачити того Шевченка, який серед жажливих, нестерпних обставин, у похмурих стінах казарми смердючої не ослаб духом, не впав у розпуку, але зберіг любов до своєї тяжкої долі, бо вона благородна. Се великий приклад для всіх сучасних наших художників і поетів».

Душа Кобзаря до волі поверталася. Оживала помаленьку, як бджілка після довгої холодної зими.

Поверталася до грізного вночі шуму дерев, до безкрайніх «ланів широкополюх», до вранішнього пташиного переспіву десь у гушавині, до білених хатин в оточенні густих садів, до колода-зів з журавлями, до працюючих привітних земляків своїх.

До волі.

БОРотьБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ВІРУ, АБО ПРИМУСОВЕ ВИСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ

За повідомленням преси, примусове виселення етнічного українського населення з південно-східних воєводств Польщі на її північні і західні окраїни розпочалося в квітні 1947 року. Віктор Мазаний упевнено стверджує, що цей акт вандалізму розпочався значно раніше, оскільки і його рідня потрапила під ці жорна.

Дещо про автора.

Народився Віктор Степанович Мазаний 28 лютого 1955 року в селі Городець Володимирецького району на Рівненщині. Закінчив з відзнакою факультет журналістики Львівського державного університету ім. І. Франка, Міжнародний центр журналістики у США. Працював у газетах «Студентський гарт», «Молодь України», «Київ», періодичній пресі США.

Нині – власний кореспондент Українського Національного інформаційного агентства Укрінформ у Рівненській області.

Автор книг «...І мить у вічність проростає», «Спалах ядра», «З Капітолійського пагорба», «Осіння жінка», «Погляд сльози».

Член Національної спілки письменників України. Почесний громадянин с. Городець Володимирецького району.

В. Мазаний переконаний, що лише освячена духовністю діяльність людини робить її непесічною особистістю, перетворює у Творця, а результати її діяльності – гідними для прикладу, для наслідувань; вони несамохіть закладають і в інші душі зерна високості, очищають від фальші, байдужості.

«В усіх своїх книжках я прагну певним чином торкнутися аури, яка існувала з давніх-давен у Городці, – говорить В. Мазаний. – Це була літературна столиця Полісся ХІХ століття. У Городці народився відомий поет, драматург, театральний режисер Авенір Коломієць, тут пройшли молоді літа поези Галини Гордасевич».

До художньої творчості В. Мазаний прийшов через написання суто публіцистичних книжок, через журналістику. Такий шлях, до речі, долали і такі славетні українські лицарі пера, як В. Дрозд, М. Сом, М. Слабошпицький, Р. Федорів, Н. Бічуча, В. Симоненко, Р. Андріяшик, інші достойні постаті, а також незабутній Олесь Гончар.

У «Капітолійському пагорбі» йдеться переважно про українську еміграцію, яка утвердила себе у США після Другої світової війни. Книжка написана у формі асоціативних фрагментів, які вибудовують цілісну картину побаченого автором у США. Екскурси в історію, лірико-філософські відступи, мовна поліфонія – це ті інструменти, якими автор намагався створити образний лад подорожніх нотаток. Тут важливо було дотриматися законів художньо-документальної прози, щоб ненав'язливо підвести читача до розуміння феномену цієї країни. Це книжка не лише про ознаки американського менталітету, про принципи виживання між жорнами жорстокої боротьби під сонцем, але й про особисте, бо у США авторові довелося зустрітися із земляками, колишніми учасниками руху опору в Західній Україні.

До речі, і діти Мазаних, Юлія та Микола, студіювали у США, і відкрило їм туди шлях досконале знання англійської мови.

Книжка написана високохудожньою мовою, читається з інтересом, в ній багато пізнавального, ще незнаного.

А доля «Осіньої жінки» незavidна, бо чекала книжка оприлюднення аж двадцять років. В анотації до неї зазначається, що «повіді інколи запізнюються до читача, як пані на побачення. Але ж «Осіня жінка» все ж прийшла, виніши із минулої епохи вічно болуче запитання: що є любов?».

А не проходила радянські часи повість тому, що в ній показано, як жінка-керівник середньої ланки торгує своїм тілом заради власної кар'єри, вступаючи в інтимні зв'язки з вищим керівництвом. Автор не виступає тут моралістом, а намагається розгадати мотивацію вчинків своєї героїні. Мова повісті яскрава, жива, колізії взяті з реального життя, але підняті над життєвою буденністю талановитою рукою автора.

Відсутність життєвого стрижня у героїні призводить до того, що вона закохується в одруженого чоловіка, і хоч картає себе за це, але щоразу піддається на його спокуси. І як результат – пізні розкаяння. «Заметіль у душі», – признається з сумом.

А про «Погляд сльози» лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка Вячеслав Медвідь писав, що то – лірична і водночас філософська річ.

...Акцію примусового виселення українців проводили військові підрозділи польського війська, спецпідрозділи Міністерства внутрішніх справ і міліція. Понад 140 тисяч осіб депортовано і розселено окремими родинами на чужій землі. Декого запроторено до в'язниці, концтаборів. Знищено духовні і матеріальні пам'ятки українців Надсяння, Холмщини, Бойківщини, Лемківщини. Ця злочинна акція znana в історії як «Операція Вісла».

Через десятки років про це знову заговорять історики, політики, церковні і громадські діячі.

Потрібно говорити про зганьблений народ. Про методи, мету і страждання. Треба нам і нашим дітям повернути власну історію. Щоб Україна знала, що українці живуть не лише в Україні, а

ті, що поза її межами, не з власної волі блукають світом. Час серйозно задуматися над майбутнім українства в Польщі. Акція «Вісла» призвела до знищення українського хребта у великої частини людей, яких довгі роки переконували, що їхня мова меншовартісна, що краще прийняти чужі звичаї... І на доказ цього впроваджували в школах антиукраїнські лекції, знімали антиукраїнські фільми. Усе українське було висміяне або принижене. Українців називали бандитами або недоумками. Говорили – нащо вам своя церква, школа.

Але, що дивно – після цього всього українство в Польщі є і сьогодні чи не найбільш інтелектуальним і свідомим потенціалом із-посеред усього українства, розсіяного світом. Вони пам'ятали, що «шануй свого батька» означає – шануй свою мову, традиції, віру.

Українці в Польщі – це невід'ємна гілка українського етносу.

Про гірке переселення в Польщі етнічних українців талановито розповів В. Мазаний у повісті «Погляд сльози», сама назва якої несамохіть примушує задуматись над питанням – а що ж то криється за цією нестандартною назвою.

Починається повість сценою, коли українські хлопці-патріоти, серед яких і головний герой повісті Тиміш Сухава, зі зброєю в руках готуються відбивати загарбників-поляків, що зібралися нападати на їхнє село. Загарбників було за численністю в декілька разів більше, ніж патріотів-захисників. Поляки почали з того, що стали палити хати разом із їхніми мешканцями, переважно людьми похилими, вже у віці. Побачивши, як палає його хата, Тиміш не роздумуючи кинувся до села, де в хаті залишилася старенька мати. І бачить її мертву посеред двору. Тут троє окупантів і на нього кинулися. Прив'язали до воза і поволокли по змерзлій землі... Сцена, варта уваги читача.

«...коли розплющив очі, утямив: волочиться на прив'язаному до воза шнурку по терці із мерзлого рапатового груддя, яке розшматовувало сукман і тепер вже в'їдається в тіло гострими різакми».

Варвари зухвало розстрілюють на очах у православного священика його дружину, потім і його самого спроваджують до смертної ями.

«...Чом вони кпинять з наших людей? – запитує ще незвинний Ярослав у дідуся, – у нас, коли вдень у них правила совети, а вночі колобродили польські боївки... Кидали п'яницькі прокляття православним... Цупили золоті чаші та хрест...». «Муки наша людність приймає тому, – говорить священник малому Ярику, – що вона українська». І продовжує: «Ти ще маленятком повекував, коли ми всім селом боронили наш храм Покровський».

Православні зачинилися у храмі, щоб не віддати його на поталу зайдам. Жорстокості тих зайд не було меж, як і зневаги до українства. Покорити, поневолити, сплюндрувати. І віру, і честь.

В. Мазаний високохудожньо змальовує ці картини, так, ніби, якщо не учасником, то свідком їх був сам, і саме в цьому – а не в беземоційних словесних розбалакуваннях – сила таланту художника, письменника, митця...

Сон Тимоша є глибинною картиною зв'язку людської особистості з Всесвітом, тим, що прийнято називати Світом Господнім.

Поневолювачі українства знову – вкотре вже – підступним, обманним шляхом заволодівають Божим православним храмом і чинять глум і над ним, і над його хранителями... Страшна передсмертна спокута християнського священника: «Знаю, Господи, і Ти безсильний перед оружною рукою. Не Ти винний... Вмерти не боязко... Вибав, Господи, від звірства».

«Царице найдобріша, надіє Богородице, Ти сиротам приятелька і подорожнім заступниця, замученим радість, покрову покривдженням. Ти бачиш скорботу мою. Допоможи, тужильнице, роду модринському, яко немічному. Звідай кривду його – поріши ж як бажаєш. Бо немає він іншої помічі поза Тобою, ані іншої заступниці. Тільки тебе, Мати Божа, бо ти потураєш його і покриєш навіки віків».

Отець Михайло підвів пучку до чола, але опустити не зміг, бо крадії гупнули важким глеєм під шию ще і ще, а потім засипали й голову. Почувся стогін, порушилася земля і завмерла.

Тиміш похитнувся, побачивши це».

І тут варто наголосити на тому, що для кожного епізоду повісті автор знаходить відповідні емоційні, а відтак і змістовні відтінки, і це не є ані прихиттю, ані безпідставним бажанням; це ви-

пливає з самої сутності авторського сприйняття того, про що розповідає. До того, що відтворює, відповідні слова напрошуються наче самі, а словарний запас В. Мазаного – дай Боже кожному.

«О цій порі він (Тиміш – С. Г.) зазвичай обходив із отцем Михайлом церкву, співаючи із хористами. Після цього священник вмочував віхоть у воду і починав орошувати кошики, в яких манливо поблискували від тремтливого свічкового маєва змашчені брунатні даші пасок».

«Христос воскрес!» – промовляв отець Михайло, коли із сходу світлинь відгортала насуплені хвилі темноти... Благосвітний ключився день... Хрест тобі само упіймував новоявлені блистки сонця. Ніколи не празникувала його душа таким трепетним пориванням, як у хвилини набожества присвятного обряду. У ту мить здавалося, що нічого не існує мирського, все зайвина, а лиш вартісне оце твоє піднесення над усім.

А тепер Тиміш ледве встаює, аби не підкоситися на край ями.

Заляскали постріли, покорчилися постаті, полетіли в глибину сторчма і боком...

Далі сцена одужання Тимоша серед мертвих тіл, до яких і себе вже прираховував. І все зримає, без зайвих слів, до яких автор відноситься бережно, з повагою.

І мова та, – якою розмовляв і серед носіїв якої жив у свій час автор, відтак і з відповідною атмосферою зв'язку не загубив.

Над усе у всі віки, серед бурь і потрясінь хранили люди-християни Образ Матері Божої, Хранительниці людської. І подібну сцену, як її змалював Віктор Мазаний, варто читати й запам'ятовувати, бо – складається враження – сам автор з трепетом тримав Образ Божий у своїх руках. «Мати Божа ніби щось запитувала його (Тимоша – С. Г.), а він не в силах відірватися, згадував...»

...У другій частині повісті – а вона складається із трьох частин – йдеться про долю біженців з прабатьківських земель у край обіцяного раю. Що тільки могли, брали з собою люди, вчуваючи нелад.

Якщо для українців святиною є земля, то для населення того краю, куди їх привезли – горілка. А якщо ще й на дурничку добра склянка та з добрим шматом сала – то рай небесний...

І думки далі не йдуть. Весь безкрайній обрій – у склянці, яку можна споживати й «без закусі». І святий... Ні – головобільний день починається не зі святої молитви – хоча б про себе – а з настирливої думки – як, де похмелитися...

А земля... Ні кущика, ні деревця, ні квіточки навіть біля хати. Збита, засмічена, запущена, нікому не потрібна... Мимоволі – і не один раз, а часто – Тимошеві пекло душу питання: нащо жити на такій землі, або навіть не так: нащо ти, людино, якщо так до землі ставишся...

І твердо вирішив Тиміш, а з ним і інші земляки – тікати додому. З трудом роздобули мапу і вирушили в дорогу. Долали перепони, добралися в рідні краї. Взнав у знайомих, що їхній потяг зупинився біля мосту, за яким уже Чехія. Але на границі його заарештовують, як такого, що немає у складених кимось списках, об'являють дезертиром.

Мріяв опинитися в Чехії, звідки відкривався шлях до Америки, де перебував батько. Як на останній порятунк, дивився на той берег річки, до якого треба було подолати міст. Пустився бігти, але був вражений пострілом. «Добіжу до вас, тату!» – такою фразою закінчує повість Віктор Мазаний.

І постає питання: чому тільки зараз, коли минуло більше як півстоліття, піддалося розголосу питання насильницької депортації українців поляками і чому офіційна радянська влада не стала на захист своїх громадян?

Чи знали би ми правду про жахливу долю депортованих українців, якби й досі існувала імперія під назвою Радянський Союз?

Віктор Мазаний чи не перший серед українських письменників талановито відтворив, розтулив очі пересічного українця, сказав про ту трагедію правду.

А таких Правд, які є відголосками імперії, ще й досі вистачає. І вони ховаються від людського ока властью імущими, які чіпляються за владу, як павуки. Про якусь там людяність, совість, справедливість і мови не ведеться.

Але «Погляд сльози» переконує, що віру відняти неможливо, незважаючи на те, що зрадники віри, перекинчики ще не перевелися.

КРИЗА СОВІСТІ

Підштовхнув мене до оприлюднення цих дуже прикрих думок жахливий випадок, який телебачення розголосило на весь світ і який аж ніяк не додає авторитету нашій державі у міжнародному співтоваристві – громадянка України, яка народила восьму (!) дитину, змушена була оголосити голодний (!) страйк просто у пологовому будинку, бо... не було їй місця на українській рідній землі, не було де притулитися з вісьмома дітьми. Річ у тім, що будинок, який вони наймали для житла, хазяїн продав і багатодітна сім'я залишилась мешкати просто неба.

Чинуша ж (не повертається язик назвати цю істоту людиною), який за посадовими обов'язками повинен був потурбуватися про унікальне це сімейство, без тіні сумніву заявив, що в Україні немає такого закону, щоб надавати житло без черги. От такої! Хоч стій, хоч падай! Сумнів бере – чи на землі ми, хоча й на грішній, знаходимося, чи може занесло в край суцільних дикунів?

Усі ми, громадяни України, від робітника до Президента, вкрай стурбовані політичною кризою в державі, економічною та соціальною... А до якої кризи, скажіть, віднести цю, надцинічну подію? Мабуть, все-таки, до кризи совісті!

Бо якщо б у того чинуші була хоч крихітка совісті, тобто людяності, він би зараз же залишив усі нагальні справи і кинувся допомагати такій багатодітній сім'ї облаштуватися в належному для неї помешканні. Більше того, сповнився б гордістю, що саме на ввіреній йому державою території були створені умови для такої милої, прекрасної у всіх відношеннях події.

І нехай він нас, пересічних громадян, не вважає за дурнів, заявляючи, що в Україні не існує закону про надання позачергового житла і що знайдеться людина, яка вірить у те, що той чинуша чесно чекав черги на отримання власного житла. Радше, саме за тим він і прагнув чиновного крісла, щоб мати можливість залазити в державну кишеню за всілякими, в тому числі і житловими, облаштунками.

Державні можновладці ридають навзрид, що населення України катастрофічно зменшується, але – що прикметно –

причину цьому шукають десь, аж ніяк не в самих собі. Отож, маємо наглядний приклад. А скільки тих прикладів, ще жахливіших, а неоприлюднених.

Біда в тім, що у нас закони не мають зворотної дії. Скажімо, така й така установа повинна видавати громадянам такі й такі довідки. Для цього передбачений відповідний штат чиновників, які годуються – і непогано – за кошти тих же громадян. Але у тих гарних законах й слова не мовлено про те, що буде, якщо установа з її численними чиновниками довідку пообіцяє, але скільки завгодно часу буде водити вас за ніс. І нещасна бабуся, добравшись за півсотні кілометрів до райцентру за необхідною довідкою, вкотре почує – прийдіть пізніше. Коли саме? Чому пізніше?.. Коли ми чули колись популярне й вагоме «як тобі не совісно?»

Основна ознака людини – совість. Те, що від Бога, що Природою дано людині разом з її появою на світ Божий. Співчуття, співдопомога, взаємодопомога, безкористя, самопожертва, честь і гордість, доброта... І чи не завдяки саме цим якостям ми здобули незалежність, відтак і повагу світової спільноти.

І поки ми всі, громадяни України, на яких би владних сходах не знаходилися, не усвідомимо цих істин, ніякі кризи подолані не будуть.

Безліч прикладів маємо, коли, ледве спершись на ноги, не доклавши й крихітки в скарбницю української культури, добробуту нації, розштовхують усіх без розбору і пнуться до владного керма, взявши на озброєння постулат Макіавеллі-Леніна, що для досягнення мети всі засоби годяться.

А до якої кризи віднести наполегливі потуги доморощених мільярдерів будь що обдерти Україну до останньої нитки, яка вже й так обскубана з усіх боків...

Нещасній бабусі вистачає жалюгідної подачки-пенсії, а ситим по горло багатіям усе мало. Чи може, це вже не криза совісті, а норма в нашій незалежній Україні?

З такою, вибачте, мораллю ми докотимося до прірви.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ ПРО НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Кінець року, надто ж грудень, щільно насичений святковими днями, неначе людство, спохопившись, силується надолужити змарнотрачений упродовж року час, щоб до кінця року встигнути віддати шану всім святим і грішним і зустрічати новий рік зі спокійною душею.

За давніми народними традиціями на кінець року випадають свята – Третьої Пречистої, Прокопів День, Великомучениці Катерини, Андрія Первозванного, Варвари, Сави, Миколи-Чудотворця, зимової Анни, Спиридона-Сонцеворота...

До народних додаються і новітні свята, перелік яких варто почати з того, що саме 1 грудня 1991 року народ України вільним волевиявленням на референдумі підтвердив Акт проголошення незалежності України. У грудні також ушановуються – Міжнародний День Інвалідів, День збройних сил України, День Прав Людини, День міліції, День енергетика, саме у грудні 1873 року було засноване Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, культурно-просвітницька організація «Просвіта».

На кінець року випадає день народження багатьох достойників, які своїм життям і діяльністю додали Україні і слави, і честі. Це – композитори брати Григорій та Платон Майбороди, поет О. Олесь, хірург М. Амосов, вчений та письменник Б. Грінченко, актор і режисер Л. Биков, письменниця Марко Вовчок...

У грудні зійшла на українському небокраї яскрава зірка Миколи Хвильового – прозаїка, поета, публіциста, громадського діяча. Спалахнувши, сяяла вона недовго, а до нас її світло дійшло лише через півстоліття після того, як зірка згасла.

Тепер ми маємо змогу кохатися у світлі зірки М. Хвильового не тільки як письменника та громадського діяча, але й пристрасного борця за незалежність України. Заслуга М. Хвильового саме в тому, що він одним з перших ще зразу після жовтневого перевороту логічно й філософськи обґрунтував історичну необхідність незалежного розвитку України.

Самий продуктивний період творчості М. Хвильового, особливо в жанрі публіцистики, випадає на середину 20-х років минулого століття. У той час у широких колах української ін-

телігенції розгорнулась пристрасна, безкомпромісна полеміка щодо місця української літератури і культури зокрема, України як держави вцілому в новоутвореній спільноті народів під назвою Радянський Союз. У створених саме в цей час публіцистичних творах, надто памфлетах – «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія» – М. Хвильовий обстоює незалежність України, яка повинна втілюватися насамперед у відстороненості від культури російської, бо «нація тільки тоді зможе виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку».

Ще переконливіший погляд М. Хвильового на шляхи розвитку української економіки. «Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою... оскільки... набирає все-таки специфічних форм і характеру... Словом, Союз все-таки залишиться Союзом, а Україна є самостійна одиниця».

«Коли якась нація виявляє свою волю на протязі віків – як державної одиниці, то штучне затримування цих процесів вносить елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес».

Чи ж не переконуємося ми в цьому ще й сьогодні?.. Чечня, Югославія... Та й у власному домі не все гаразд у цьому відношенні. Запевнення, що Україна, мовляв, стала незалежною без кровопролиття – малопереконливі, оскільки деякі посадові особи самого високого гатунку нехтують державною мовою, вимагають всупереч Конституції другої державної мови, і заклики ці не знаходять відповідної оцінки офіційних структур, а деякі діячі закликають до відновлення СРСР, тобто знищення української суверенної держави взагалі... Як бачимо, говорити про справжню незалежність України ой як ще рано.

М. Хвильовий ще 75 років тому закликав «негайно покінчити з думкою будувати на Україні російську культуру». У свій час він застерігав про засилля на наш книжковий ринок «російського краму», говорив, що наш власний крам є другосортним у нашому власному домі...

У своєму економічному та культурному шляху Україна повинна використовувати досвід західноєвропейських країн, орієнтуватися на західноєвропейську культуру, закликав

М. Хвильовий, а ми ще й досі не можемо виплутатися з тенет «старшого брата».

Слід наголосити на тому, що ці тези були оприлюднені в той час, коли особистість художника знаходилася під пресом вказівок – як писати і про що писати, коли художник був позбавлений відчуття внутрішньої свободи. І потрібно було мати неабияку мужність, а ще переконаність, ґрунтовану на глибокому знанні історії, традицій, а також талант передбачення майбутнього української державності, щоб у такій категоричній формі закликати український народ орієнтуватися на культуру країн Заходу, а не на Росію, що упродовж віків гнобила українську культуру, викорінювала традиції українського народу, забороняла мову.

Після подій 1917-18 років настав короткий час ренесансу української культури. Але караючий меч імперії не заставив себе чекати. Перший удар по українській самостійності, незалежності був нанесений ще в 1921 році. 22 травня 1921 року в Києві розпочався судовий процес над членами ЦК Української партії соціал-революціонерів. І нема чого всі наші національні біди вішати на шию одного ката Сталіна, він був лише достойним послідовником свого навчителя.

Остаточо ж позбавив український народ надії на утвердження національної незалежності процес так званої Спілки визволення України, в ході якого було знищено цвіт української інтелігенції.

Нелегким шляхом прийшов український народ до незалежності, але заспокоюватися не існує підстав, і у дальшому нашому поступові не варто нехтувати уроками історії, застереженнями провидців української нації, до яких не в останню чергу треба віднести й Миколу Хвильового.

ЗМІСТ

Витоки.....3

На світанку. *Повість*8

Оповідання

Книжка 109

Ситуація 117

Печатка 133

Оказія 145

Атмосфера. Клімат 154

Вічна музика..... 163

Статті

Фундамент державності 177

Тим і живу..... 187

Біль за Україну..... 194

Повернення до волі..... 200

Боротьба за українську віру 203

Криза совісті..... 210

М. Хвильовий про незалежність України..... 212

Літературно-художнє видання

Гуля Сергій Іларіонович

НА СВІТАНКУ

Повість. Оповідання. Статті

Технічний редактор

Віталій Власюк

Підписано до друку 10.06.2016 р. Формат 60x84 1/16.

Папір офсет. Гарнітура "Petersburg". Друк офсет.

Ум. друк. арк. 12,56. Наклад 128 пр. Зам. 30.

Видавництво "Волинські обереги".

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;

e-mail: oberegi@mail15.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва "Волинські обереги".